

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1999

Voerman, Gerrit; Lucardie, Anthonie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2000

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G., & Lucardie, A. (editors) (2000). *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1999*. (Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Colofon

titel:	Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1999
copyright:	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen - Rijksuniversiteit Groningen
ISBN:	90-75612-01-X
redactie:	G. Voerman en A.P.M. Lucardie
omslag:	J.D. de Visser
druk- en bindwerk:	Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen

Dit Jaarboek kan men bestellen door f 25,00 over te maken op giro 2813720 t.n.v. Bibliotheek RU Groningen onder vermelding van 'Jaarboek DNPP 1999'.

VOORWOORD

Weinig burgers zullen zich 1999 als verkiezingsjaar herinneren: de opkomst bij de verkiezingen voor Provinciale Staten en Europees Parlement was ongekend laag. En voor de verkiezingen voor de Eerste Kamer behoefden de kiezers in het geheel niet op te komen. Voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) was 1999 echter wel een extra druk jaar, en dat niet alleen vanwege de drie verkiezingen. Enigszins verlaat had in oktober van dit jaar de viering van het vijftienvigjarig bestaan van het Documentatiecentrum plaats. De bijdragen aan het lustrumcongres, dat in het teken stond van politieke representatie, zullen naar verwachting aan het einde van 2000 gepubliceerd worden.

Dit Jaarboek bevat bijdragen over andere thema's: een vergelijking van kiezers en leden van de vier grote partijen, een pleidooi voor afschaffing van de ministeriële verantwoordelijkheid, een analyse van de nieuwe subsidieregeling voor politieke partijen, kiezersonderzoek in vijf Brabantse gemeenten en een vergelijkend onderzoek naar het internet-gebruik door groene partijen in Engeland en Nederland. Daarnaast komen een tweetal historische onderwerpen aan de orde: de - vaak gespannen - relatie tussen de PvdA en haar bewindslieden in het kabinet-Den Uyl (1973-1977), en de eerste landelijke politieke partij die Nederland gekend heeft: de conservatieve Algemeene Kiesvereniging (1868-1875).

Ik hoop dat dit Jaarboek niet alleen voor geïnteresseerde kiezers, maar ook voor journalisten en wetenschappers die zich met politiek en partijen bezighouden, een bron van informatie zal zijn.

G. Voerman
Hoofd DNPP

Groningen
mei 2000

JAARVERSLAG 1999 DNPP

Inleiding

Het jaar 1999 was voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) een enerverend jaar. In oktober werd het vijfde lustrum gevierd - weliswaar door omstandigheden een jaar te laat, maar niet minder feestelijk. In december honoreerde de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) een subsidieaanvraag van het DNPP voor een project om websites van Nederlandse politieke partijen te archiveren. Hierdoor krijgt het Documentatiecentrum de gelegenheid de digitale presentatie van partijen voor de toekomst vast te leggen. Daarnaast ontplooidde het DNPP in de eerste helft van het jaar in samenwerking met verschillende instellingen voorlichtende activiteiten rond de verkiezingen voor Provinciale Staten en Europees Parlement.

Naast deze activiteiten vroegen ook de traditionele taken van het Documentatiecentrum natuurlijk veel aandacht. Binnengekomen materiaal werd verwerkt, bezoekers werden geholpen en verzoeken (per telefoon of email) om informatie beantwoord.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het reglement van het DNPP (art. 7, 8, 9 en 10) werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP ingesteld. Op 1 januari 1999 bestond het Adviescollege uit de volgende leden:

- prof.dr. D.F.J. Bosscher, hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis, op voordracht van de Faculteit der Letteren;
- prof.mr. D.J. Elzinga, hoogleraar Staatsrecht, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
- prof.dr. F.N. Stokman, hoogleraar Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, op voordracht van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociale Wetenschappen;
- dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), directeur Dienst Onderwijs, Onderzoek en Planning van de Rijksuniversiteit, op voordracht van de Bibliothecaris;
- dhr. Chr. Wiersma, directeur Openbare Bibliotheek te Groningen, op voordracht van de Bibliothecaris;

- dr. A.C. Klugkist, Bibliothecaris, adviserend lid.

Het Wetenschappelijk Adviescollege kwam in het verslagjaar niet bijeen.

Personeelsformatie

Op 1 januari 1999 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:

drs. B.H. de Boer - medewerker in het kader van de WIW-regeling (0,9 fte)

dr. A.P.M. Lucardie - wetenschappelijk medewerker (0,5 fte)

mevr. I.M. Noomen - documentaliste (0,6 fte)

mevr. B.H. Pier - secretaresse (0,7 fte)

mevr. D. van Rheenen - documentaliste (0,4 fte)

mevr. J.J.M. Strijbosch - secretaresse (0,3 fte)

drs. G. Voerman - Hoofd (1,0 fte)

Op 1 januari 1999 werd de tijdelijke uitbreiding van de aanstelling van mevr. Noomen van 0,1 fte in verband met het retro-project beëindigd als gevolg van de afronding van dit project. Haar aanstelling van 0,6 fte bleef echter gehandhaafd, aangezien zij met ingang van 1 januari 0,1 fte overnam van mevr. Van Rheenen. De aanstelling van dhr. De Boer in het kader van de WIW-regeling, die op 1 december afliep, werd met twee jaar verlengd.

De staf van het DNPP kreeg ook in 1999 weer assistentie van enkele vrijwilligers. Drs. J. Hippe, al sinds het einde van de jaren zeventig in die hoedanigheid voor het DNPP werkzaam, nam de ontsluiting van het *Nederlands Dagblad* voor zijn rekening. In het verslagjaar besloot hij zijn werktijd enigszins te verminderen. De historicus drs. R.F. van Wijk wijdde zich één dag per week aan de retrospectieve ontsluiting van *Politiek en Cultuur* en *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, de wetenschappelijke tijdschriften van respectievelijk de CPN en de ARP. Op 1 september maakte dhr. R. Paauw een begin met zijn activiteiten als vrijwilliger. Twee dagen per week houdt hij zich bezig met de websites van politieke partijen en die van het DNPP.

Huisvesting

Op 1 juni 1999 betrok het Nederlands Centrum voor Contemporaine Geschiedenis (NCCG) een ruimte in het pand van het DNPP. Het NCCG beoogt het wetenschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van de twintigste eeuw te bevorderen, onder meer door de samenwerking na te streven van vertegenwoordigers van alle relevante disciplines op dit terrein.

Dienstverlening

Ook in 1999 legde de dienstverlening een groot beslag op de arbeidstijd. Het

bezoekersaantal bleef min of meer stabiel en bedroeg naar schatting 1.100; het aantal verzoeken per brief, telefoon of e-mail lag op ongeveer 1.200. Rond de verkiezingen voor de Provinciale Staten en voor het Europees Parlement steeg het aantal informatie-aanvragen.

Zoals gebruikelijk waren het ook dit jaar met name doctoraalstudenten van verschillende disciplines die een beroep op het DNPP deden. Daarnaast meldden zich ook HBO-studenten, journalisten, wetenschappers en leerlingen van middelbare scholen. Van de kant van de media mocht het DNPP zich in een grote belangstelling verheugen. De beide wetenschappelijke medewerkers van het DNPP werden door verschillende radio- en tv-programma's en door de schrijvende pers om commentaar gevraagd. Naast dit alles ondersteunde het Documentatiecentrum ook onderwijsactiviteiten van verschillende aard (zie onder 'Relaties met instellingen en het onderwijsveld').

Documentatie

De tweede belangrijke taak van het DNPP, naast en als voorwaarde voor de dienstverlening, bestaat uit documentatieactiviteiten. Voor een uitgebreid overzicht van de op het Centrum aanwezige periodieken en de overige collecties wordt verwezen naar de in 1995 verschenen *Beschrijving van de collecties van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Dit overzicht is ook te vinden op de website van het DNPP (www.ub.rug.nl/dnpp/). Een globale aanduiding is hier echter op zijn plaats.

In 1999 werden op het DNPP de volgende collecties (waarvan de eerste vier toegankelijk zijn via de geautomatiseerde catalogus) bijgehouden:

1. *boeken*. Deze collectie bevat vooral historische en politicologische literatuur betreffende politieke partijen, alsmede (auto-)biografieën van politici. Het aantal boeken bedroeg eind 1999 circa 3.000.
2. *brochures*. Deze verzameling bevat door politieke partijen of verwante organisaties uitgegeven brochures, nota's en rapporten. Deze publicaties worden systematisch aangeschaft. Eind 1999 waren ongeveer 5.200 brochures gecatalogiseerd.
3. *knipsels*. Op het DNPP is een uitgebreide collectie krantenknipsels aanwezig over partijpolitieke ontwikkelingen in Nederland, met het accent op de activiteiten van de partijen buiten het parlement. Deze knipselverzameling gaat terug tot 1970. Momenteel worden zes dagbladen geknipt: het *Nieuwsblad van het Noorden*, *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad*.
4. *dag-, week- en partijbladen*. Het DNPP bezit vanaf 1973 een uitgebreide collectie ingebonden of op microfiche gefotografeerde dagbladen, opiniebladen

en partijbladen.

5. *affiches*. In 1986 is begonnen met het systematisch ordenen, fotograferen en ontsluiten van de groeiende hoeveelheid affiches. Eind 1999 bezat het DNPP circa 1.750 verschillende affiches van politieke partijen. Tegen betaling kunnen negatieven en/of afdrukken ter beschikking worden gesteld.

6. *geluidsarchief*. Naast interviews met prominente partijpolitici (veelal gehouden in het kader van een specifiek onderzoek) bevat deze collectie vooral integrale geluidsopnames van belangrijk geachte partijbijeenkomsten zoals congressen en partijraden. Eind 1999 telde het geluidsarchief ongeveer 350 geluidsbanden en 390 cassettes.

7. *archieven*. Het DNPP ontvangt regelmatig archieven van partijen en particulieren. Voor een overzicht van de archieven die het DNPP in beheer heeft, wordt hier verwezen naar de *Beschrijving van de collecties* en naar de DNPP-site. Hier zij nog vermeld dat met uitzondering van de collecties waarvan de plaatsingslijst nog in voorbereiding is, al deze archieven voor onderzoek beschikbaar zijn. In verband met de beperkende voorwaarden die soms aan de raadpleging van een archief zijn gesteld, verdient het aanbeveling hierover van tevoren met het DNPP contact op te nemen. Het is in alle gevallen noodzakelijk schriftelijke toestemming voor raadpleging te verkrijgen van het Hoofd van het DNPP en in een enkel geval ook van de archiefhouder.

8. *overig*. Zonder uitputtend te zijn, worden hier nog de volgende collecties genoemd:

- statuten, reglementen, jaarverslagen, verkiezings- en beginselprogramma's;
- congresstukken (van congressen, partijraden, algemene ledenvergaderingen).

Mede om de collecties ook voor een vroegere periode op specifieke deelterreinen zo volledig mogelijk te maken, worden bibliografische projecten opgezet. In het verslagjaar werd aan verschillende projecten gewerkt. Met het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDNP) van de Vrije Universiteit te Amsterdam bereidt het DNPP een bibliografie en archievenoverzicht van de protestants-christelijke partijen voor. De afronding van dit project is nu voorzien voor het najaar van 2000. De werkzaamheden aan de bibliografie en het bronnenoverzicht betreffende de PPR, waarbij het DNPP samenwerkt met het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) van de Katholieke Universiteit Nijmegen, zijn de laatste jaren stil komen te liggen. Reden hiervoor was het feit dat de archivaris van het KDC geen tijd kon vrijmaken. Het is de bedoeling dat in 2000 weer aan dit project zal worden gewerkt.

Ook in 1999 werd met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam op bibliografisch terrein samengewerkt. Er werd een begin gemaakt met de opstelling van een overzicht van publicaties van en over politieke

stromingen links van de CPN (dat wil zeggen radencommunisme, trotskisme en maosme). De uitgave van een apparaat voor de geschiedschrijving van de sociaal-democratie die het DNPP gezamenlijk met het IISG voorbereidde, is voorlopig van de agenda verdwenen. Reden hiervoor is de langdurige ziekte van de verantwoordelijke medewerker van het IISG.

Ook in 1999 ontving het DNPP weer enkele schenkingen, onder andere van het IISG. De VVD vulde haar reeds op het DNPP gedeponeerde archief aan. In het verslagjaar hield dhr. De Boer zich bezig met de ordening van het D66-archief.

Automatisering en Internet

In 1994 kwam de geautomatiseerde DNPP-catalogus beschikbaar via het Open Bibliotheek Netwerk (OBN). Via de *on-line* publiekscatalogus (OPC) van de Universiteitsbibliotheek Groningen kan iedereen die toegang heeft tot het OBN, zoekacties uitvoeren in de geautomatiseerde catalogus van het DNPP. In 1998 werd het DNPP-bestand in het landelijke, centrale OBN-menu opgenomen. Twee jaar daarvoor was de DNPP-catalogus ook toegankelijk geworden via de website van het Documentatiecentrum. Op deze site biedt het DNPP verder organisatorische en documentaire informatie aan over de Nederlandse politieke partijen.

Op het gebied van het digitaal aanbieden van informatie werd in 1997 een nieuwe stap gezet. Het DNPP begon op zijn site met het opzetten van een 'elektronische bibliotheek'. Hierin worden zoveel mogelijk publicaties van politieke partijen (zoals artikelen uit ledenbladen en wetenschappelijke tijdschriften, brochures, verkiezingsprogramma's) on-line en *full-text* aangeboden. Deze documenten worden tevens opgenomen in de catalogus van het DNPP en zijn dus op de gebruikelijke wijze (via bijvoorbeeld auteursnaam of trefwoord) te vinden. De meeste politieke partijen en hun wetenschappelijke bureaus werken hieraan mee. In 1999 werden de werkzaamheden aan de elektronische bibliotheek voortgezet.

In 1998 is in samenwerking met drs. J.C. den Hollander en drs. H.J. Wedman van de vakgroep Geschiedenis een project begonnen om oudere verkiezings- en beginselprogramma's in elektronische vorm aan te bieden. In het kader van een uitgebreid kernvak over Nederlandse politieke partijen hebben vierdejaars studenten deze documenten gescand. Hierdoor zijn eind 1999 alle beginselprogramma's van CDA, GPV, GroenLinks, PvdA, RPF, VVD en de naoorlogse programma's van de SGP - met instemming van de betrokken partijen - op de site van het DNPP geplaatst. In 2000 zal een aantal beginselprogramma's van niet meer in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen volgen.

Per 31 december 1999 telde de geautomatiseerde catalogus van het DNPP circa 59.000 titels van boeken en brochures en van artikelen uit partijbladen, opiniebladen, wetenschappelijke tijdschriften en dagbladen.

Project archivering websites politieke partijen

In november 1999 kregen het DNPP en de Universiteitsbibliotheek uit het ICT-fonds 2005 van de RUG een bedrag van 128.000 gulden toegewezen voor de archivering van websites van Nederlandse politieke partijen en het on-line beschikbaar stellen van deze digitale archivalia. Het DNPP meent dat het bewaren van deze digitale presentaties van de partijen een logisch vervolg is op zijn traditionele taak, namelijk het documenteren van gedrukte publicaties. Het te ontwikkelen digitaal archief zal waarschijnlijk in de toekomst een bron van informatie vormen voor onderzoekers van velerlei disciplines (zoals historici en politicologen) en journalisten.

Voor zover bekend worden websites nog vrijwel nergens in de wereld systematisch gearchiveerd. In deze *pilot-study* zal in de komende twee jaar een programma worden ontwikkeld waarmee websites volgens bepaalde standaarden worden gearchiveerd. Daarnaast wordt ook aandacht besteed aan andere aspecten van het 'cyberarchiveren', zoals het catalogiseren, bewaren en beschikbaarstellen en het probleem van het auteursrecht. Het projectteam bestaat uit F.J. den Hollander, A.K. Keyzer en G. Voerman.

Onderzoek en publicaties

Behalve documentatie en dienstverlening heeft het DNPP ook tot taak wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse politieke partijen waar mogelijk te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden. Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen zijn goede contacten met het onderzoeksveld van belang. In 1999 werden verschillende onderzoeksprojecten door het DNPP ondersteund, die hier om redenen van overzichtelijkheid samen met de hierboven genoemde documentatieprojecten worden gepresenteerd:

- Documentatieactiviteiten ten behoeve van het *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland* (onder redactie van H. Daalder e.a.).
- Documentatieactiviteiten ten behoeve van het jaarboek *Parlement en kiezer* (onder redactie van G.G.J. Thissen).
- Samenstelling programvergelijking en 'StemWijzer' voor de verkiezingen voor het Europees Parlement, in samenwerking met het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) en het dagblad *Trouw*; en medewerking aan de samenstelling van programvergelijkingen en 'Stemwijzers' voor de Provinciale Statenverkiezingen, die het IPP in opdracht van de provincies produceerde (afgerond).
- Bibliografie betreffende radencommunisme, trotskisme en maosme in Nederland; in samenwerking met het IISG.
- Bibliografie betreffende de protestants-christelijke partijen; in samen-

werking met het HDNP.

- Bibliografie betreffende de PPR; in samenwerking met het KDC.
- Onderzoeksproject 'campagne Tweede-Kamerverkiezingen 1998'; in samenwerking met de vakgroepen communicatiewetenschappen en politicologie van de Universiteit van Amsterdam (afgerond).
- 'Research Project on Western-European Communism'; onderzoeksproject gecoördineerd door S. Courtois (Centre d'Etude, d'Histoire et de Sociologie du Communisme; Université de Paris X, Nanterre).
- 'Information- and communication technologies and political organizations'; onderzoeksproject gecoördineerd door de European Cooperation in the field of Scientific and Technical Research (COST) van de Europese Commissie.
- Project documentaire F. Meis, in samenwerking met de Stichting Beeldlijn.
- Onderzoek samenwerkingsproces GPV en RPF, in samenwerking met de vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Groningen.

Naast de hierboven vermelde ondersteuning van onderzoeksprojecten hebben individuele medewerkers van het DNPP geparticipeerd in onderzoeken en deelgenomen aan wetenschappelijke congressen, onder andere: Politicologenetmaal (Doorn); COST-bijeenkomsten (Brussel en Madrid), de jaarvergadering van de 'Arbeitskreis Parteienforschung' van de Deutsche Vereinigung für Politische Wissenschaft (Berlijn), de Research Sessions van het European Consortium for Political Research (Uppsala), en het congres van de German Society for Communication Science, the Dutch Society for Communication Studies, the European Communication Association and the Department of Media and Communication of Utrecht over politieke communicatie (Utrecht).

Verskillende onderzoeksresultaten werden vastgelegd in schriftelijke stukken. Het *Jaarboek 1998* van het DNPP verscheen in het voorjaar en kreeg ruime aandacht van de media. In dit Jaarboek en daarbuiten verzorgden de stafleden van het DNPP in 1999 de volgende publicaties en papers:

- B.H. de Boer, 'Nationaal-Socialistische Beweging', in: P. Brood, A.H. Huussen jr. en J. van der Kooi, red., *Nieuwe Groninger Encyclopedie*, dl. 2: H-P, Groningen, 1999, 589.
- B. de Boer, P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1998. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1998', in: *Jaarboek 1998 DNPP*, Groningen, 1999, 14-94.
- Joop Hippe en Gerrit Voerman, 'In het isolement ligt niet langer onze kracht', in: *Ons Burgerschap*, 52 (1999), 9 (nov.), 4-6.
- Joop Hippe en Gerrit Voerman, 'De trein is niet meer te stoppen!', in:

- RPF-Signaal* 25 (1999), 8 (dec.), 13-15.
- A.P.M. Lucardie, 'In de wachtkamer. Een portret van de partijen die in 1998 tevergeefs hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken, in: *Jaarboek 1998 DNPP*, Groningen, 1999, 120-143.
  - P. Lucardie, 'Dutch Politics in the Late 1990s: "Purple" Government and "Green" Opposition', in: *Environmental Politics*, 8 (1999), 3, 153-158.
  - P. Lucardie, 'Ecologische utopieën', in: *Civis Mundi*, 38 (1999), 2 (apr.), 85-86.
  - P. Lucardie, 'Die Entwicklung des niederländischen Parteiensystems'. Paper gepresenteerd op de jaarvergadering van het 'Arbeitskreis Parteienforschung' van de Deutsche Vereinigung für Politische Wissenschaft te Berlijn op 7-8 oktober 1999.
  - P. Lucardie, 'Representatie zonder partijen? Analyse van een aantal alternatieven'. Paper gepresenteerd op het lustrumcongres van het DNPP, 15 oktober 1999.
  - P. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief*, Leiden, 1999.
  - Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'The Netherlands', in: *European Journal of Political Research*, 34 (1998), 3/4 (Dec.), 471-473.
  - Gerrit Voerman en John Geijp, 'GroenLinks moet zijn succes nog verzekeren', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 mei 1999.
  - G. Voerman, 'The Dutch election campaign on Internet'. Paper presented at 'Horizon 1999: Conference on Communication', organized by the German Society for Communication Science, the Dutch Society for Communication Studies, the European Communication Association and the Department of Media and Communication of Utrecht University, 12-14 May, Utrecht.
  - G. Voerman, 'Bakker-Nort, Bertha', in: P. Brood, A.H. Huussen jr. en J. van der Kooi, red., *Nieuwe Groninger Encyclopedie*, dl. 1: A-G, Groningen, 1999, 65-66.
  - G. Voerman, 'Bos, Dirk', in: *idem*, 127.
  - G. Voerman, 'Communisme', in: *idem*, 172.
  - G. Voerman, 'Confessionele partijen', in: *idem*, 173-174.
  - G. Voerman, 'Cremers, Epimachus Jacobus Johannes Baptista', in: *idem*, 178.
  - G. Voerman, 'Domela Nieuwenhuis, Ferdinand', in: *idem*, 202.
  - G. Voerman, 'Grönneger Bond', in: *idem*, 328.
  - G. Voerman, 'Liberalisme', in: *idem*, dl. 2: H-P, Groningen, 1999, 512-513.
  - G. Voerman, 'Linthorst Homan, Johannes', in: *idem*, 516.
  - G. Voerman, 'Meis, Frederik', in: *idem*, 552-553.

- G. Voerman, 'Schaper, Johan Hendrik Andries', in: *idem*, dl. 3: Q-Z, Groningen, 1999, 764.
- G. Voerman, 'Sociaal-democratie', in: *idem*, 802-803.
- G. Voerman, 'Stel, Melle Gerbens', in: *idem*, 828.
- G. Voerman, 'Stel-Vos, Roosje', in: *idem*, 828.
- G. Voerman en B. de Boer, 'Verkiezingen Provinciale Staten', in: *idem*, 916-917 en 918.
- G. Voerman, 'Verkiezingen Tweede Kamer', in: *idem*, 917 en 919-921.
- Gerrit Voerman, 'Bartha Rutgers-Mees: een vergeten revolutionaire uit Veendam', in: D. Huizing e.a., red., *Veenkoloniale Volksalmanak. Jaarboek voor de geschiedenis van de Groninger Veenkoloniën*, dl. 11, Veendam, 1999, 86-95.
- Gerrit Voerman, 'Pays Bas: les communistes, entre nostalgie et marginalisation', in: P. Moreau, red., *Les partis communistes et postcommunistes en Europe occidentale. Themanummer Problèmes politiques et sociaux*, nrs. 830-831 (19 november - 10 december 1999), 93-98.

Relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen zijn vanzelfsprekend de belangrijkste organisaties waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Van een aantal partijen ontving het DNPP periodieken, brochures, nota's, rapporten en programma's. Ook deden partijen het Documentatiecentrum digitale versies van hun publicaties toekomen. Op hun beurt doen partijen ook regelmatig een beroep op de collecties van het DNPP.

Op het wetenschappelijke vlak participeerde het DNPP in het landelijk Postdoctoraal Opleidingsprogramma Negentiende en Twintigste Eeuwse Geschiedenis (PONTEG). Dhr. Voerman onderhield voor het DNPP de contacten met onder andere het IISG, het IPP, het HDNP, het KDC en het NCCG. In het verslagjaar maakte hij deel uit van de archiefcommissie van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (KNHG) en de Wetenschappelijke Raad van de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON). Daarnaast was hij secretaris-penningmeester van de Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw (VGTE).

In de vorige paragraaf werden reeds enkele contacten op onderzoeksgebied met universitaire instellingen genoemd. Daarnaast gaven medewerkers van het DNPP in 1999 ook (gast-)colleges en lezingen. Dhr. Lucardie verzorgde op 6 mei een lezing voor de studentenvereniging Machiavelli in Amsterdam over groene partijen. Op 20 april en 3 juni hield hij in Groningen een inleiding over de Europese Verkiezingen. Dhr. Voerman sprak in april over de collecties van het DNPP

voor studenten geschiedenis en journalistiek van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG). Op 14 oktober hield hij een gastcollege over de Nederlandse politieke partijen, in het kader van het politicologie-college dat de sectie Politieke Wetenschappen van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid aanbiedt. Evenals dhr. Lucardie begeleidde hij een aantal studenten bij hun eindschrijft, en adviseerde hij enkele promovendi.

Bijzondere activiteiten

Op 25 januari opende minister A. Peper (PvdA) een website voor de Provinciale Statenverkiezingen, waarop informatie werd aangeboden over de provincie, de verkiezingen en verkiezingsprogramma's; bovendien kon de gebruiker door middel van een Stembijzer zijn eigen positie bepalen. De site werd in opdracht van de provincies vervaardigd door het IPP in samenwerking met de Digitale Stad uit Amsterdam. De redactie van de programvergelijkingen en de Stembijzer werd mede verzorgd door het DNPP.

Het IPP stelde in samenwerking met het dagblad *Trouw* en het DNPP een Stembijzer samen voor de Europese verkiezingen. Deze werd op 18 mei in Den Haag gepresenteerd en door de lijsttrekkers getest.

Op 19 mei werd in het Vakbondsmuseum in Amsterdam het boek *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief* gepresenteerd op een bijeenkomst die was georganiseerd door het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks en het DNPP. Na de overhandiging van het eerste exemplaar aan W.Th. de Boer, de 'vader' van GroenLinks, werd onder leiding van dhr. Voerman een debat gehouden over de toekomst van de partij als mogelijke regeringspartner. Hieraan werkten Europarlementariër J. Lagendijk, Eerste-Kamerlid T. Pitstra, de hoogleraar politieke filosofie J. de Beus (PvdA) en dhr. Lucardie van het DNPP mee.

Op 15 oktober organiseerde het DNPP ter gelegenheid van zijn vijftienvigjarig bestaan in de Senaatskamer van het Academieggebouw van de RUG een symposium over het thema 'politieke partijen en representatie'. Meer dan honderd belangstellenden woonden deze bijeenkomst bij. Sprekers waren dr. H. Anker, prof.dr. F.R. Ankersmit, dr. R.A. Koole, dr. A.P.M. Lucardie en dr. H. te Velde. Na een forum waarin drs. P. Kalma, prof.dr. R. Kuiper en drs. Chr. de Vries - respectievelijk directeur van het wetenschappelijk bureau van PvdA, RPF en D66 - hun visie op het thema gaven, werd het slotwoord uitgesproken door prof.dr. J.W. de Beus. Hun bijdragen zullen in een bundel in 2000 verschijnen.

INHOUD

Voorwoord

Inhoud	1
Jaarverslag 1999 DNPP	3
Berend de Boer, Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman, Kroniek 1999 . Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1999	13
R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, Partijleden in perspectief . Kiezers en leden vergeleken	93
F.R. Ankersmit, Het staatsrecht versus de politieke partij . Het euvel van de ministeriële verantwoordelijkheid	125
R. Nehmelman, Ondoorzichtige partijfinanciering . De Wet Subsidiëring politieke partijen en de financiële verantwoordingsplicht van politieke partijen	156
M. Boogers en R. Weterings, Brabantse raadsverkiezingen als laboratorium . Bespiegelingen naar aanleiding van kiezers- onderzoek bij vijf Brabantse gemeenteraadsverkiezingen	175
S. Ward en G. Voerman, New media and new politics . Green Parties, Intra-party Democracy and the Potential of the Internet (an Anglo-Dutch Comparison)	192
I.M. van den Broek, Amateurs op het Binnenhof . De Partij van de Arbeid en het kabinet-Den Uyl	216
R. de Jong, De Algemeene Kiesvereniging, 1868-1875 . De eerste politieke partij van Nederland	240
Auteurs	251

KRONIEK 1999

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1999

Berend de Boer, Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman

1. Inleiding

Voor de politieke partijen stond 1999 in het teken van verkiezingen: voor de Provinciale Staten, de Eerste Kamer en het Europees Parlement.

In deze kroniek worden de activiteiten van alle in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen beschreven, voor zover die zich buiten het parlement afspeelden. Handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers aan het Binnenhof worden immers elders al gedocumenteerd.

Voor dit overzicht werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- artikelen uit de dagbladen *NRC-Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad*; deze artikelen worden dagelijks verzameld en geordend voor het knipselarchief van het DNPP;
- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, die eveneens door het DNPP worden bewaard.

Om de gebeurtenissen binnen de afzonderlijke partijen in een context te plaatsen, worden eerst de politieke 'hoofdmomenten' uit 1999 kort weergegeven.¹

2. Hoofdmomenten

Provinciale Statenverkiezingen

Op 3 maart vonden de verkiezingen voor de Provinciale Staten plaats. Provinciale partijen dienden in alle provincies behalve Flevoland lijsten in. In Noord-Holland, Gelderland en Overijssel waren provinciale leden van de landelijke partij De Groenen de drijvende kracht achter de nieuwe lijsten (respectievelijk genaamd Noord-Holland Anders/De Groenen, Leefbaar Gelderland/De Groenen en Leefbaar Overijssel/De Groenen). Nieuwe provinciale partijen op basis van lokale partijen ontstonden in Utrecht (Federatie van Inwonerspartijen) en Zuid-Holland (de Onafhankelijken). In Zeeland verbreedde de Zeeuwsch-Vlaamse Volkspartij (in de Staten met twee zetels vertegenwoordigd) zich tot Partij voor Zeeland (PVZ).

---

¹. Zie voor een uitvoeriger overzicht van de politieke hoofdmomenten uit 1999: G.G.J. Thissen, 'Jaaroverzicht Staten-Generaal zittingsjaar 1998-1999', in: *Parlement en Kiezer*, Deventer, 2000; en P. van Griensven, 'Het parlementaire jaar 1998-1999', in: C.C. van Baalen e.a., red., *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 1999*, Den Haag, 1999, 144-163.

Mede uit vrees voor een lage opkomst zette het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties in samenwerking met de twaalf Commissarissen van de Koningin in januari een uitgebreide voorlichtingscampagne voor de verkiezingen op touw, onder het motto 'Vergeet niet te stemmen!'. Op 25 januari opende minister A. Peper (PvdA) een web-site voor de verkiezingen, waarop informatie werd aangeboden over de provincie, de verkiezingen en verkiezingsprogramma's; bovendien kon de gebruiker door middel van een Stemwijzer zijn eigen positie bepalen. Daarnaast organiseerden provincies soms zelf activiteiten om de belangstelling van de kiezer te wekken. Zo konden in Utrecht op 20 februari de provinciale lijsttrekkers in het strijdperk treden tegen de wereldkampioen darts R. van Barneveld. W. Vreeswijk, lijstaanvoerder van het extreem-rechtse Nederlands Blok, was aanvankelijk niet uitgenodigd maar kreeg dank zij een beroep op de rechter alsnog toestemming om te komen.

De meeste partijen startten hun campagne in de loop van februari. De voorzitters van de Tweede-Kamerfracties van PvdA en VVD zetten zich meteen tegen elkaar af – A.P.W. Melkert noemde de VVD 'de sociale bleekneus' van het parlement, VVD-leider H.F. Dijkstal achtte het socialer om mensen met een uitkering aan werk te helpen dan die uitkeringen te verhogen zoals de PvdA wilde (*NRC-Handelsblad*, 15 februari 1999). Kort daarna stelde Dijkstal het Vluchtelingenverdrag van Genève ter discussie. Andere landelijke partijleiders reageerden daar weer op: GroenLinks leider P. Rosenmöller stelde voor een parlementaire enquête te houden over het asielbeleid, mevr. E. Borst-Eilers (D66-lijsttrekker bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998) wilde daarvoor een staatscommissie instellen. CDA-leider J.G. de Hoop Scheffer weigerde zich in dit debat te mengen, dat eigenlijk helemaal niet ging over een provinciale kwestie, maar nam wel door middel van spreekbeurten deel aan de verkiezingscampagne. De Statenverkiezingen kregen zo enigszins het karakter van een landelijke opiniepeiling. Aan de andere kant maakten de meeste partijen ook gebruik van regionale omroepen om hun provinciale boodschap uit te dragen. De SP en PvdA deden dat ook via de landelijke Ster. Uit pieteit voor de op 1 maart overleden CDA-voorman E. Heerma staakten de partijen hun campagne vlak voor de verkiezingsdag van 3 maart (zie verder in deze Kroniek onder CDA).

De opkomst was met 45,6% lager dan ooit tevoren. In Limburg, Flevoland, Zuid- en Noord-Holland kwamen nog minder kiezers naar het stemlokaal, in het Noord-Oosten van het land nam iets meer dan 50% van de kiesgerechtigden aan de verkiezingen deel. Het CDA won licht en werd opnieuw de grootste partij op provinciaal niveau, daarmee de VVD van de in 1995 behaalde eerste plaats verdringend (zie tabel 1). Vooral in Noord-Brabant boekten de christendemocraten winst (ruim 3%), wat algemeen werd toegeschreven aan de persoonlijke inzet van de lijsttrekker, P. van Geel, die ook bekendheid had gekregen als kandidaat voor het voorzitterschap van de partij. Het CDA bleef sterk in Limburg, Overijssel en Friesland en werd ook de grootste partij in Gelderland. De VVD leed de grootste verliezen in het Westen en midden van het land (meer dan 4% in Zuid-Holland, Utrecht, Overijssel), maar bleef de grootste partij in Noord- en Zuid-Holland, Zeeland, Utrecht en Flevoland. De PvdA behaalde een bescheiden winst van circa 2%, met als uitschieter 3,5% in Brabant.

D66 verloor overal, zoals verwacht. De grootste winnaar was GroenLinks, die in alle provincies beduidend meer stemmen trok en in Noord-Holland, Utrecht, Flevoland en Groningen meer dan 5% winst boekte – veelal ten koste van D66. De kleine protestants-christelijke partijen gingen licht vooruit, met als uitschieters Zeeland en Flevoland.

De SP kon behoorlijke winst noteren, behalve in Groningen waar zij moest concurreren met de door haar voormalige fractievoorzitter S. Lammerts opgerichte Onafhankelijke Politieke Partij Groningen (OPPG; zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 80). De OPPG won overigens geen zetel, evenmin als een tweede regionale partij, De Groningers. Elders deden regionale partijen het doorgaans wel goed. In Utrecht kwam de Federatie van Inwonerspartijen (FIP) met een zetel in de Staten, in Zuid-Holland slaagden de Onafhankelijken (OZH) daar eveneens in, terwijl de Onafhankelijke Partijen Drenthe (OPD) en de Partij Nieuw Limburg (PNL) er een zetel bij wonnen, evenals de Fryske Nasjonale Party (FNP) in Friesland. De Zeeuws-Vlaamse Volkspartij (ZVV) ging op in de iets bredere Partij voor Zeeland (PVZ) en kon zodoende haar zeteltal verdubbelen; wellicht mede geholpen door het besluit van Delta Anders om niet meer zelfstandig een lijst in te dienen maar samen te gaan met GroenLinks. In Brabant, Gelderland en Friesland handhaafden de Brabantse Onafhankelijke Federatie (BOF), de Partij Nieuw Gelderland (PNG) en de Federatie Gemeentebelangen Friesland (FGF) hun zeteltal.

De combinatie Leefbaar Gelderland/De Groenen won een zetel, Leefbaar Overijssel/De Groenen slaagde daar niet in, terwijl Noord-Holland Anders/De Groenen een zetel behield. Daarnaast drong ook een landelijke partij voor het eerst in de Staten door: Nederland Mobiel (NM) won een zetel in Noord- en Zuid-Holland en in Limburg. De partij, die was opgericht vanuit de Stichting Pro Auto, had in 1998 bijna een zetel in de Tweede Kamer gehaald. De verschillende ouderenpartijen verloren overal fors, maar wisten in zes provincies nog een zetel te behouden, nu ze er eindelijk in slaagden samen te werken. De Centrum-democraten daarentegen verdwenen ook uit de drie provincies waar ze in 1995 nog een zetel hadden gewonnen: Noord- en Zuid-Holland en Noord-Brabant.

Tabel 1. Uitslag Provinciale Statenverkiezingen, 3 maart 1999

	% 1995	zetels 1995	% 1999	zetels 1999
VVD	27,2	207	23,7	182
CDA	22,9	186	24,4	194
PvdA	17,0	142	19,0	154
D66	9,2	67	5,9	39
GPV/RPF/SGP	6,7	53	7,5	62
GroenLinks	5,4 ^{a)}	36	10,1 ^{b)}	77
AOV/Unie 55+/S2000 ^{c)}	5,1	33	1,7	6
SP	2,1	12	3,3	19
CD	1,0	3	0,4	0
De Groenen ^{d)}	0,5	1	0,6	2
PNL	0,5	5	0,6	6
FNP	0,3	3	0,4	4
BOF	0,2	1	0,3	1
PNG	0,2	1	0,2	1
ZVV/PVZ	0,1	2	0,2	4
OPD	0,1	2	0,2	3
FGF	0,1	1	0,1	1
OZH	-	-	0,4	1
FIP	-	-	0,1	1
NM	-	-	0,7	3
overige	1,0%	1	0,4	0
totaal	99,6%	756	100,2%	760
opkomst	50,2%		45,6%	

^{a)} Inclusief de gezamenlijke lijst van GroenLinks/De Groenen in Zuid-Holland
(zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 19)

- b) Inclusief de gezamenlijke lijst van GroenLinks/Delta Anders in Zeeland
- c) Inclusief de Drentse Ouderpartijen en S.O.L. (Samenwerkende partij Ouderen Limburg)
- d) De Groenen hadden in Noord-Holland een lijst gevormd met de groepering Noord-Holland Anders, in Gelderland met Leefbaar Gelderland

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistiek der verkiezingen 1999: Provinciale Staten, 3 maart*, Voorburg/Heerlen, 1999.

De vorming van de colleges van Gedeputeerde Staten weerspiegelde de electorale verschuivingen maar gedeeltelijk. Zo mocht de winnaar GroenLinks alleen in Zuid-Holland aan het provinciebestuur deelnemen, in een brede 'regenboog'-coalitie met PvdA, CDA en SGP. D66 keerde nergens terug in een college. De macht werd dus verdeeld tussen de drie grote partijen, waarbij de PvdA 27 gedeputeerden mocht aanwijzen, het CDA 26 en de VVD twintig.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op 25 mei kozen de Statenleden een nieuwe Eerste Kamer. Het CDA werd hier de grootste partij, terwijl de VVD door verlies van vier zetels met een tweede plaats genoeg moest nemen (zie tabel 2). De PvdA boekte lichte winst, D66 leed fors verlies en GroenLinks kon zijn zeteltal verdubbelen. De paarse partijen behielden daarmee een krappe meerderheid (38 zetels). GPV en RPF, die een gecombineerde lijst hadden ingediend, en de SP wisten eveneens hun zeteltal te verdubbelen. De Federatie Plaatselijke Onafhankelijke Groeperingen (POG) en De Groenen, die samen de Onafhankelijke Senaatsfractie (OSF) hadden gevormd, hadden ook op een tweede zetel gerekend maar konden die door onderlinge verdeeldheid niet verzilveren (zie hiervoor in deze Kroniek onder De Groenen). Wel werd senator M. Bierman namens de OSF herkozen. Vier provinciale partijen – PNG, PVZ, FIP en FGF - dienden een eigen kandidatenlijst in, die echter geen zetel behaalde. Dat lot trof ook de lijst van Nederland Mobiel en de ouderenpartijen, die dientengevolge uit de Senaat verdwenen.

Op 8 juni koos de Eerste Kamer met bijna algemene stemmen opnieuw F. Korthals Altes (VVD) tot voorzitter, waarmee werd afgeweken van de gewoonte dat een lid van de grootste fractie de voorzittersstoel zou bezetten. Korthals Altes had aangekondigd slechts twee jaar aan te willen blijven. Volgens een afspraak tussen de fractievoorzitters van VVD, PvdA en CDA zou hij dan opgevolgd worden door een lid van het CDA, waarschijnlijk oud-minister G.J.M. Braks. D66 en SP maakten bezwaar tegen deze afspraak.

Tabel 2. Uitslag Eerste-Kamerverkiezingen (in zetels), 25 mei 1999

	1995	1999
VVD	23	19
CDA	19	20
PvdA	14	15
D66	7	4
GroenLinks	4	8
SGP	2	2
GPV/RPF ^{a)}	2	4
AOV	2	0
SP	1	2
OSF (POG/De Groenen)	1	1
totaal	75	75

a) GPV en RPF hebben in 1999 hun lijsten samengevoegd

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistiek der verkiezingen 1999: Europees Parlement, 10 juni*, Voorburg/Heerlen, 2000.

Europese verkiezingen

Het Europees parlement werd in de lidstaten van de Europese Unie in de periode 10-13 juni gekozen; in Nederland werd op 10 juni gestemd. De campagne was in mei nogal traag op gang gekomen - de samenwerkende protestants-christelijke partijen GPV, RPF en SGP openden als eerste hun campagne op 11 mei met de presentatie van hun verkiezingsprogram, andere partijen deden dat pas eind mei. De campagne trok over het algemeen weinig belangstelling en werd in het nieuws overschaduwd door de dreigende val van het kabinet en de discussie over de Bijlmerramp (zie hieronder). Bijeenkomsten werden matig of slecht bezocht. Voor zover burgers zich al bij de Europese politiek betrokken voelden, was dat vaak negatief gekleurd: men stelde vooral vragen over corruptie en fraude. De kritische analyse van J. Dohmen, die onder de ironisch aandoende titel *Europese idealisten* in april verscheen, versterkte dit nogal sombere beeld. Alle Nederlandse lijsttrekkers distantieerden zich van dit beeld en stemden in met een gedragscode inzake salaris, pensioen en onkostenvergoedingen die door een

accountant gecontroleerd zou worden. Bij een lijsttrekkersdebat op 6 juni voor Radio 1 deelden alle deelnemers de zorg over een lage opkomst en over het 'zakenvullers-imago' van de Europarlementariërs. Behalve de VVD toonden de lijsttrekkers weinig vertrouwen in de kandidatuur van F. Bolkestein voor de Europese Commissie, gezien de sceptische uitspraken die de liberale partijleider in het verleden had gedaan over Europese integratie.

Tabel 3. Uitslag verkiezingen Europees Parlement, 10 juni 1999

	% 1994	zetels 1994	% 1999	zetels 1999
CDA	30,8	10	26,9	9
PvdA	22,9	8	20,1	6
VVD	17,9	6	19,7	6
D66	11,7	4	5,8	2
GPV/RPF/SGP	7,8	2	8,7	3
GroenLinks	3,7	1	11,9	4
SP	1,3	0	5,0	1
CD ^{a)}	1,0	0	0,5	0
DEP	-	-	0,7	0
EVPN	-	-	0,4	0
Lijst Sala	-	-	0,3	0
overige	2,9	0	-	-
totaal	100,0%	31	100,0%	31
opkomst	35,6		29,9	

^{a)} De CD nam in 1999 deel onder de naam Conservatieve Democraten.
Bron: *de Volkskrant*, 14 juni 1999.

De opkomst lag net onder de 30%: een dieptepunt, niet alleen in Nederland maar ook in Europa. Politicologen zoals de Amsterdamse hoogleraar C. van der Eijk weten dit vooral aan het feit dat de verkiezingen vrij kort op Tweede-Kamerverkiezingen volgden. Tweede-rangsverkiezingen, zoals deze Europese verkiezingen, zouden alleen nog redelijk veel kiezers kunnen trekken wanneer ze vrij kort voor eerste-rangsverkiezingen plaats vinden. Hij beschouwde de lage opkomst dan ook niet als teken van onvrede met de Europese Unie. Waarom de opkomst in 1999 nog ruim 5% lager uitviel dan in 1994 wordt hiermee echter niet verklaard; immers, in 1994 volgden de Europese verkiezingen nog korter op Tweede-Kamerverkiezingen dan nu.

Nieuwe partijen slaagden er in 1999 evenmin in, kiezers te trekken. Drie nieuwkomers hadden zich bij de Kiesraad ingeschreven: De Europese Partij (DEP), die de Europese integratie meer vaart wilde geven dan de overige partijen; de Lijst-Sala, opgericht door de Amsterdamse ondernemer en dichter L.H.D.J. Sala; en het Europees Verkiezers Platform Nederland (EVPN), een samenwerkingsverband tussen Nederland Mobiel, de ouderenpartijen AOV en Unie 55+, Surinaamse en Nederlands-Indische groeperingen en onafhankelijken, geleid door J. L. Janssen van Raay. Laatstgenoemde was van 1979 tot 1984 en van 1986 tot 1999 lid van het Europees Parlement geweest. In 1996 was hij mede wegens belangenverstrengelingen uit de fractie van CDA en EVP gezet (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 33-34), waarop hij zich aangesloten had bij de vooral door Franse gaullisten gedomineerde Unie voor Europa. Het EVPN zou zich eveneens bij de Unie voor Europa aan willen sluiten. Zowel EVPN als Sala stonden gereserveerd tegenover verdergaande Europese integratie, maar wezen die niet zo onomwonden af als de protestants-christelijke partijen en de SP.

In het Europees Parlement vormde de Europese Volkspartij (EVP), waarbij het CDA was aangesloten, met 233 zetels de grootste fractie. Op de tweede plaats kwam de Partij van de Europese Sociaal-democraten (PES), waarvan de PvdA deel uitmaakte (180 zetels). De Europese Liberalen en Democraten (ELD(R)), waarvan zowel D66 als VVD lid waren, behaalde vijftig zetels. De fractie Groenen/Vrije Europese Alliantie (met GroenLinks) telde 48 zetels. De SP sloot zich aan bij de fractie Europees Verenigd Links (42 zetels). De leden van GPV, RPR en SGP traden toe tot de fractie Europa van Democratieën in Verscheidenheid (EDV), die zestien zetels verwierf.

staatkundige vernieuwing

Oud-minister en oud-Commissaris van de Koningin J.A. van Kemenade (PvdA), nu voorzitter van het Inter-Provinciaal Overleg, presenteerde op 25 maart een nota met voorstellen om het provinciaal bestuur te versterken. Zo zouden de Provinciale Staten de Commissaris van de Koningin moeten voordragen, waarbij de minister alleen in extreme gevallen van die voordracht zou mogen afwijken. Bovendien zouden de Gedeputeerde Staten als een kabinet de provincie moeten besturen, daarbij gecontroleerd door de Provinciale Staten, in plaats van het huidige monistische stelsel.

partijfinanciën: subsidies en sponsoring

In juni 1998 had de Tweede Kamer de nieuwe Wet Subsidiëring politieke partijen aanvaard. Elke in de Eerste of Tweede Kamer vertegenwoordigde partij ontving voortaan direct een subsidie die moest worden aangewend voor onder meer wetenschappelijk onderzoek en voor de jongerenorganisaties. Tegelijk werd het totale bedrag dat de partijen aan subsidies ontvingen, verhoogd van acht naar tien miljoen gulden (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 25). In het voorjaar van 1999 werd de wet ook door de Eerste Kamer aangenomen (zie ook in dit Jaarboek de bijdrage van R. Nehmelman).

In november zei VVD-voorzitter H.B. Eenhoorn dat zijn partij bij het bedrijfsleven wilde aankloppen om geld in te zamelen. De VVD zou meer financiële middelen nodig hebben vanwege de oplopende kosten van de verkiezingscampagnes. In een reactie zei minister Peper sponsoring onverstandig te vinden. Hij voelde echter niet meteen voor een verbod; eerst wilde hij overleggen met de voorzitters van de in het parlement vertegenwoordigde politieke partijen.

Kosovo

In maart 1999 besloot de NAVO gewapenderhand in te grijpen in Kosovo. De Albanese meerderheid in deze Servische provincie had zich al sinds 1989 verzet tegen haar verlies van autonomie en tegen de ongelijke behandeling door de Servische autoriteiten, aanvankelijk gewelddoos, maar later soms ook met aanslagen en guerrilla-acties. De Servische regering trad daar zo hard tegen op, dat een grote stroom vluchtelingen op gang kwam naar Macedonië en Albanië. De NAVO trachtte met bombardementen op (voornamelijk) militaire doelen de Servische regering er toe te bewegen haar troepen uit de provincie terug te trekken.

De Tweede Kamer sprak op 24 maart steun uit aan deze interventie, waaraan ook de Nederlandse luchtmacht deelnam. Aanvankelijk keurde alleen de SP het ingrijpen af; kort daarna trokken twee leden van de GroenLinks-fractie hun steun in. Binnen GroenLinks, maar ook in andere partijen leidde het optreden van de NAVO tot heftige discussies (zie in deze Kroniek onder GroenLinks).

In april besloten regering en Tweede Kamer Kosovaarse vluchtelingen ruimhartig toe te laten. De militaire acties werden voortgezet, waarbij de SP haar verzet handhaafde. GroenLinks dreigde haar steun geheel in te trekken nadat steeds meer civiele doelen gebombardeerd werden. In mei drong GroenLinks vergeefs aan op een pauze van 48 uur in de bombardementen.

In juni bereikte de NAVO een akkoord met de Servische regering, die daarop haar troepen uit Kosovo terugtrok. Een tweeduizend Nederlandse militairen vormden onderdeel van de internationale troepenmacht die de vrede in de provincie zou handhaven en terugkeer tot burgerlijk bestuur mogelijk zou moeten maken.

parlementaire enquête Bijlmerramp

In oktober 1998 besloot de Tweede Kamer tot de instelling van de parlementaire enquêtecommissie Vliegcramp Bijlmermeer. Onder leiding van voorzitter Th.A.M. Meijer (CDA) diende deze commissie onderzoek te doen naar de toedracht van het neerstorten van een vrachtvliegtuig van de Israëlische luchtvaartmaatschappij El Al op een flat in de Bijlmermeer in oktober 1992. Bij deze ramp kwamen tientallen mensen om het leven. Ook moest de commissie nagaan welke lading het vliegtuig aan boord had, en hoe de diverse instanties en overheidsinstellingen na de ramp hadden gefunctioneerd.

In januari 1999 begon de commissie met de openbare verhoren, die veel commotie veroorzaakten. In maart werden de (oud-)bewindslieden onder-vraagd. Ook de ministers mevr. A. Jorritsma-Lebbink (ten tijde in het vorige kabinet minister van Verkeer en Waterstaat) en Borst van Volks-gezondheid, Welzijn en Sport werden aan de tand gevoeld. De laatste bestreed dat zij de gezondheidsklachten van de hulpverleners en de overlevenden van de ramp te lichtzinnig zou hebben opgenomen. Jorritsma betuigde spijt over het feit dat ze in 1996 het vrachtdossier over de lading te snel en zonder nadere analyse aan de Tweede Kamer had toegezonden, maar ontkende het parlement onvolledig of onjuist te hebben ingelicht.

Op 22 april publiceerde de enquêtecommissie Vliegcramp Bijlmermeer haar eindrapport *Beladen vlucht*. Hierin werd harde kritiek geuit op ministers die sinds 1992 verantwoordelijkheid hadden gedragen: zij zouden de Tweede Kamer 'onzorgvuldig, onvolledig, ontijdig of onjuist hebben ingelicht'. Premier W. Kok (PvdA) zou zich te afwachtend hebben opgesteld bij de afwikkeling van de ramp. Over minister Borst merkte de commissie verder op dat door haar traag handelen en onderschatting gezondheidsklachten in aantal en ernst zijn toegenomen. Borst kondigde aan dat zij af zou treden, wanneer zij verwijtbare fouten zou hebben begaan.

In een reactie plaatste het kabinet vraagtekens bij de belangrijkste conclusies van het rapport en nam het Kok, Borst en Jorritsma in bescherming tegen de kritiek van de commissie. Ook VVD en D66 vielen in het Tweede-Kamerdebat dat half mei werd gehouden, de uitkomsten van het rapport aan. De oppositiepartijen CDA, GroenLinks en de SP konden zich in het algemeen vinden in het rapport; de PvdA nam meer een tussenpositie in. Het debat in de Tweede Kamer had geen personele gevolgen. De oppositie had moties van wantrouwen ingediend tegen de (op dat moment vanwege de kabinetscrisis demissionaire) ministers Borst en Jorritsma, maar de regeringsfracties steunden begin juni echter de twee bewindslieden. De motie tegen Borst kreeg echter de steun van de kamerleden R. van Gijzel en R. Oudkerk (PvdA) en mevr. M.J. Augusteijn-Esser (D66). Onder druk van premier Kok en de fractieleiders van VVD en D66 had de PvdA-fractie een kritische motie waarin werd gesteld dat het kabinetsbeleid 'op substantiële onderdelen tekort heeft geschoten', ingetrokken (*de Volkskrant*, 4 juni 1999).

kabinetscrisis: de 'Nacht van Wiegel'

In de nacht van 18 op 19 mei debatteerde de Eerste Kamer over de grondwetswijziging die de invoering mogelijk moest maken van het correctief referendum,

één van de 'kroonjuwelen van D66'. In de periode vóór het debat hadden vijf VVD-senatoren te kennen gegeven grote bedenkingen te hebben tegen dit kabinetsvoornemen. Wanneer zij zouden tegenstemmen, zou de vereiste tweederde meerderheid niet worden gehaald. D66 liet weten dat verwerping van het correctief referendum door toedoen van liberale Eerste-Kamerleden een kabinetscrisis zou betekenen. Aan de vooravond van het debat in de senaat herhaalde politiek leider Th.C. de Graaf het dreigement.

Mede door de druk van de VVD-top besloten vier van de vijf dissidente senatoren toch voor de grondwetswijziging te stemmen. Oud-partijleider H. Wiegel hield echter voet bij stuk en stemde tegen, waardoor de invoering van het correctief referendum van de baan was. Tijdens het kabinetsberaad in de ochtend van 19 mei wees D66 het voorstel af om de grondwetswijziging zo snel mogelijk opnieuw in te dienen. In de ogen van De Graaf ging het hier om een 'fopspeen'. Toen de D66-ministers besloten op te stappen, bood premier Kok het ontslag van zijn kabinet bij de koningin aan. Tijdens de consultatieronde van de koningin adviseerden de fractieleiders van de PvdA en de VVD, Melkert en Dijkstal, een onderzoek naar de mogelijkheden om de breuk in het kabinet te herstellen. De Graaf daarentegen zag het meeste heil in vervroegde verkiezingen, evenals de oppositiepartijen. De koningin benoemde vervolgens de vice-voorzitter van de Raad van State H.D. Tjeenk Willink (PvdA) tot informateur met als opdracht te onderzoeken of de huidige coalitie kon worden voortgezet. D66 besloot toch mee te werken aan deze lijmpoging. Op 1 juni bereikten de drie partijen overeenstemming. Afgesproken werd dat de grondwetswijziging opnieuw zou worden ingediend, en dat vooruitlopend op de aanvaarding daarvan (die jaren in beslag kon nemen) in 2001 een niet-bindend (raadgevend) referendum zou worden ingevoerd waarvoor de grondwet niet hoefde te worden gewijzigd. Op 7 juni trok premier Kok namens zijn kabinet de ontslagaanvraag bij de koningin weer in.

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van de ontwikkeling van hun ledental, volgens opgave van de partijsecretariaten, op of omstreeks 1 januari 1999 en op of omstreeks 1 januari 2000 (zie tabel 4).

Tabel 4. Ledental per 1 januari 1999 en 1 januari 2000

	1 januari 1999	1 januari 2000
CDA	86.000	82.000
D66	13.391	12.027
GPV	14.121	13.687
De Groenen	558	ca. 400
GroenLinks	13.821	13.855
PvdA	61.600	60.621
RPF	12.572	12.672
SGP	23.820 ^{a)}	^{b)}
SP	25.052	26.198
VVD	51.265	49.000

^{a)} correctie op opgave in *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 25.

^{b)} geen opgave.

Christen-Democratisch Appèl (CDA)

Het jaar 1999 bezorgde het CDA licht electoraal herstel: met name bij de Provinciale Statenverkiezingen boekten de christen-democraten winst. De partijvernieuwing, die onder partijvoorzitter J.J.M. Helgers was begonnen, werd met tal van interne discussies en organisatorische veranderingen voortgezet. Maar ook naar buiten toe werkte de partij er hard aan om haar geluid als grootste oppositiepartij beter hoorbaar te maken. Zo belegde de Tweede-Kamerfractie vanaf februari een wekelijkse bijeenkomst met de parlementaire pers om commentaar te leveren op actuele politieke ontwikkelingen. Een ledenwerfactie die in de zomer van 1998 begonnen was, leverde in een jaar tijd ruim 1.500 nieuwe leden op. Niettemin zakte het ledental van het CDA in 1999 van 86.000 naar 82.000.

partijvoorzitter

Op het partijcongres van 27 februari kozen de christen-democraten een nieuwe partijvoorzitter. Helgers, die zijn officiële termijn van vier jaar had volgemaakt en zich uit de politiek terugtrok, werd opgevolgd door de fiscaal jurist en voormalig wethouder van Wassenaar M.L.A. van Rij (zie ook *Jaarboek 1999 DNPP*, blz. 37-38). Hij werd als enige kandidaat met overgrote meerderheid (318

van de 322 geldige stemmen) tot voorzitter aangewezen. In zijn toespraak tot het congres sprak hij zijn voornemen uit van het CDA een partij te maken met een 'open cultuur van debat' (*Trouw*, 1 maart 1999). Een eerste voorbeeld hiervan was de discussie over veiligheid: het 'jaartheme voor 1999'. Naast het terugwinnen van traditionele kiezersgroepen wilde hij nieuwe groepen bereiken met moderne middelen als 'netwerken' en internet. Scheidend voorzitter Helgers riep het CDA op om de tijd dat de partij in de oppositie zat, te gebruiken om het eigen vernieuwingsproces af te ronden.

In juli maakte het CDA-bestuur in een persbericht bekend dat Van Rij ging scheiden, omdat zijn vrouw uitgesproken homoseksuele gevoelens had. Vanwege zijn publieke functie stelde Van Rij er prijs op dit zelf wereldkundig te maken.

overlijden oud-partijleider Heerma

Op 1 maart overleed E. Heerma, politiek leider van het CDA en voorzitter van de Tweede-Kamer van augustus 1994 tot maart 1997. Daarvoor was hij achtereenvolgens staatssecretaris van Economische Zaken (1986) en van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1986-1994) in het tweede en derde kabinet-Lubbers. In de periode 1971-1986 was hij eerst gemeenteraadslid (voor achtereenvolgens de Anti-Revolutionaire Partij en het CDA) en vanaf 1978 wethouder van Economische Zaken in Amsterdam.

Heerma was na de dramatisch verlopen Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1994 en de daaropvolgende totstandkoming van de paarse coalitie, L.C. Brinkman als fractievoorzitter opgevolgd. Heerma moest onder moeilijke omstandigheden aan het CDA leiding geven: voor het eerst sinds mensenheugenis maakten de christen-democraten deel uit van de oppositie. Op zijn wijze van oppositievoeren bestond in het CDA veel kritiek. In maart 1997 stelde de partijtop (inclusief Heerma) J.G. de Hoop Scheffer voor als eerste kandidaat bij de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1998 (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 24-26). Heerma trad daarop terug als voorzitter en lid van de Tweede-Kamerfractie. Hij werd genoemd als mogelijke burgemeester van Hilversum, maar aan het einde van 1997 trok hij zich terug als kandidaat wegens ernstige gezondheidsproblemen.

In februari 1999 verscheen het boek *De honden blaffen. Waarom het CDA geen oppositie kan voeren*, van de journalist K. Versteegh. Hierin stelden de Europarlementariër mevr. J.R.H. Maij-Weggen en het lid van het dagelijks bestuur mevr. K. van Nieuwenhuizen dat het Tweede-Kamerlid J.S.J. Hillen een bedenkelijke rol zou hebben gespeeld bij het voortijdig terugtreden van Heerma als politiek leider.

Provinciale Statenverkiezingen

In december 1997 was het CDA al begonnen met de voorbereidingen van de Provinciale Statenverkiezingen (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 35). Op het partijcongres van februari 1999 presenteerden de provinciale lijsttrekkers zich. De verkiezingscampagne van het CDA werd abrupt afgebroken door het overlijden van voormalig partijleider Heerma. Uit piëteit staakten de andere partijen

eveneens hun campagnes. Op verzoek van het CDA werd ook het lijsttrekkersdebat aan de vooravond van de Statenverkiezingen afgelast.

De verkiezingen verliepen voor de christen-democraten gunstig: het CDA werd - tegen de verwachting van velen in - met 24,4% van de stemmen de grootste partij op provinciaal niveau. In alle provincies - met uitzondering van Drenthe waar één zetel verloren ging - boekte de partij ten opzichte van 1995 winst. In Noord-Brabant werd de grootste winst (3%) behaald, wat algemeen werd toegeschreven aan de persoonlijke inzet van de lijsttrekker, P. van Geel, die ook bekendheid had gekregen als kandidaat voor het voorzitterschap van het CDA (zie *Jaarboek 1999 DNPP*, blz. 37-38).

De collegevorming liet vooral continuïteit zien: de partij zag haar aantal gedeputeerden stijgen van 25 in 1995 naar 27 in 1999 en had daarmee de meeste afgevaardigden in het provinciaal bestuur.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op 21 januari stelde het partijbestuur de advieslijst vast (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 35-36). Zittend senator mevr. J. van Leeuwen voerde de lijst aan, gevolgd door oud-minister van Landbouw en Visserij G.J.M. Braks op de tweede plaats. De hoogste nieuwe kandidaat was de vice-voorzitter van de partij mevr. P.C. Lodders-Elfferich, die op nummer drie kwam (zij zou op de partijraad van 5 juni haar partijfunctie neerleggen). Voormalig minister van Justitie E.M.H. Hirsch Ballin nam een vierde plaats in, gevolgd door zittend senator J. Baarda op vijf. Bij de eerste twintig plaatsen waren tien nieuwe kandidaten, waarvan vijf vrouwelijke. Op 19 februari werd de definitieve lijst door partijbestuur en vertegenwoordigers van de Statenfracties ongewijzigd vastgesteld.

De winst van het CDA bij de Provinciale Statenverkiezingen had gevolgen voor de door de statenleden gekozen Eerste Kamer. Bij de op 25 mei gehouden verkiezingen ging de partij van negentien naar twintig zetels en werd zij de grootste. Op grond van dit feit wilden de christen-democraten graag de voorzitter van de Eerste Kamer leveren. De fractievoorzitters van CDA, PvdA en VVD bereikten een compromis waarbij de VVD-er F. Korthals Altes, die vanaf 1997 senaatsvoorzitter was, de functie nog twee jaar zou bekleden. Daarna zou een christen-democraat hem opvolgen (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten').

In juni nam L.M. van Leeuwen afscheid van de Eerste Kamer. Hij was twaalf jaar senator geweest, waarvan vijfenhalf jaar fractievoorzitter. Braks volgde hem als voorzitter op, aangezien mevr. Van Leeuwen al in een eerder stadium had laten weten geen fractieleider te willen worden. Ook P.A.J.M. Steenkamp, grondlegger en erevoorzitter van het CDA verliet na 34 jaar de senaat. Het bestuur van het Steenkampfonds (dat zich de uitbreiding van het christen-democratisch gedachtegoed in binnen- en buitenland ten doel stelde) begon in september de financiële actie 'Met Steenkamp investeren in de volgende generatie', bedoeld als een verjaardagscadeau voor Steenkamp, die in maart 2000 75 jaar zou worden. De opbrengsten zouden ten goede komen aan het Steenkampinstituut, dat de ontwikkeling en scholing in de partij verzorgt.

Europese verkiezingen

Op 6 februari stelde de Europese Volkspartij (EVP), de federatie van christen-democratische en verwante partijen in de Europese Unie, op een congres in Brussel haar verkiezingsprogram *Op weg naar de 21e eeuw* vast. Het CDA-congres bekrachtigde in februari de kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen (zie *Jaarboek 1998 DNPP* 1998, blz. 36) en koos mevr. Maij-Weggen opnieuw tot lijsttrekker.

In de aanloop naar de verkiezingen ontstond begin mei enige wrijving tussen Maij-Weggen en De Hoop Scheffer, omdat de CDA-Eurofractie als enige Nederlandse delegatie in het Europees Parlement tegen een voorstel van de Raad van Ministers had gestemd dat de salarissen en onkostenvergoedingen van de Europarlementariërs moest beteugelen. De Hoop Scheffer vreesde dat dit feit de verkiezingscampagne negatief zou beïnvloeden. Volgens Maij-Weggen kon zij het 'de CDA-kiezers wel uitleggen' (*de Volkskrant*, 6 mei 1999), aangezien zij geen inhoudelijke, maar procedurele bezwaren tegen het voorstel had. Kort daarna steunde de Eurodelegatie van het CDA wel een gedragscode voor salaris en onkostenvergoeding van Nederlandse Europarlementariërs, die op initiatief van D66, GroenLinks en PvdA tot stand was gekomen.

Het CDA begon de campagne op 25 mei met een manifestatie in Groningen onder het motto 'Sterk in de regio, thuis in Europa'. Drie thema's stonden centraal: een veilig, een sociaal en solide, en een democratisch en fraudevrij Europa. De werkgroep Europa van de partijcommissie Buitenland publiceerde *Europa eureka! Wat vindt het CDA van Europa*. Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA belegde op 4 juni een conferentie over 'publieke gerechtigheid en de Europese Unie'. Een dag later werd op de voorjaarspartijraad een mini-symposium over Europa gehouden.

De op 10 juni gehouden Europese verkiezingen verliepen voor het CDA minder gunstig dan de Statenverkiezingen. In vergelijking met 1994 verloor de partij 3,9% van de stemmen; zij ging van tien zetels terug naar negen. Ondanks dit verlies bleef ze de grootste Nederlandse delegatie in het Europees Parlement. P. Pex, die als homoseksueel een voorkeursactie onder homoseksuele kiezers had gevoerd om zijn herverkiezing veilig te stellen, moest zijn negende plaats afstaan aan mevr. M.J.Th. Martens, die met voorkeursstemmen gekozen werd.

Beweging christelijke koers CDA

Secretaris J.G. van der Land van de Beweging christelijke koers CDA – een groep van conservatieve christenen, die begin 1992 was ontstaan uit bezorgdheid over een te liberale koers die de partij zou varen – deed eind juli een beroep op het partijbestuur (dat hier overigens niet op in ging) om te bewerkstelligen dat Pex zich zou terugtrekken als eerste reservekandidaat voor het Europees Parlement. Reden hiervoor was het feit dat Pex praktizerend homoseksueel was en bovendien de argumenten van het CDA tegen het homohuwelijk in een artikel in de *Gay-krant* belachelijk had genoemd.

Door deze zaak ontstond binnen het bestuur van de Beweging vervolgens

commotie: de bestuursleden G. van Diest en E.J. Bilder konden zich niet verenigen met het huns inziens eigengereide optreden van Van der Land, hoewel ze het inhoudelijk met hem eens waren, en traden uit het bestuur. In het *Reformatisch Dagblad* van 11 september liet Bilder weten dat hij met enkele anderen in gesprek was met het CDA-bestuur om 'in positieve verbondenheid met de partij' een platform op te richten dat ten doel had 'het christelijk gehalte van het CDA te bewaren en te versterken'.

partijdiscussie 'Veiligheid'

In maart publiceerde een CDA-werkgroep *Samen Nederland veiliger maken. Een aanzet voor het CDA-debat over veiligheidsontwikkeling*, opgesteld door A. Krijger van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. De notitie was de eerste aanzet voor het partijdebat over het jaarthema 'veiligheid'. De samenstellers van de discussienota, onder wie Van Rij, De Hoop Scheffer en het Tweede-Kamerlid Th. Rietkerk, legden zich vooral toe op het voorkómen van misdaad en geweld. Onder andere stelden zij een maatschappelijke stage voor jongeren vanaf zestien jaar voor. Ook moesten ouders veel meer worden betrokken bij de opvoeding, indien nodig door verplichte opvoedingscursussen voor de ouders.

Nadat de notitie in de afdelingen en tijdens een aantal openbare debatten was besproken, stonden de aanbevelingen die hieruit voortvloeiden op de voorjaarspartijraad op 5 juni ter discussie. De najaarspartijraad rondde op 6 november het debat af. De meeste discussie was er over het verplichte karakter van eventuele opvoedingscursussen voor ouders uit probleemgezinnen. Het voorstel om 'gezinscoaches' aan te stellen die probleemgezinnen onder hun hoede moesten nemen, kon op veel bijval rekenen. Uiteindelijk ging de partijraad akkoord met twaalf concrete aanbevelingen, die te zijner tijd verwerkt zouden worden in een nieuw verkiezingsprogramma.

Eind oktober richtte het CDA het 'Platform maatschappelijke oriëntatie jongeren' op, dat de voor- en nadelen van een maatschappelijke stage voor jongeren moest gaan afwegen. Het was de bedoeling dat ook andere organisaties en instellingen zich bij het platform zouden aansluiten.

partijvernieuwing

In april werd J. Mourits aangesteld als directeur communicatie en partijontwikkeling van het CDA. Het betrof een nieuwe functie, bedoeld om 'het draagvlak voor de ideeën van het CDA in de samenleving te behouden en te verbreden, zowel intern als extern' (*de Volkskrant*, 8 april 1999).

Op 5 juni belegde 'Confrontatie met de toekomst', de jongerenbeweging binnen het CDA die mee wilde werken aan de vernieuwing van de partij, haar vierde landelijke bijeenkomst in Zwolle. Aan de orde kwamen onder andere de externe presentatie van het CDA en de rol van de partij in de oppositie.

Op 18 september kwam het Bestuurlijk Informatie Netwerk (BIN), opgezet door en voor jonge CDA-volksvertegenwoordigers tot dertig jaar, voor het eerst in Utrecht bij elkaar. Deze leeftijdscategorie was sinds de verkiezingen van 1998 –

ten gevolge van de vernieuwing van de partij - goed vertegenwoordigd in het openbaar bestuur. De Tweede-Kamerleden C.M.P.S. Eurlings en J.G. Wijn ondersteunden het initiatief.

Op 2 oktober ging de 'Academie voor Vrijwilligers' in zes partij-afdelingen van start. Dit was een proefproject om afdelingen te helpen zich om te vormen tot een meer extern gerichte politieke beweging. Het uiteindelijke doel was alle afdelingen op de nieuwe manier te laten werken.

Eveneens in oktober hield het CDA een onderzoek onder de lezers van het ledenblad *CDA-Appel*. Op basis hiervan werd besloten tot een nieuwe, meer journalistieke formule en vormgeving, die in februari 2000 zijn beslag moest krijgen. Ook het opinieblad *CD/Actueel* en *Christen Democratische Verkenningen*, het maandblad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, ondergingen respectievelijk in november en januari uiterlijk en inhoudelijk een gedaantewisseling. Het eerste blad kreeg daarbij ook een andere naam en ging *CDA-Magazine* heten.

De najaarspartijraad van 6 november nam een resolutie van het Christen Democratisch Jongeren Appel (CDJA) aan, waarin werd gepleit voor een brede discussie over de structuur van het CDA. Op de voorjaarspartijraad van 2000 zou het dagelijks bestuur over de stand van zaken rapporteren.

Het CDA-Vrouwenberaad (CDAV) nam in 1999 zijn eigen functioneren kritisch onder de loep. Het Landelijk Bestuur discussieerde over een vernieuwing van de organisatie, waarbij vooral gedacht werd aan het werken door middel van projectgroepen in een 'platte' organisatie. Andere voorstellen betroffen het opzetten van een deskundigheidsdatabank, en het recruterende van vrouwen uit de leeftijdsgroep van 25 tot veertig jaar.

Ook het CDJA onderzocht de eigen organisatie. Het bestuur riep hiertoe in maart een werkgroep in het leven, die de knelpunten in kaart bracht en oplossingen voorstelde. Eén daarvan was het afschaffen van de provinciale besturen en het omvormen van lokale kernen tot regiokernen. In december rapporteerde de werkgroep aan het CDJA-bestuur, dat zich in grote lijnen in de nieuwe structuur kon vinden. Begin 2000 zou het dagelijks bestuur een definitief voorstel doen. Tijdens de algemene ledenvergadering in mei besloot het CDJA binnen de eigen organisatie een onderzoek te beginnen naar de wenselijkheid van een nieuwe grondslag. Mocht er behoefte zijn aan een verbreding van de uitgangspunten, dan zouden deze op de algemene ledenvergadering in 2001 vastgesteld worden.

Centrum voor politiek, religie en spiritualiteit

In augustus lanceerde partijvoorzitter Van Rij zijn idee om een 'centrum voor politiek, religie en spiritualiteit' op te richten. Hij wilde dat het CDA zich zou ontwikkelen tot een 'pluriforme en multiculturele partij', die mensen van verschillende religies zou binden, maar ook een beroep zou doen op andersdenkenden. Vanuit die inspiratie konden dan oplossingen worden gezocht voor de grote problemen van de 21-ste eeuw, zoals armoede, het milieuvraagstuk en structurele werkloosheid. Via zo'n platform 'zou het CDA het voortouw kunnen nemen bij de herschepping van het politieke landschap in twee stromingen': de ene 'geba-

seerd op het samenbindende en duurzame in de samenleving, gemeenschapszin..., vanuit de "civil society" denkend'; versus de andere, primair uitgaand van 'de individuele vrijheid van de mens, een terugtrekkende rol voor de overheid', onbeperkte economische groei en het primaat van de marktsector (*CD/Actueel*, 14 augustus 1999). De christen-democraten zouden volgens Van Rij hun toekomst binnen de eerste stroming moeten zoeken. De partijvoorzitter wilde op korte termijn overleggen met vertegenwoordigers van geestelijke stromingen in Nederland, waartoe hij - naast christenen - ook moslims, joden en hindoes rekende, hoe een en ander vorm gegeven zou kunnen worden.

Op Van Rij's plannen kwamen veel positieve reacties, maar ook negatieve: zo vreesde de Beweging christelijke koers voor een verwatering van de 'C' van het CDA. Op de najaarspartijraad in november ontlokten zijn ideeën tijdens een sessie over dit onderwerp veel discussie. Naast steun (onder andere uit islamitische en hindoestaanse hoek) was er ook kritiek te beluisteren. Van Rij benadrukte dat hij niet uit was op een 'Religieus Democratisch Appèl', waarbij de christelijke basis ingeruild zou worden voor een vaag religieuze: inspiratiebron was en bleef 'het Evangelie van Jezus Christus' (*Trouw*, 8 november 1999). In februari 2000 zou het CDA door middel van een aantal debatten over de multiculturele samenleving, die gevoerd zouden worden door mensen uit verschillende religieuze en spirituele stromingen, een begin maken met het concretiseren van Van Rij's ideeën.

partijdiscussie 'Vitale democratie'

Op 19 november organiseerden partij, Wetenschappelijk Instituut en Bestuurdersvereniging een conferentie in Scheveningen over staatkundige vernieuwing. Ter discussie stond *Naar een vitale democratie. Een christen-democratische verkenning van de relatie burger en overheid*, opgesteld door een CDA-commissie onder leiding van oud-senator A. Postma. Een aantal belangrijke voorstellen in de nota waren: invoering van een gedeeltelijk districtenstelsel voor de Tweede-Kamerverkiezingen en de invoering van een referendum over besluiten van de regering die het overdragen van soevereine bevoegdheden en taken van de nationale staat aan de Europese Unie of aan internationaal volkenrechtelijke organisaties betreffen. Op het commissielid W.J. Deetman na, was de partijcommissie ook van mening dat de Eerste Kamer – met behoud van vetorecht - wetsvoorstellen aan de Tweede Kamer zou moeten kunnen terugsturen. Alleen dit laatste voorstel oogste veel bijval van de aanwezigen.

Op grond van de nota, de uitkomsten van de conferentie en de in het begin van 2000 te verschijnen rapporten van het Wetenschappelijk Instituut en de staatscommissie-Elzinga over dualisme en lokale democratie, zou een door het partijbestuur ingestelde commissie onder leiding van J. Houben een ontwerp-resolutie opstellen. Na een discussie binnen de partij zou op de partijraad in mei 2000 de definitieve besluitvorming plaatsvinden.

verwante instellingen en publicaties

Op 13 en 20 februari, 20 maart en 17 april hield het CDA samen met het Wetenschappelijk Instituut, het Steenkampinstituut en het CDA-Ouderenplatform een viertal conferenties naar aanleiding van *Respect. Een christen-democratische visie op ouderenbeleid*, een in 1998 verschenen rapport van het Wetenschappelijk Instituut (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 39). Oud-premier R.F.M. Lubbers nam op de partijraad van 5 juni afscheid als voorzitter van het Wetenschappelijk Instituut. Hij werd opgevolgd door R.J. Hoekstra. Op 11 november belegde het Instituut in Den Haag een bezinningsconferentie over het migratie- en asielbeleid. Op 29 september organiseerde het Wetenschappelijk Instituut samen met de wetenschappelijke bureaus van RPF, SGP en GPV en een aantal andere instellingen in Amersfoort een besloten conferentie over de recente voorstellen van het kabinet om de abortus- en euthanasieregelingen te verruimen. Dit zogeheten 'strategisch beraad' leidde tot het 'Platform zorg voor leven', een bundeling van een dertigtal organisaties die zich kantten tegen deze wetsvoorstellen.

Op 9 februari hield het CDJA samen met de SGP-jongeren een discussiebijeenkomst in Gouda over christelijke politiek in de volgende eeuw. Op 13 maart congresseerde de jongerenorganisatie over Europa. Onder anderen Lubbers en CNV-voorzitter D. Terpstra spraken hier. De algemene ledenvergadering van het CDJA vond op 28 en 29 mei in Elst plaats (zie hierboven ook onder 'partijvernieuwing'). Van 10 tot 12 december hield de jongerenorganisatie haar tweejaarlijks bezinningsweekend in Huissen. Ter discussie stond de grondslag.

Het CDAV organiseerde twee landelijke raden/ledendagen: op 24 april in Amsterdam over het thema 'Multicultureel Amsterdam, veelheid en diversiteit'; en op 2 oktober in Utrecht over het jaarthema 1999-2000 'Geweld tegen vrouwen'. Samen met het Inter Cultureel Beraad (ICB) en migrantenvrouwen binnen het CDA hield de vrouwenorganisatie een aantal bijeenkomsten over de positie van migrantenvrouwen binnen de partij. Daarnaast evalueerde het CDAV haar eigen organisatie (zie hierboven ook onder 'partijvernieuwing').

De CDA-Bestuurdersvereniging legde in het voorjaar haar opvattingen over de inrichting van het lokaal bestuur vast in een notitie getiteld *Naar een dualistisch bestel in gemeenten? Standpuntbepaling ledenraad CDA-bestuurdersvereniging*.

Op 17 april werd de notitie vastgesteld tijdens de voorjaarsvergadering van de bestuurders. Op 9 oktober belegde de Vereniging in Ede een conferentie over 'de kwaliteit van de ruimte'. Op 20 november kwam de ledenraad in Utrecht bij elkaar en sprak over de reorganisatie van de sociale zekerheid.

De Eduardo Frei Stichting (EFS), de nevenorganisatie van het CDA die zich bezighoudt met internationale solidariteit, organiseerde op 12 juni samen met het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA een conferentie in Utrecht over 'Oosterse orthodoxie en ontwikkeling: kerk, staat, politiek en samenleving in Oost-Europa'. Op 10 december hield de EFS in Den Haag de eerste van een viertal conferenties over 'ontwikkelingssamenwerking in de 21e eeuw'.

De werkgroep Veiligheid en Defensie van de partijcommissie Buitenland liet in februari een rapport verschijnen onder de titel *Integrale veiligheid vereist bundeling van krachten*. Hierin werden aanbevelingen gedaan voor een verbeterde samenwerking tussen defensie en politie op het gebied van de nationale en internationale veiligheid.

De Tweede-Kamerfractie publiceerde in 1999 een aantal nota's, onder meer: *Voor niets gaat de zon op. CDA discussienotitie vrijwilligerswerk*, opgesteld door de Werkgroep vrijwilligerswerk onder voorzitterschap van mevr. M. Visser-van Doorn, als signaal aan het kabinet dat weigerde een aparte notitie over dit onderwerp uit te brengen; *Naar meer menselijke maat in de gezondheidszorg. Discussievoorstel om tot een betere verantwoordelijkheidsverdeling in de gezondheidszorg te komen*, waarin onder andere gepleit werd voor het afschaffen van inkomensafhankelijke premies voor de ziekenfondsen; *Kiezen voor kinderen. Voorstellen voor een kindvriendelijk beleid*; *Naar een beter inzetbare krijgsmacht*, als voorschot op het verschijnen van de Defensienota van VVD-minister F.H.G. de Grave; en *Vrienden voor het leven. Discussienota openstelling huwelijk en adoptie door paren van hetzelfde geslacht*, geschreven door mevr. A.Th.B. Bijleveld-Schouten en J.S.J. Hillen.

personalia

In 1999 overleden twee voormalige leden van de Tweede-Kamerfractie van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), die in 1980 in het CDA was opgegaan: op 19 januari G.C. van Dam, lid van 1971 tot 1986 (eerst voor de ARP, later voor het CDA); en op 14 april J. Meulink, lid in de jaren 1956-1966.

Op 9 september overleed de oud-bewindsman A.P.J.M.M. van der Stee. Hij was van 1968 tot 1971 voorzitter geweest van de Katholieke Volkspartij (KVP), een van de drie voorlopers van het CDA. Van 1971 tot november 1973 bekleedde hij de functie van staatssecretaris van Financiën in de kabinetten Biesheuvel en Den Uyl; van november 1973 tot 1980 was hij minister van Landbouw en Visserij in het kabinet-Den Uyl en het eerste kabinet-Van Agt; van 1980 tot 1982 bekleedde hij de functie van minister van Financiën in het eerste en tweede kabinet-Van Agt.

In september trad oud-minister van Buitenlandse Zaken H. van den Broek af als Commissaris van de Europese Commissie. Als nieuw Nederlands lid in de Commissie werd de liberaal F. Bolkestein benoemd.

In november werd bekend dat de oprichter, voormalig voorzitter en oud-senator van het Algemeen Ouderenverbond (AOV) M.C. Batenburg was toegetreden tot het CDA. Volgens hem was deze partij 'weer christelijk en sociaal' geworden (*de Volkskrant*, 11 november 1999).

Op 18 november koos het Wereldnatuurfonds (WNF) oud-premier Lubbers tot internationaal voorzitter.

Democraten 66 (D66)

De electorale teruggang van D66 hield in 1999 aan. Ook het ledental van de partij bleef teruglopen. Vlak voor het einde van het jaar hief 'Opschudding', een beweging van jongere partijleden die D66 wilde vernieuwen, zich op.

afscheid Van Mierlo

Tijdens een feestelijke bijeenkomst van partijgenoten en vrienden als M. van Dam en H. Mulisch nam de oprichter van D66 H.A.F.M.O. van Mierlo op 23 januari in het Amsterdamse theater 'De Trust' afscheid van de politiek (zie ook *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 45-46). Uit handen van oud-minister van Justitie mevr. W. Sorgdrager ontving Van Mierlo het eerste exemplaar van het boekje *Denken over democratie*. Hierin waren de op de bijeenkomst uitgesproken lezingen opgenomen van de Brits-Duitse socioloog R. Dahrendorf, de socioloog A. de Swaan en het lid van de Raad van State J.J. Vis. Begin februari benoemde het voorjaarscongres van D66 Van Mierlo tot erevoorzitter van de partij.

voorjaarscongres

Het voorjaarscongres van D66 werd gehouden op 6 en 7 februari. Partijleider Th.C. de Graaf stelde in zijn toespraak dat D66 de 'permanente opdracht' heeft de democratie te vernieuwen (*de Volkskrant*, 8 februari 1999). Verder pleitte hij ervoor dat de Nederlandse regering zich sterker zou maken voor een op Europees niveau gecoördineerd asielbeleid. Naar zijn mening werden onevenredig veel asielzoekers opgevangen door Nederland en Duitsland.

Liberale Internationale

Het voorjaarscongres besloot dat D66 diende toe te treden tot de Liberale Internationale, de wereldorganisatie van liberale partijen die op dat moment werd voorgezeten door de VVD-er Bolkestein. Hoewel de partij al sinds 1986 waarnemer was bij de Internationale, was zij niet eerder lid geworden uit onvrede over het lidmaatschap van een aantal conservatieve groeperingen. Verlenging van de waarnemersstatus was echter niet meer mogelijk.

Binnen D66 was het besluit omstreden: vertrekkend Europarlementariër J.W. Bertens had op uitstel aangedrongen. Volgens politiek leider De Graaf werd D66 onder andere lid 'om de koers naar links te trekken' (*Trouw*, 8 februari 1999). Als bondgenoten had D66 daarbij haar Britse en Deense zusterpartijen, de *Liberal Democrats* en het *Radikale Venstre*, op het oog.

Dixit

Op het voorjaarscongres werd het nieuwe D66-tijdschrift *Dixit* gepresenteerd, een gezamenlijke uitgave van de partij en het Opleidingscentrum. Hierin was het blad *Voor de d'raad*, het tijdschrift voor D66-raadsleden, opgegaan. In het nieuwe periodiek werden actuele politieke thema's behandeld uit alle geledingen van de partij. Na zeven nummers werd in juli om budgettaire redenen de uitgave van het blad gestaakt. Met 950 abonnees werd het streefgetal van tweeduizend lang niet gehaald.

Provinciale Statenverkiezingen

Zoals in de peilingen voorspeld, leed D66 bij de Provinciale Statenverkiezingen

vrijwel overal zware verliezen. De partij ging terug van 67 naar 39 zetels. Anders dan bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1998 leidde de slechte uitslag niet tot kritiek op de landelijke partijleiding (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 41).

Ook bij de collegeonderhandelingen moest D66 een veer laten. De partij raakte haar zetels in het college van Gedeputeerde Staten in Drente en Gelderland kwijt, met als gevolg dat zij over geen enkele gedeputeerde meer beschikte.

Eerste-Kamerverkiezingen

In december 1998 had D66 de kandidatenlijst voor de Eerste-Kamerverkiezingen vastgesteld (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 47). Als eerste op de lijst werd J.C. Terlouw, die door het voorjaarscongres tot erelid van de partij was benoemd, door de leden aangewezen. Hij werd gevolgd door Sorgdrager. Voormalig staatssecretaris van Binnenlandse Zaken J. Kohnstamm kwam op de derde plaats, en de zittende fractievoorzitter E.H. Schuyer op de vierde. Zij werden op 25 mei allen tot senator verkozen; D66 verloor hiermee drie zetels. Terlouw keerde zo weer terug in de landelijke politiek. Sorgdrager verliet op 1 oktober de Eerste Kamer (zie hieronder onder 'Sorgdrager'). Als haar opvolger nam R.Ch. Hessing zitting.

Europese verkiezingen

In 1998 had D66 de voorbereidingen voor de verkiezingen voor het Europees Parlement gestart (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 47). Aan het eind van het jaar hadden de partijleden de kandidatenlijst opgesteld. Als eerste werd het voormalig Tweede-Kamerlid B.R.A. van den Bos genomineerd. Hij werd gevolgd door de zittende Europarlementariër mevr. J.L.A. Boogaard-Quaak, en mevr. L. van der Laan, lid van Opschudding en woordvoerder van Europees commissaris H. van den Broek. Dit drietal stelde zich samen met F. Kist kandidaat voor het lijst-trekkerschap. In februari wees het partijcongres Van der Laan met 244 stemmen als eerste kandidaat aan. Bogaard verwierf 135 stemmen; Van den Bos 74. Verder stelden de leden het 'Europees Manifest 1999-2004' vast.

Eerder al had D66 besloten het verkiezingsprogramma van de Europese Liberalen en Democraten (ELD(R)) over te nemen (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 47-48). Dit programma, 'The liberal challenge for Europe' geheten, werd eind april op het ELD(R)-congres in Berlijn vastgesteld. Alle door D66 ingediende amendementen werden aangenomen. Ook verwierf de partij steun voor haar voorstel te streven naar transnationale kandidatenlijsten.

De campagne voor de Europese verkiezingen werd geopend op 28 mei.

Ook bij de Europese verkiezingen boekte D66 verlies. De Democraten behaalden twee zetels, twee minder dan in 1994. Na een half jaar liet de nieuw verkozen Van der Laan in een interview in *NRC-Handelsblad* (21 december 1999) weten teleurgesteld te zijn in haar werk als Europarlementariër. Redenen waren onder andere de 'politieke spelletjes' en het heen-en-weer-gereis tussen Brussel en Straatsburg. Later ontkende Van der Laan deze uitspraken te hebben gedaan.

Kosovo

Tijdens de campagne over de Europese verkiezingen wijdde D66 ook een themabijeenkomst aan Kosovo (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Eerder al, op 11 april, had de partij op initiatief van politiek leider De Graaf en de buitenspecialist van de Tweede-Kamerfractie J.Th. Hoekema een zogeheten 'deskundigenbijeenkomst' gehouden. Fractieleden en externe deskundigen informeerden hier zo'n honderd belangstellenden. Op 19 april organiseerde de SWB-werkgroep Mensenrechten in Den Haag eveneens een bijeenkomst over Kosovo.

parlementaire enquête Bijlmerramp

Op 21 april publiceerde de enquêtecommissie Vliegkamp Bijlmermeer haar eindrapport *Beladen vlucht* (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Hierin werd onder meer over minister mevr. E. Borst-Eilers van Volksgezondheid, Welzijn en Sport gesteld dat door haar 'traag handelen en onderschatting gezondheidsklachten in aantal en ernst zijn toegenomen'. Borst kondigde aan dat zij zou aftreden, wanneer zij verwijtbare fouten zou hebben begaan. Vlak voor het Tweede-Kamerdebat over de conclusies van de commissie liet Borst nogmaals weten dat wanneer zij bij haar parlementaire verdediging te zeer beschadigd raakte, zij haar functie zou neerleggen. Een kamermeerderheid vond begin juni echter dat Borst kon aanblijven.

kabinetscrisis

Op 19 mei bood het kabinet zijn ontslag aan, nadat de Eerste Kamer door toedoen van VVD-senator Wiegel de grondwetswijziging die de invoering mogelijk moest maken van het door D66 gewenste correctief referendum, had afgewezen (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). De Graaf adviseerde de koningin vervroegde verkiezingen uit te schrijven. Binnen D66 was men er aanvankelijk van overtuigd dat de breuk in het kabinet niet geheeld kon worden. De Graaf liet weten geen genoegen te zullen nemen met de 'fopspeen' van het opnieuw indienen van het voorstel. Later veranderde de partijtopy van mening, volgens de media onder meer vanwege de vrees dat typische D66-onderwerpen als euthanasie en het homohuwelijk in de verdrukking zouden raken. Ook zouden de slechte opiniepeilingen meespelen. De Democraten werkten mee aan een lijmpoging van informateur Tjeenk Willink. Uitkomst hiervan was dat het bewuste voorstel opnieuw zou worden ingediend, en dat in de tussentijd een niet-bindend (raadgevend) referendum zou worden ingevoerd. Na dit akkoord trok premier Kok namens zijn kabinet de ontslagaanvraag bij de koningin weer in.

Op een op 6 juni door D66 belegde bijeenkomst in Utrecht over de lijmpoging bleek dat nogal wat leden moeite hadden met het feit dat hun partij had besloten verder te regeren. Onder hen was ook partijvoorzitter T. Kok. De Graaf meende echter dat de VVD haar goede wil had getoond door in te stemmen met een niet-bindend referendum. Ook de Jonge Democraten waren niet tevreden: hun

voorzitter B. van der Ham vond dat D66 met de nieuwe afspraken geen genoeg had moeten nemen en bijvoorbeeld ook de gekozen burgemeester moest eisen.

Op 19 september werd in Leiden een 'Sleutelcongres' gehouden over de toekomst van de partij, georganiseerd door een zestal overwegend jonge D66-leden. Met name waren zij bezorgd over het imago van hun partij na de kabinetscrisis. Aan de 'beziensbijkomsomst' leverde de vernieuwingsbeweging Opschudding ook een inhoudelijke bijdrage. Het hoofdbestuur omarmde het initiatief: het droeg bij in de kosten en was op de bijeenkomst aanwezig, evenals politiek leider De Graaf. Op het congres, waar ruim tweehonderd personen aanwezig waren, werd gesproken over de inhoud, organisatie, presentatie en de toekomst van D66, waarbij in soms verhitte discussies flinke kritiek werd geuit op de partijtop.

minister Apotheker

Op 7 juni, vlak nadat de coalitie was gerepareerd, legde minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij H.H. Apotheker zijn functie neer. Als reden voerde hij aan dat het kabinet zijn plan voor de inkrimping van de varkensstapel op basis van vrijwilligheid en met financiële vergoedingen onvoldoende steunde. Premier Kok ontkende dit. 'Ik heb de indruk dat het hem allemaal te veel was', zo meende hij (*NRC-Handelsblad*, 8 juni 1999). Apotheker werd opgevolgd door D66-Europarlementariër L.J. Brinkhorst.

Kohnstamm

Medio mei werd de oud-staatssecretaris van Binnenlandse Zaken Kohnstamm door zijn partijgenoot, de Commissaris van de Koningin in Utrecht B. Staal voorgedragen als burgemeester van de gelijknamige stad. De vertrouwenscommissie van de Utrechtse gemeenteraad had hem op de tweede plaats gezet. Bovenaan stond mevr. A.H. Brouwer-Korf (PvdA), burgemeester van Amersfoort. Eind juni besloot het kabinet na lang vergaderen op voorstel van minister Peper van Binnenlandse Zaken Brouwer te benoemen. Volgens krantenberichten hadden de VVD- en D66-ministers lang vastgehouden aan de kandidatuur van Kohnstamm, maar waren zij gezwicht nadat Peper had gedreigd af te treden. Peper tikte later Staal op de vingers, omdat hij in het openbaar zou hebben geoordeeld over de kwaliteiten van de beide burgemeesterskandidaten.

Sorgdrager

In maart werd oud-minister van Justitie Sorgdrager door een commissie met daarin de president van de Hoge Raad, de voorzitter van de Rekenkamer en de vice-president van de Raad van State, als eerste kandidaat voorgedragen voor de functie van Nationale Ombudsman. Tegen haar kandidatuur kwam in de Tweede Kamer verzet van de zijde van de oppositie. Deze meende dat Sorgdrager in deze functie mogelijk zou moeten oordelen over zaken waarvoor zij als voormalig minister van Justitie in het eerste kabinet-Kok (1994-1998) verantwoordelijkheid droeg. Vlak voordat de Tweede Kamer op 22 juni zou stemmen over de bezetting

van de functie, trok zij zich terug. In september werd Sorgdrager, die inmiddels lid van de Eerste Kamer was geworden, door het kabinet met ingang van 1 januari benoemd tot voorzitter van de Raad van Cultuur. Zij verliet op 1 oktober de senaat.

In juni presenteerde Sorgdrager haar boek *Een verantwoordelijke minister. Opstellen over politiek en justitie*. Zij schreef hierin over justitiële onderwerpen waarmee zij tijdens haar ministerschap en daarvoor, als procureur-generaal, te maken had gehad.

commissie Identiteit en het sociaal-liberalisme

Op voorstel van Opschudding, een groep van kritische jongeren binnen D66, had het partijcongres in november 1998 besloten dat D66 zich voortaan sociaal-liberaal ging noemen (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 48). Het hoofdbestuur stelde een commissie Identiteit in onder voorzitterschap van W. Derksen, die opdracht kreeg de identiteit en kernwaarden van D66 in een 'basisdocument' uit te werken. De leden waren onder meer afkomstig uit de Programcommissie en uit Opschudding.

Ook anderen binnen D66 hielden zich met het begrip sociaal-liberalisme bezig. Politiek leider De Graaf definieerde tijdens zijn toespraak tot het voorjaarscongres de inhoud ervan als volgt: 'We zijn liberaal als het erom gaat de individuele kansen en vrijheden te waarborgen. En sociaal omwille van ons geloof in de kracht van de samenleving' (*Nederlands Dagblad*, 9 februari 1999). Op het congres had Opschudding met een werkdocument over het begrip sociaal-liberalisme voor de dag willen komen, maar dat niet tijdig afgekregen. Vervolgens werd het op 26 februari gepresenteerd, onder de titel *De voorzet*. Het discussiestuk concentreerde zich op vier 'sociaal-liberale kernwaarden': vrijheid, verantwoordelijkheid, gelijkwaardigheid en democratie. Het pamflet werd door D66-leider De Graaf enthousiast ontvangen, hoewel hij ook opmerkte dat het wel wat radicaler had mogen zijn.

De door G. Schouw en Chr. de Vries van het wetenschappelijk bureau van D66 geschreven notitie *Democratische perspectieven, richtingen voor sociaal-liberaal beleid* vormde het uitgangspunt voor een visieconferentie op 31 mei.

In de zomer presenteerde de commissie Identiteit de concept-tekst 'Uitgangspunten van de Democraten'. Hierin definieerde de partij het begrip 'sociaal-liberaal'. Gestreefd werd naar een samenleving 'die gebaseerd is op de persoonlijke vrijheidsrechten en bevordering van de grootst mogelijke ontplooiing van ieders individualiteit op basis van gelijke kansen'. Ook wilde de partij een 'radicale democratisering' van de maatschappij. Tot 4 oktober konden partijleden commentaar geven op het concept. Het stond ook ter discussie op het 'politiek podium', dat D66 op 26 september organiseerde. De uitkomsten van dit debat en de reacties van de leden werden door de commissie betrokken bij het opstellen van het definitieve concept. Dit werd vervolgens op 20 november aan het partijcongres voorgelegd. De afgevaardigden, die niet de mogelijkheid hadden het te amenderen, aanvaardden het document.

partijorganisatie

In september 1998 had het hoofdbestuur de commissie Lokaal lidmaatschap ingesteld. Voorzitter was de Groninger wethouder H. Pijlman. De commissie wilde burgers die D66 op lokaal niveau wèl, maar in landelijk opzicht niet wilden steunen, de gelegenheid bieden in de plaatselijke afdelingen te participeren. Zij stelde daarom voor het aan de afdelingen over te laten of deze het lokale partijlidmaatschap wilden invoeren. Ook zouden de afdelingen zelf moeten bepalen welke rechten en plichten zij de lokale leden wilden toekennen. Het partijcongres wees de voorstellen af.

In de zomer bracht de door oud-staatssecretaris D.J.K. Tommel geleide commissie 'Kiessysteem en stemadvies' haar rapport uit. Deze commissie was in september 1998 door het hoofdbestuur in het leven geroepen om aanbevelingen te doen over mogelijke veranderingen in het interne kies- en stemadviesstelsel van D66 (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 46). De commissie deed een aantal suggesties om de geringe deelname van de partijleden aan de stemmingen over de kandidatenlijsten voor de verschillende verkiezingen (Tweede Kamer, Europees Parlement) te vergroten. Verder zouden kandidaten voor hun campagne zelf een website moeten kunnen inrichten. Ook werd voorgesteld de lijsttrekker eerder aan te wijzen, zodat deze invloed kon uitoefenen op de samenstelling van de kandidatenlijst, de keuze van de verkiezingsthema's en op de campagne. Het partijcongres nam in het najaar deze voorstellen van de commissie aan. De verplichte instelling van een stemadviescommissie, zoals Tommel had geadviseerd, wees zij als 'te betuttelend' van de hand.

commissie 'Toekomst voor de politieke partij'

In 1999 stelde het hoofdbestuur de commissie 'Toekomst voor de politieke partij' in, onder voorzitterschap van A. Pechtold. De commissie diende de rol van de politieke partijen in de 21ste eeuw te verkennen en te adviseren over de toekomstige positie van D66. Op het najaarscongres bracht de commissie rapport uit. Zij raadde de partij aan haar organisatie om te vormen tot een 'pyramide-achtige of federale structuur', met sterke lokale afdelingen. De landelijke partijorganisatie moest zich vooral met 'overkoepelende thema's' bezig houden. Binnen een dergelijke structuur zouden met behulp van de nieuwe informatie- en communicatietechnologie ook gemakkelijker 'netwerken' kunnen worden opgezet. Aan een volgend partijcongres zouden concrete voorstellen worden voorgelegd.

partijfinanciën

Uit de begroting die aan het najaarscongres werd voorgelegd, bleek de moeilijke financiële situatie van D66 (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 47). De inkomsten van de partij hadden twee ton hoger kunnen zijn, wanneer alle politieke ambtsdragers van D66 conform de regels 2% van hun bruto inkomen uit hun politieke werkzaamheden aan de partijkas hadden afgedragen. De uitgaven waren

opgestuwd door de vier verkiezingen in 1998 en 1999: deze hadden een behoorlijke aanslag op het campagnefonds gepleegd, waardoor dit vrijwel op was. De penningmeester van D66, R. van Lente, stelde daarom voor dat in de toekomst de partij aan kandidaten bij verkiezingen een basisbedrag beschikbaar zou stellen, en dat deze voor een deel hun eigen campagne zelf zouden moeten financieren. 'Dit betekent een definitieve verschuiving van een partij-georiënteerde campagne naar een kandidaat-georiënteerde campagne', aldus de penningmeester in zijn toelichting op de ontwerp-begroting (*Democraat*, oktober 1999). Het hoofdbestuur wilde hierover met alle geledingen in de partij overleggen.

najaarscongres

Naast het lokaal lidmaatschap en de interne selectieprocedures boog het najaarscongres dat op 20 november in Zutphen werd gehouden, zich over enkele andere organisatorische voorstellen. De afgevaardigden stemden in met de invoering van een intern referendum en de instelling van 'al dan niet digitale platforms', waarin leden zich konden organiseren die niet tot dezelfde (territoriale) afdeling behoorden. Deze platforms kregen het recht moties en amendementen in te dienen op het congres. Als gevolg van alle veranderingen werden de statuten en het huishoudelijk reglement aangepast.

partijvoorzitter

Op het najaarscongres kozen de afgevaardigden ook een nieuwe partij-voorzitter. Op 2 mei had de zittende voorzitter Kok bekend gemaakt zich niet herkiesbaar te stellen. Kok, die in november 1996 als voorzitter was aangetreden, kwam tot dit besluit omdat hij deze functie niet langer kon combineren met zijn nieuwe baan. Tot 20 november konden kandidaten voor het partijvoorzitterschap zich aanmelden. De functie was onbezoldigd, maar in de profielschets werd gesteld dat de voorzitter zich ook tijdens kantooruren moest kunnen vrijmaken.

Gesteund door Opschudding stelde Hessing zich in september kandidaat voor de vacature. Hij trok zich later echter terug om Sorgdrager in de Eerste Kamer op te volgen. Het hoofdbestuur droeg zelf de organisatie-adviseurs en gewezen wethouders mevr. S. van Oogen-Visser en A. G. Schouw (die ook voorzitter was van de Stichting Wetenschappelijk Bureau van D66) als kandidaten voor. In totaal dienden zich zeven kandidaten aan. Het congres koos op 20 november Schouw met 290 van de 535 stemmen tot opvolger van Kok. Van Oogen Visser kreeg ruim 170 stemmen.

Kok nam officieel afscheid als voorzitter, waarbij hij zijn congresrede besloot met een 'afscheids-*rap*' (na zijn verkiezing in november 1996 had hij opzien gebaard door een kinderliedje te zingen; zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 40). Kort voor zijn vertrek had Kok nog voorgesteld D66 te laten opgaan in een grote 'paarse partij', samen met de links-liberale stroming in de VVD en de vernieuwingsgezinde vleugel van de PvdA. Ook een fusie met GroenLinks behoorde volgens hem tot de mogelijkheden. D66-leider De Graaf distantieerde zich van deze uitspraken.

Opschudding, Niet Nix en LEF

Eind september kondigde A. Admiraal van Opschudding aan dat deze vernieuwingsbeweging voortaan onder de naam 'LEF' nauw zou gaan samenwerken met Niet Nix, het 'jongeren netwerk' van de PvdA (zie voor het ontstaan van Opschudding *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 48; en van Niet Nix *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 62). De afkorting 'LEF' stond voor de idealen van de Franse Revolutie: 'Liberté' (vrijheid), 'Egalité' (gelijkheid) en 'Fraternité' (broederschap). Beide bewegingen zouden veel gemeenschappelijks hebben; reden om gezamenlijk op te trekken.

Op 4 december besloot Opschudding zich met ingang van 1 januari 2000 op te heffen. De oprichters waren van mening dat hun belangrijkste doelstellingen waren verwezenlijkt, zoals het overnemen van D66 van de aanduiding 'sociaal-liberalisme'. Wel bleven leden van Opschudding actief in LEF. Dit samenwerkingsverband zou als 'zelfstandige onafhankelijke beweging' verder gaan met als doel mensen die niet bij partijen zijn betrokken, voor de politiek te interesseren, aldus D. Hesseling, een van de initiatiefnemers van Opschudding (*NRC-Handelsblad*, 6 december 1999). Overigens zou ook Niet Nix zich in 1999 opheffen (zie in deze Kroniek onder PvdA).

verwante instellingen en publicaties

Begin januari verscheen *Duizend dagen Kamervragen* van de hand van J.F. Jeekel. De auteur was van 1995 tot 1998 lid geweest van de Tweede-Kamerfractie van D66 en beschreef in zijn boek zijn ervaringen met de media en de ambtenarij.

Eind januari hield de Stichting Wetenschappelijk Bureau (SWB) een seminar over de toekomst van het Europese asiel- en vluchtelingenbeleid. Eén van de sprekers was mevr. F. Halsema, Tweede-Kamerlid van GroenLinks. Samen met het Opleidingscentrum organiseerde de SWB op 17 april de conferentie 'Naar een sociaal-liberale visie op zorg'. Centraal stond de dreigende tweedeling in de gezondheidszorg en de toegankelijkheid van die zorg. Minister Borst fungeerde als slotspreker. Op 7 mei confereerde de SWB over het thema 'De elite sluit zich weer'. Op deze bijeenkomst werden veranderingen in het openbaar bestuur besproken. Op 17 juni publiceerde de SWB het rapport *De gekozen burgemeester in een dualistisch bestel*. De studie was uitgevoerd door de onder verantwoordelijkheid van de SWB ingestelde commissie Democratisering Lokaal Bestuur onder leiding van L. Michiels, hoogleraar staats- en bestuursrecht. De commissie pleitte onder meer voor een dualistisch model, waarin een rechtstreeks gekozen burgemeester de wethouders kon benoemen en ontslaan. Op 15 oktober werd aan het rapport een conferentie gewijd. Over de positie van de nationale staat in het licht van de verschuiving van verantwoordelijkheden naar het Europese niveau organiseerde de SWB op 12 november de conferentie 'Verdamp Nederland?'

Op 3 maart bestonden de Jonge Democraten (JD) vijftien jaar. Tijdens de

uitslagenavond van de Provinciale Statenverkiezingen van D66 werd bij dit jubileum stilgestaan. Ter gelegenheid van het derde lustrum, dat door de JD werd gevierd op 29 en 30 mei, verscheen de brochure *15 jaar Jonge Democraten*. Het najaarscongres van de JD werd gehouden in Den Haag op 6 en 7 november. Er werd onder meer gediscussieerd over de Waddenzee met minister Brinkhorst van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

Aan het begin van 1999 werd de Bestuursvereniging gereorganiseerd (zie ook *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 41-42). Het betaalde lidmaatschap van de vereniging werd afgeschaft: voortaan waren alle gekozen en benoemde D66-vertegenwoordigers in het openbaar bestuur (zoals raadsleden en burgemeesters) qualitate qua lid. De uitvoering van de activiteiten van de Bestuursvereniging lag in handen van een hoofdbestuurscommissie, waarin het verenigingsbestuur overigens wel vertegenwoordigd bleef. Op 25 september organiseerde de Bestuursvereniging een 'verticale communicatie-bijeenkomst' voor alle bestuurders met de Tweede-Kamerfractie. Verder werkte de Bestuursvereniging geregeld samen met het Opleidingscentrum.

Het Internationaal Democratisch Initiatief (IDI) organiseerde op 12 november in Amsterdam een debat over 'Social Liberalism and Party Identity'. De manifestatie was onderdeel van de door het IDI van 11 tot 14 november belegde internationale conferentie, 'Strengthening Party Identity' geheten. Hierbij waren vertegenwoordigers van een aantal Europese zusterpartijen aanwezig.

personalia

Op 15 april werd mevr. J. van der Giessen voorzitter van het College van Bestuur van de Hogeschool voor Muziek en Theater in Rotterdam. Daarvoor had zij haar functie als wethouder in Amsterdam neergelegd.

In mei werd het bedrijf MA Research waarvan het Tweede-Kamerlid mevr. M.J. Augusteijn-Esser tot 1994 directeur van was, beticht van frauderen met medische gegevens bij een onderzoek naar behandelmethode van schizofrenie-patiënten. De studie was uitgevoerd door de echtgenoot van Augusteijn, die haar als directeur had opgevolgd. De Stichting Spoor (Schizofrene Psychosen Onderzoek, Onderwijs en Rehabilitatie) meende dat Augusteijn eveneens betrokken was geweest bij de fraude en eiste in een kort geding een aanzienlijke financiële vergoeding. De Stichting verloor de zaak echter.

Op 6 oktober overleed N.F.I. Schwarz. Hij had namens D66 in de jaren 1971-1977 zitting in de Eerste Kamer.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

Het jaar 1999 stond voor het GPV in het teken van de samenwerking met de RPF. Beide partijen maakten in oktober plannen bekend om in januari 2000 een unie aan te gaan.

Provinciale Statenverkiezingen

In 1998 was het GPV begonnen met de voorbereidingen van de verkiezingen voor de Provinciale Staten (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 53). In zes provincies (Drente, Gelderland, Flevoland, Utrecht, Zuid-Holland en Zeeland) kwamen GPV en RPF met één kandidatenlijst uit. Het tweetal werkte in Noord-Brabant en Noord-Holland met de SGP samen. In Groningen, Friesland en Overijssel deed het GPV met een zelfstandige lijst mee.

De verkiezingen verliepen voor het GPV succesvol: het aantal Statenleden steeg van zestien naar negentien. In de provincies waar het Verbond zelfstandig deelnam, deed de partij het minder goed dan in combinatie met SGP en/of RPF.

partijcongres GPV

Op 24 april hield het GPV zijn jaarlijkse algemene vergadering, die in het teken stond van de Europese verkiezingen. Politiek leider G.J. Schutte was afwezig; hij verbleef met een parlementaire delegatie in de Verenigde Staten. In zijn plaats sprak zijn collega uit de Tweede-Kamerfractie E. van Middelkoop het congres toe. In zijn toespraak liet hij zich zeer kritisch uit over D66. De afgevaardigden herkozen S.J.C. Cnossen als partijvoorzitter.

Eerste-Kamerverkiezingen

In de herfst van 1998 was in het geregeld overleg van de voorzitters en secretarissen van GPV, SGP en RPF de vraag besproken of de drie partijen met één lijst bij de Eerste-Kamerverkiezingen zouden uitkomen. GPV en RPF waren bereid hierover te onderhandelen, maar de SGP hield in tweede instantie de boot af. Wel wilde deze partij een lijstverbinding met GPV, RPF en CDA aangaan.

GPV en RPF stelden vervolgens gezamenlijk een kandidatenlijst op. Als gevolg van de winst bij de Statenverkiezingen en door de lijstverbinding met SGP en CDA, steeg het aantal Eerste-Kamerzetels van Verbond en Federatie van twee naar vier. Voor het GPV namen K. Veling en J.P. de Vries zitting. De laatste trok zich daarop terug als voorzitter van het curatorium van de Groen van Prinsterer Stichting, een functie die hij 22 jaar had vervuld. Het wetenschappelijk bureau van het GPV nam op 17 september van De Vries afscheid, tijdens een bijeenkomst waar werd gediscussieerd over de publicatie *De burger in beeld. Een christelijke visie op overheid, individu en samenleving*, van de hand van R. Janssens, directeur van de Stichting. De Vries werd de bundel *Tot de senaat geroepen* aangeboden. Hierin haalden vijftien personen die met hem hadden samengewerkt, herinneringen aan hem op.

Europese verkiezingen

In december 1998 hadden GPV, RPF en SGP overeenstemming bereikt over de wijze waarop zij gezamenlijk aan de Europese verkiezingen zouden deelnemen. De SGP had moeite met de kandidaatstelling van twee vrouwen door de beide andere partijen, maar zette toch de samenwerking voort (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 54; zie verder in deze Kroniek onder SGP). Het GPV kreeg op de

kandidatenlijst de eerste plaats toebedeeld. De RPF mocht de tweede kandidaat leveren en de SGP nummer drie. Op grond van de uitslag van de Tweede-Kamer-verkiezingen werd de aanduiding van de combinatie van 'SGP/GPV/-RPF' gewijzigd in 'RPF/SGP/GPV'.

In het najaar van 1998 hadden de plaatselijke verenigingen (afdelingen) van het GPV gestemd over de volgorde van de kandidaten op de lijst van het Verbond. Op 20 februari stelde de Generale Verbondsraad (GVR) de definitieve kandidatenlijst vast. Bovenaan stond de zittende Europarlementariër J. Blokland. Verder aanvaardde de GVR het verkiezingsprogramma, dat de titel had 'Europa Anders: een christelijk verantwoord alternatief'. Een in 1998 ingestelde commissie van GPV, RPF en SGP onder leiding van oud-Europarlementariër L. van der Waal (SGP) had dit program opgesteld. Het werd op de algemene vergadering van het GPV op 24 april gepresenteerd. In het programma zetten de partijen zich af tegen een federaal Europa en hielden zij vast aan de nationale soevereiniteit.

In de aanloop naar de verkiezingen organiseerde de Eurofractie van GPV, RPF en SGP in samenwerking met de wetenschappelijke bureaus van deze partijen op 9 april een congres over 'christelijke politiek voor Europa?!'. Tijdens deze bijeenkomst bleek dat sommigen binnen het GPV de traditionele, anti-Europese partijvisie wilden bijstellen. Het geven van meer bevoegdheden aan Europa zou garanties kunnen bieden voor de veiligstelling van nationale verworvenheden, zoals bijvoorbeeld de vrijheid van godsdienst. De lezingen van het congres werden later gepubliceerd.

Bij de verkiezingen behaalde het samenwerkingsverband van RPF, SGP en GPV 8,7%. Het zeteltal ging omhoog van twee naar drie (zie ook in deze Kroniek onder SGP). Deze winst was niet het gevolg van meer stemmen, maar van het feit dat de kiezers van de drie protestantse partijen minder slecht opkwamen dan die van andere partijen. Na de verkiezingen sloten de Europarlementariërs van GPV, RPF en SGP zich aan bij de fractie Europa van Democratieën in Verscheidenheid (EDV). Daarvoor had de SGP/GPV/RPF-Eurofractie als subgroep deel uitgemaakt van de groep Europa van Nationale Staten, maar deze samenwerking kon niet worden voortgezet. De EDV, waarvan verder Franse, Deense en Britse afgevaardigden deel uitmaakten, was vooral een technisch samenwerkingsverband, noodzakelijk om voor bepaalde facilitaire voorzieningen in aanmerking te komen. Gemeenschappelijk kenmerk was de afwijzing van het streven naar een federaal Europa.

samenwerking GPV en RPF

In 1998 hadden GPV en RPF hun gesprekken over verdergaande nauwe samenwerking voortgezet. In mei van dat jaar was het *Rapport politieke samenwerking GPV en RPF* van de commissie Samenspreking gepubliceerd, waarin een 'proeve van een grondslag' voor beide partijen was geformuleerd. De commissie zag geen programmatische belemmeringen voor de door haar aanbevolen politieke en organisatorische integratie van beide partijen. In oktober verscheen *Met het oog op de toekomst: discussienota over een gezamenlijke politieke visie van GPV en RPF*. In dit 'visiedocument' werd gesteld dat de integratie van GPV en RPF het

einddoel moest zijn. De besturen van GPV en RPF legden beide nota's voor aan de plaatselijke verenigingen van beide partijen. Aan de hand van een aantal vragen konden zij hun mening kenbaar maken. Vóór 1 april 1999 moesten hun reacties op de partijsecretariaten binnen zijn (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 49-51).

Voordat het zover was, leidden uitspraken van enkele prominente gereformeed-vrijgemaakten tot enige beroering. In een interview in *Ons Burgerschap* (januari 1999) stelde de emeritus-hoogleraar J. Kamphuis dat het GPV in het visiedocument afstand nam van de belijdenis. Gereformeerden en evangelischen konden niet onder één noemer worden gebracht. Volgens Kamphuis was de evangelische stroming in de RPF 'in concreto een gevaar voor de kerk van Christus'. Ook de oud-hoogleraar C. Trimp zei in het partijorgaan van het GPV er persoonlijk moeite mee te hebben met de evangelischen in één partij te zitten.

Het Federatiebestuur van de RPF reageerde teleurgesteld. Het had 'met verdriet' kennis genomen van de uitspraken van beide theologen over de evangelischen (*Reformatisch Dagblad*, 25 januari 1999). Ook binnen het GPV waren de uitlatingen omstreden. Zo nam senator Veling afstand van de opvattingen van Kamphuis en vond directeur Janssens van de Groen van Prinsterer Stichting het geen probleem wanneer evangelischen en gereformeerden lid waren van dezelfde partij.

Een maand later uitte ook Schutte kritiek op het visiedocument. Naar zijn mening klonk het centrale thema van de christelijke politiek, 'de Almachtige God eren', te weinig door in de politieke boodschap die in het visiedocument was geformuleerd. Het opsommen van 'publieke gerechtigheid', een 'gezond milieu' en een 'rechtvaardige samenleving' was niet voldoende (*Ons Burgerschap*, februari 1999). RPF-leider L.C. van Dijke reageerde verbaasd op de kritiek van Schutte. Hij verwees naar het manifest *Vernieuwing in de christelijke politiek* dat Schutte en hij een jaar eerder samen hadden opgesteld. Hierin was volgens hem de doelstelling van christelijke politiek in min of meer dezelfde bewoordingen uitgewerkt als in het visiedocument.

Trans-Formatie

Het samenwerkingsproces tussen GPV en RPF had volgens een aantal jongeren in beide partijen een te zakelijk karakter. Het 'verstandshuwelijk' zou niet bezielend genoeg zijn. Als tegenwicht vormden zij half januari het platform 'Trans-Formatie'. Zij meenden dat 'juist tijdens de integratie van RPF en GPV nieuw elan en nieuwe ideeën moeten worden opgedaan' (*Nederlands Dagblad*, 14 januari 1999). Kernwoorden voor de koers van de nieuw te vormen formatie waren volgens hen 'christelijk, groen, progressief, kritisch, sociaal'. Door middel van discussiebijeenkomsten wilden zij de partijbesturen ongevraagd van advies dienen. Oprichters van Trans-Formatie waren R. Freeke, M. Rasch en G.J. Segers, allen afkomstig uit de RPF. Zij beschouwden hun platform als een tijdelijke aangelegenheid: zodra het GPV en de RPF de discussie over samenwerking hadden afgerond, zou de beweging zich opheffen. RPF-leider Van Dijke juichte het initiatief meteen toe.

De formele oprichting van Trans-Formatie vond plaats op 25 januari. Onder de aanwezigen waren R. Kuiper, directeur van het wetenschappelijk bureau van de RPF, en zijn collega van het GPV, Janssens. De laatste sprak de hoop uit dat ook veel GPV-jongeren zich bij de beweging zouden aansluiten. Er werden vier werkgroepen gevormd, die in de loop van het jaar discussieavonden zouden voorbereiden: over het 'waarom' en over de inhoud van christelijke politiek, en over de organisatie en over het optreden van een christelijke partij. Ook werd een website geopend.

Op de eerste discussieavond in maart zorgde Trans-Formatie voor enige opschudding door ervoor te pleiten dat GPV en RPF, wanneer ze zouden fuseren, in de grondslag van de nieuwe partij niet zouden refereren aan de belijdenisschriften (de Drie Formulieren van Enigheid). Enkel een verwijzing naar 'de Bijbel als betrouwbaar Woord van God' en naar de apostolische geloofsbelijdenis zou voldoende zijn. 'We kiezen voor een EO-model', aldus Rasch: bij deze omroep zou plaats zijn voor christenen van alle richtingen. Op de Federatieraad van 15 mei distantieerde RPF-partijsecretaris H. van Grootheest zich van dit voorstel.

enquête

De eerste uitkomsten van de enquête onder de plaatselijke verenigingen werden door de partijbesturen van GPV en RPF op de algemene vergadering van het Verbond op 24 april en op de Federatieraad van 15 mei bekend gemaakt. Wat later werden de volledige gegevens gepubliceerd. Van de verenigingen van het GPV had 80% gereageerd; van de RPF 57%.

In het algemeen was de achterban van beide partijen geporteerd voor vèrgaande samenwerking. 96% van de RPF-kiesverenigingen was voorstander van lijstineenschuiving, tegen 86% van die van het GPV. Met het visiedocument stemde 97% van de kiesverenigingen van de RPF in en 86% van die van het GPV. Weinig animo was er om het toelatingsbeleid voor leden gezamenlijk te regelen: 81% van de GPV-verenigingen wilde dat hun partij dit beleid in eigen handen hield. Een grote minderheid van 42% van de RPF-kiesverenigingen wenste dit eveneens. Volgens RPF-secretaris Van Grootheest had deze terughoudendheid te maken met de positie van de evangelische partijleden. 'Men wil ruimte houden voor deze groep christenen' (*Reformatorisch Dagblad*, 17 mei 1999).

Ondanks de meningsverschillen ten aanzien van dit laatste punt constateerden de besturen van GPV en RPF dat er een overtuigende meerderheid binnen beide partijen bestond voor de vorming van een gemeenschappelijke kandidatenlijst en een gezamenlijk verkiezingsprogram. Dit was voorzien voor het jaar 2002. De kabinetscrisis van 19 mei leek echter roet in het eten te gooien (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Beide partijen besloten dat zij in het geval van vervroegde verkiezingen reeds dan met één lijst en één program zouden uitkomen. Onduidelijk bleef wie in dat geval voor het lijsttrekkerschap in aanmerking kwam. Schutte had in 1998 te kennen gegeven dat hij zich na deze kabinetsperiode terug zou trekken. Nu dit al na een jaar aan de orde leek te

komen, sloot hij niet uit dat hij zich opnieuw zou kandideren. Het probleem werd opgelost doordat de lijmpoging van het tweede kabinet-Kok gelukte.

Op 26 juni belegde de GVR een uitgebreide Verbondsadviesraad (VAR) over de samenwerking met de RPF. Aanvankelijk was deze niet-besluitvormende bijeenkomst voor 12 juni gepland, maar als gevolg van de kabinetscrisis en de mogelijkheid van verkiezingen was deze uitgesteld. Aan de hand van de *Inventarisatienota* konden de afgevaardigden de hoofdlijnen aangeven van de besluiten die de algemene vergadering in januari 2000 diende te nemen ten aanzien van de politieke integratie (lijstineenschuiving) en organisatorische vormgeving. Over het eerste punt bestond vrijwel geen discussie meer; ten aanzien van de vorm liepen de meningen uiteen. Een meerderheid sprak zich echter uit voor een 'confederatie'. GPV en RPF vormen hierbij samen een unie waarin bepaalde bevoegdheden zijn ondergebracht, zoals het opstellen van het verkiezingsprogramma en de kandidatenlijst. Partijvoorzitter Cnossen verwachtte dat dit model in de verdere besprekingen de meeste kans van slagen zou maken. Daarbij sloot hij niet uit dat GPV en RPF na verloop van tijd zouden fuseren.

In de zomer hadden er vervolgens gesprekken plaats tussen delegaties van de besturen van GPV en RPF, die moesten leiden tot concrete voorstellen over samenwerking met betrekking tot de organisatie en het politieke profiel. Op 21 oktober presenteerden de besturen van GPV en RPF gezamenlijk de plannen.

politieke unie

Op 21 oktober kondigden de besturen van GPV en RPF op een gezamenlijke persconferentie aan dat zij politiek wilden fuseren door samen een unie te vormen. Zij waren van plan met één verkiezingsprogramma en kandidatenlijst aan de komende Tweede-Kamerverkiezingen deel te nemen en vervolgens een gezamenlijke fractie te vormen. Volgens de voorstellen diende de unie ook in alle vertegenwoordigende lichamen op gemeentelijk, provinciaal en Europees niveau namens beide partijen te gaan optreden. Het bestuur van de unie zou worden gevormd door de partijbesturen van GPV en RPF. In het uniecongres, dat twee keer per jaar bijeen zou moeten komen, zouden alle verenigingen van beide partijen vertegenwoordigd zijn. Volgens de plannen moesten de partijbureaus, vormings- en wetenschappelijke instituten worden samengevoegd onder verantwoordelijkheid van het uniebestuur. De partijbesturen wilden verder de jongeren- en bestuurdersverenigingen en de plaatselijke verenigingen stimuleren ook te uniëren. De politieke fusie zou in organisatorisch opzicht niet geheel doorgetrokken worden: GPV en RPF zouden als 'aandeelhouders' van de unie blijven voortbestaan. Zij behielden elk hun eigen financiële en ledenbeleid en stelden ook zelf de groslijsten voor de gezamenlijke kandidatenlijst samen. Volgens de beide partijbesturen lag in het uniemodel de mogelijkheid besloten 'tot doorgroei naar een fusie, zonder dat dit een automatisch gevolg zou zijn' (*Een nieuwe politieke unie. Voorstellen samenwerking RPF en GPV*, blz. 4).

GPV-leider Schutte omarmde de unie, maar meende dat een fusie 'onnodig en onjuist' was. Zelfstandigheid was geboden vanwege 'essentiële zaken als het ledenbeleid en de relatie tussen grondslag en het politieke werk' (*Ons*

Burgerschap, oktober 1999, blz. 14). Hij wilde in de unie 'vooral praktische politiek bedrijven'. RPF-aanvoerder Van Dijke daarentegen vond een fusie 'duidelijk in het verlengde liggen van de unie' (*NRC-Handelsblad*, 21 oktober 1999). Op de Federatieraad van zijn partij op 23 oktober zei hij zich te zullen inspannen om de beide Tweede-Kamerfracties nog voor de verkiezingen van 2002 te laten fuseren. De vraag wie lijsttrekker moest worden, werd op de persconferentie niet beantwoord. Schutte wilde zoals vermeld bij de verkiezingen van 2002 geen kandidaat meer zijn. Van Dijke zei beschikbaar te zijn voor elke functie van de unie. De voorzitters van de jongerenorganisaties van GPV en RPF, K. de Snoo en H. Valkenburg vonden in december dat geen van beiden in aanmerking kwamen; het zou tijd zijn voor nieuwe gezichten. Overigens hielden de beide jongerenorganisaties in december een enquête onder hun leden om na te gaan of deze evenals de besturen voorstander waren van het samengaan van beide organisaties.

De kiesverenigingen van beide partijen konden tot 4 december amendementen en tegenvoorstellen bij de plannen indienen. Vervolgens beraadden de besturen van GPV en RPF zich over de wijzigingsvoorstellen. Voorzien van pre-adviezen werden deze aan het einde van het jaar weer naar de verenigingen gezonden. Deze konden zich hier vervolgens weer over buigen en hun definitieve standpunt bepalen. Op 22 januari 2000 diende de algemene vergadering van het GPV en de Federatieraad van de RPF uiteindelijk te beslissen. Dan zou ook de naam worden gepresenteerd van de unie.

GPV-voorzitter Cnossen zei bij de presentatie te hopen dat de unie drie à vier zetels winst zou boeken. CDA-voorzitter Van Rij zag in de nieuwe unie evenwel geen bedreiging voor zijn partij. Hij beschouwde de combinatie als een interessante regeringspartner, die mogelijk betrokken zou kunnen worden bij een coalitie van CDA met PvdA of VVD. Op deze wijze zou het CDA 'versterkt' worden bij levensbeschouwelijke kwesties als euthanasie (*Reformatorisch Dagblad*, 21 oktober 1999) (zie voor de reactie van de SGP in deze Kroniek onder deze partij).

reacties binnen het GPV en de RPF

Na de presentatie van de plannen belegden GPV en RPF enkele bijeenkomsten voor hun achterban om de unieplannen toe te lichten. De Federatieraad van de RPF die 23 oktober bijeen kwam, was tevreden met de voornemens, alhoewel er kanttekeningen werden geplaatst bij de organisatorische uitwerking. Op 30 oktober organiseerde Mandaat, het scholings- en vormingsinstituut van het GPV, een 'actiedag' voor bestuursleden van de plaatselijke kiesverenigingen. Ook hier waren de reacties grotendeels positief.

Op de plannen kwam echter ook enige kritiek. Zo meenden het oud-Tweede-Kamerlid van het GPV A.J. Verbrugh en C.J. Smits, oud-lid van het Federatiebestuur van de RPF, dat de unie ook een rechtstreeks lidmaatschap mogelijk moest maken. Ook vonden beiden het gezamenlijke kernprogramma, dat onderdeel uitmaakte van de unieplannen, te weinig bezielend (*Reformatorisch Dagblad*, 10 november 1999).

In december schreef het voormalige Statenlid van het GPV P. de Roos in het blad *Reformanda*, dat het Verbond in de unieplannen de grondslag van de RPF had overgenomen en daarmee zijn binding met de gereformeerde confessie had verlaten. Volgens hem was aan het zelfstandig voortbestaan van het GPV na een halve eeuw een einde gekomen. In zijn artikel stak De Roos ook zijn sympathie voor de 'standvastige' SGP niet onder stoelen of banken. Partijvoorzitter Cnossen reageerde geprikkeld op deze kritiek: hij vond dat het GPV in de plannen voor een unie niet zijn identiteit had opgegeven.

verwante instellingen en publicaties

In juni publiceerde de Tweede-Kamerfractie van het GPV *Kruis.nl. (Nederland op een kruispunt)*. Hierin zette de fractie vraagtekens bij het 'recht op mobiliteit'. Aan het begin van het jaar publiceerde de Groen van Prinsterer Stichting de bundel *Ieder zijn dagelijks brood. Aspecten van sociale zekerheid*. De auteurs, die allen deel uitmaakten van een werkgroep van de Stichting, hielden de actuele sociale taak van overheid, kerk en burgers tegen het licht. Op 5 juni organiseerde de Stichting een congres over het 'Grote Stedenbeleid'. Ter voorbereiding publiceerde het wetenschappelijk bureau in de serie 'Kort Commentaar' *Big City. Grote Stedenbeleid in Nederland* van de hand van Th. Haasdijk. Deze uitgave ging in op de problemen van grote steden (onveiligheid, verpaupering) en de oplossingen die de rijksoverheid kon bieden. In november verscheen *Het bordeelverbod van de baan*, geschreven door R.M. Freeke, Th. Haasdijk en P. van Vugt, over de legalisering van bordelen. Bij deze publicatie werkte het wetenschappelijk bureau van het GPV samen met dat van de RPF en met het Voorlichtings- en Vormingscentrum van de SGP.

De Gereformeerde Politieke Jongeren Club (GPJC; de jongerenorganisatie van het GPV) hield op 29 mei een algemene ledenvergadering. Zij belegde op 5 juni samen met de RPF-jongeren een congres met als thema Europa.

Op 25 juni boden de jongerenorganisaties van GPV, RPF en SGP aan minister Netelenbos van Verkeer en Waterstaat en Pronk van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer een 'mobiliteitsmanifest' aan met als titel 'Op goede sporen en rechte wegen'. Hierin veroordeelden de jongerenorganisaties de achterstelling van ecologische en sociale waarden ten opzichte van economische belangen. Zij wezen de Betuwelijn af, waarmee de GPJC in tegenstelling geraakte tot de GPV-Tweede-Kamerfractie.

Op 20 maart hield de Vereniging van GPV-bestuurders haar ledenvergadering. Thema van de bijeenkomst was 'Nederland in 2030'.

personalia

Met ingang van 1 december werd B. Koelewijn burgemeester van de gemeente Liesveld. Daarvoor was hij gemeentesecretaris van Bunschoten en De Bilt.

De Groenen

Voor de Groenen was 1999 een jaar voor zelfbeinning. De partij zocht naar een nieuwe naam en werkte aan een beginselverklaring. Hoewel de Statenverkiezingen betrekkelijk succesvol verliepen, bleef het ledental dalen tot ruim 400 aan het einde van 1999. Voor een deel was deze teruggang te wijten aan de afdeling Nijmegen, na Amsterdam de grootste in het land. Deze afdeling maakte zich in maart 1999 los van de Groenen door een eigen vereniging op te richten, Stadspartij Leefbaar Nijmegen geheten.

Provinciale Statenverkiezingen

In drie provincies namen De Groenen deel aan de verkiezingen van de Provinciale Staten, telkens in combinatie met een regionale lijst: Noord-Holland Anders, Leefbaar Gelderland en Leefbaar Overijssel. In Noord-Holland won de combinatie 2,3%, voldoende voor een zetel voor de lijsttrekker, R.H.G. van Duijn. Van Duijn trad daarop af als fractievoorzitter van De Groenen/Amsterdam Anders, maar bleef wel lid van de gemeenteraad van Amsterdam. Ook in Gelderland behaalde de combinatie Leefbaar Gelderland/De Groenen met 1,3% van de stemmen een zetel. Leefbaar Overijssel/De Groenen bleef met 1,2% net onder de kiesdrempel.

Eerste-Kamerverkiezingen

In samenwerking met provinciale partijen, verenigd in het Platform van Onafhankelijke Groeperingen, hadden De Groenen in 1995 een zetel in de Eerste Kamer gewonnen, die door één van de oprichters van De Groenen, de planoloog M. Bierman, was ingenomen (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 55). Het congres van De Groenen koos op 6 maart 1999 in Utrecht voor hernieuwing van de samenwerking. Een deel van de provinciale partijen wilde de samenwerking ook voortzetten, maar een ander deel niet. Daarbij speelde concurrentie, zoals tussen Leefbaar Gelderland/De Groenen en de Partij Nieuw Gelderland (PNG).

Bierman werd zo aanvoerder van de lijst Onafhankelijke Senaats-Fractie (OSF), waaraan de combinaties Noord-Holland Anders/De Groenen en Leefbaar Gelderland/De Groenen en de Brabantse Onafhankelijke Federatie (BOF), de Onafhankelijke Partij Drenthe (OPD), de Partij Nieuw Limburg (PNL), de Onafhankelijken Zuid-Holland (OZH) en de Fryske Nasjonale Party (FNP) deel namen. Vier andere provinciale partijen – de Federatie Gemeentebelangen Friesland (FGF), de Partij Nieuw Gelderland (PNG), de Federatie van Inwoners-Partijen (FIP) in Utrecht en de Partij Voor Zeeland (PVZ) dienden een eigen lijst in onder de naam 'Onafhankelijke Lokale Groeperingen', die geleid werd door P.A. Ganzeman. Deze lijst kreeg echter onvoldoende stemmen voor een zetel, terwijl Bierman wel werd herkozen.

Bierman had kort voor de senaatsverkiezing nog veel aandacht van de media gekregen, toen het erop leek of zijn stem beslissend zou zijn voor de grondwetsherziening. Indien alle VVD-senatoren voor het voorstel zouden stemmen, kon Bierman het doen verwerpen door tegen te stemmen. Bierman was in beginsel voor invoering van een referendum, maar had kritiek op de wijze

waarop de regering dat vorm wilde geven. Bovendien vroeg hij het kabinet in ruil voor zijn stem een einde te maken aan het beleid van gemeentelijke herindelingen. Minister Peper van Binnenlandse Zaken deed daarover enige zeer vage toezeggingen. Bierman stemde uiteindelijk voor de grondwetswijziging, maar bleek die toch niet te kunnen redden toen VVD-senator Wiegel tegenstemde (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten').

Europese verkiezingen

Tijdens het congres op 6 maart zagen De Groenen definitief af van deelname aan de verkiezingen van het Europees Parlement. Als gevolg van informeel overleg stonden twee partijleden, J.P. Juffermans en B.E. Kuiper, kandidaat op de lijst van GroenLinks (respectievelijk op de plaatsen zes en achttien). Zij haalden niet voldoende (voorkeurs)stemmen om gekozen te worden.

nieuwe naam en een beginselprogramma

Eind 1998 had de partij besloten, zelfstandig te blijven maar een nieuwe naam te zoeken en een beginselverklaring op te stellen (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 56). Dat besluit werd in 1999 uitgevoerd. In mei publiceerde het bestuur in *Gras*, de nieuwsbrief van De Groenen, een ontwerp-beginselverklaring, geschreven door oud-bestuurslid mevr. H. Stafleu. Als grondbeginsel werd geformuleerd: 'plezier in het complex van het leven'. De Groenen waren geen milieupartij, maar een libertaire partij die de cultuurcrisis aan wilde pakken waarvan de verstoring van het leefmilieu een gevolg is. Versobering en beperking van de bevolkingsgroei zouden daartoe nodig zijn. Vervolgens werden vrijheid, verantwoordelijkheid voor anderen, kleinschaligheid en verwevenheid van alle levende wezens als beginselen aangeduid. Aanvankelijk zou het congres dat op 19 juni in Utrecht werd gehouden de ontwerp-beginselverklaring bespreken, maar door tijdgebrek werd dat verschoven naar het volgende congres, op 27 november. Deze bijeenkomst schoof het onderwerp door naar 2000.

Het congres besloot op 19 juni wel tot verandering van de partijnaam, vooral om verwarring met GroenLinks in de toekomst te voorkomen. Het partijbestuur stelde een lijst van negentien mogelijke namen op, waarvan elk lid er twee mocht selecteren, maar er bovendien nog een naam aan toe mocht voegen. Een vierkoppige 'namencommissie' onder leiding van het bestuurslid H. Dokter zou de namen verzamelen en in een voorstel voor het congres op 27 november gieten. De voorkeur van de meeste deelnemende leden ging uit naar 'AGALEV (Anders Gaan Leven)', gevolgd door 'Ecologische Partij Nederland'. De Vlaamse partij AGALEV reageerde negatief op mogelijke overname van haar naam, aangezien zij structureel samenwerkte met GroenLinks. Deze reactie stelde een aantal bestuursleden van de Groenen zo teleur, dat zij op het congres op 27 november aftraden. Besloten werd dat op het volgende congres, in juni 2000, gestemd zou worden of de naam Ecologische Partij Nederland in de statuten zou worden opgenomen.

'Nieuw Elan'

R. van Wonderen was op een bestuursvergadering in april als voorzitter afgetreden, zonder dat er een opvolger beschikbaar was. Ook secretaris B. Kal wilde zich terugtrekken om zich meer aan het lidmaatschap van de Haarlemse gemeenteraad te kunnen wijden. Het congres koos op 19 juni een grotendeels nieuw dagelijks bestuur van negen leden. Hiervan behoorden drie leden tot de groep 'Nieuw Elan', onder anderen de nieuwe partijsecretaris, P. Berendsen. De groep Nieuw Elan pleitte voor een strategie van 'opbouw van onderop', in samenwerking met lokale en provinciale partijen. In 1998 had een meerderheid van het congres voor deze koers gekozen (Zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 56). Op landelijk niveau werd overwogen zich aan te sluiten bij de in oprichting zijnde partij Leefbaar Nederland, maar daar kwam men spoedig van terug. Nieuw Elan stelde de voormalige lijsttrekker J.J. Dirkmaat kandidaat voor het voorzitterschap van de partij. Deze leek daar aanvankelijk toe bereid, maar trok zich in november alsnog terug: hij had aan het bekleden van deze functie de voorwaarde verbonden dat de Groenen zich zouden omdopen tot Agalev. De penningmeester, O. ter Haar, werd later tot vice-voorzitter verkozen en nam zodoende het voorzitterschap waar.

publicaties

De Stichting Ir. Marten Bierman, het wetenschappelijk bureau van de OSF, gaf in 1999 de brochure *De toekomst is aan de gemeenteraad. Ruimtelijke ordening lokaal verkend* uit, geschreven door Bierman. Hierin werden wenselijke ontwikkelingen voor de toekomst geschetst met betrekking tot onder meer wonen en vervoer.

personalia

In december overleed P. Fetter, die van 1995 tot 1997 voorzitter van De Groenen was geweest.

GroenLinks

De electorale doorbraak van GroenLinks in 1998 zette zich in 1999 voort. Nadat de partij bij de Provinciale Statenverkiezingen haar zeteltal ruim verdubbeld had, wist zij in het Europees Parlement haar fractie zelfs te verviervoudigen. Verder hielden de NAVO-bombardementen op Servië de gemoederen bezig. De steun van de Tweede-Kamerfractie voor de luchtaanvallen stuitte op veel verzet binnen de partij.

congres

GroenLinks congresseerde op 5 en 6 februari in Rotterdam. Het congres stelde de kandidatenlijsten voor de verkiezingen voor de Eerste Kamer en het Europees parlement en het Europees verkiezingsprogramma vast (zie hieronder). Voorts koos

het een nieuwe partijvoorzitter. De journaliste M. de Rijk werd met een grote meerderheid van 289 van de 320 stemmen in deze functie gekozen. Er waren geen tegenkandidaten, aangezien mevr. M. Brouwer, die het voorzitterschap had waargenomen toen A. Harrewijn in 1998 in de Tweede Kamer was gekozen, en het Doornse gemeenteraadslid H. Branderhorst hun gezamenlijke kandidatuur voor het voorzitterschap hadden ingetrokken. De Rijk, die pas in december 1998 lid was geworden van GroenLinks, liet tegenover de pers weten dat zij de partij inhoudelijk wilde verbreden, met veel ruimte voor het debat. Voor de post van internationaal secretaris waren twee kandidaten: de zittende internationaal secretaris K. Kalkman en nieuwkomer J. Kastje. Tegen het advies van de kandidatencommissie in herkoos het congres Kalkman met 183 tegen 104 stemmen. De functie van partijsecretaris bleef bij gebrek aan kandidaten vacant. Een voorstel om de werkwijze van het partijbestuur te veranderen werd aangenomen: de tien gewone leden zouden zich op hoofdlijnen van het beleid gaan concentreren in plaats van ieder op zijn of haar eigen portefeuille.

Fractieleider P. Rosenmöller nam in zijn toespraak tot het congres afstand van de bezuinigingen op de politie die GroenLinks in zijn verkiezingsprogramma had staan. In plaats van een miljard te bezuinigen, zou volstaan kunnen worden met enkele miljoenen. In een reactie op het interne partijdebat over een eventuele toekomstige regeringsdeelname van GroenLinks liet hij weten dat de partij landelijk bestuursverantwoordelijkheid wilde dragen, maar zonder 'op essentiële waarden' in te leveren. Hij dacht daarbij onder andere aan een 'humaan en rechtvaardig' asielbeleid (*NRC-Handelsblad*, 6 februari 1999).

Op het congres presenteerde Dwars, de jongerenorganisatie van GroenLinks, een schaduwfractie. Deze zou de Tweede-Kamerleden gevraagd en ongevraagd van advies dienen.

GroenLinks en Öcalan

Een motie van de jongerenorganisatie Dwars waarin gepleit werd voor het naar Nederland uitnodigen van A. Öcalan, de leider van de Partiya Karkerên Kurdistan (PKK), leidde op het congres tot enige ophef. Een aantal leden van Turkse komaf keerde zich tegen het voorstel en zou daarbij gedreigd hebben met het opzeggen van het partijlidmaatschap. Nadat onder andere de Tweede-Kamerleden mevr. M.B. Vos en mevr. F. Karimi de jongeren hadden kunnen overtuigen dat de motie andere initiatieven van de fractie om een vredesproces in Turkije op gang te brengen zou doorkruisen, trokken zij haar in. Enkele weken na het congres vond een overleg plaats tussen Dwars, partijbestuur en fractie, waarbij een aantal concrete stappen werd afgesproken om de Koerdische kwestie onder de aandacht te brengen.

GroenLinks en de NAVO

Het congres had zich in februari na een felle discussie met zeventig procent van de stemmen uitgesproken voor eventuele luchtacties van de NAVO tegen Servië en steunde hiermee het beleid van de Tweede-Kamerfractie (zie ook *Jaarboek*

1998 DNPP, blz. 60-61). Paradoxaal genoeg sprak de partij zich op hetzelfde congres bij het vaststellen van het Europese verkiezingsprogramma uit voor opheffing van de NAVO op zo kort mogelijke termijn.

Toen de NAVO eind maart daadwerkelijk doelen in Servië en in het bijzonder Kosovo begon te bombarderen (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'), raakte de partij verdeeld. Aanvankelijk steunde de hele Tweede-Kamerfractie onder voorwaarden de luchtacties. Al spoedig echter namen de Tweede-Kamerleden mevr. W. van Gent en Karimi afstand van het fractiestandpunt. Zij werden hierin gesteund door de voltallige Eerste-Kamerfractie, die in een schriftelijke verklaring pleitte voor het 'eenzijdig inlassen' van een pauze in de bombardementen (*Trouw*, 31 maart 1999). Ook de afdelingen Enschede en Groningen en de Drentse Statenfractie distantieerden zich van het beleid van de Tweede-Kamerfractie. Tijdens een op 3 april inderhaast belegde ledenbijeenkomst in Utrecht konden de gemoederen enigszins tot bedaren worden gebracht. Vooral leden van de voormalige Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) en Evangelische Volkspartij (EVP) - die in 1990 samen met de Politieke Partij Radikalen (PPR) en de Communistische Partij van Nederland (CPN) in GroenLinks waren opgegaan - brachten hun afschuw over de bombardementen naar voren. Volgens de critici was het NAVO-optreden als zodanig in strijd met het volkenrecht. Politiek leider Rosenmöller zegde toe bij het kabinet te zullen pleiten voor het stimuleren van diplomatieke initiatieven van de Verenigde Naties.

Kort daarna - op 24 april - kwam een extra partijraad over deze kwestie in Utrecht bijeen. De aanwezigen spraken zich niet uit over het besluit van de fractie om de bombardementen te steunen. Wel stemde de raad met grote meerderheid in met een motie van het partijbestuur om de fractiesteun aan de NAVO-luchtaanvallen te heroverwegen wanneer de bombardementen niet beperkt zouden blijven tot militaire doelen. Een motie van de afdeling Groningen die vroeg om het eenzijdig intrekken van de steun aan de bombardementen, werd met twintig tegen vijftien stemmen (en tien blanco) verworpen. De oud-EVP'er H. Feddema diende een voorstel in om - ter bevordering van de onderhandelingen - pauzes in de bombardementen in te lassen. Dit haalde het niet omdat de stemmen staakten.

Toen de NAVO eind april ook Servische radio- en televisie-stations bombardeerde, trachtte GroenLinks in het parlement tevergeefs steun te krijgen voor een verbod daarop. In mei pleitte de partij bij de regering voor een 48-urige onderbreking in de luchtaanvallen, omdat wederom burgerdoelen geraakt waren. Ofschoon het kabinet een pauze op dat moment niet opportuun achtte en het merendeel van de Tweede Kamer de regering daarin bijviel, bleef de GroenLinks-fractie de bombardementen steunen. Wel kwam volgens buitenlandwoordvoerder Vos de grens steeds meer in zicht.

Toen in juni een vredesakkoord over Kosovo was bereikt en de NAVO haar acties staakte, maakte de partij de balans op. Tijdens de partijraad van 12 juni ontkwam de Tweede-Kamerfractie maar nauwelijks aan een 'motie van treurnis' over haar vóórtduurende steun aan de bombardementen. De motie werd met twintig tegen 27 stemmen afgewezen. Twee weken voor de partijraad had een meerderheid van het partijbestuur al besloten dat de maat vol was en GroenLinks

haar steun aan de NAVO-acties moest intrekken. Vos liet weten 'een volgende keer de risico's van het inzetten van geweld zwaarder te laten wegen' (*de Volkskrant*, 8 juni 1999). Het steunen van de luchtaanvallen kostte GroenLinks ongeveer 120 leden, veel minder dan menigeen verwacht had. Onder de opzeggers waren de oud-senator voor de PSP, J. Vogt, en voormalig fractievoorzitter van de CPN in de Tweede Kamer, M. Bakker.

Eind oktober publiceerde de Tweede-Kamerfractie een defensienota getiteld *De krijgsmacht als vredesstichter?* In de nota stond dat GroenLinks – in tegenstelling tot wat er in het verkiezingsprogramma werd betoogd – niet langer de opheffing van de NAVO moest nastreven. Verder werd gepleit voor het omvormen van het leger van een organisatie gericht op de landsverdediging tot één die zich ten doel stelt deel te nemen aan vredesoperaties. Door deze ingreep zou een verdere bezuiniging op defensie mogelijk worden. De fractie bleef overigens tegenstander van het bezit en gebruik van kernwapens door de NAVO. Tijdens een vijftal openbare ledenvergaderingen in het land werd in de partij over de nota gediscussieerd. Een groot deel van de aanwezigen vond het omarmen van de NAVO veel te ver gaan en verweet de fractie onder andere dat ze teveel het imago van een potentiële regeringspartij nastreefde. Het partijcongres moest in 2000 een definitieve beslissing nemen over de NAVO.

Provinciale Statenverkiezingen

De Provinciale Statenverkiezingen bezorgden GroenLinks een klinkend verkiezingsresultaat. In vergelijking met 1995 verdubbelde de aanhang van de partij bijna; het aantal zetels nam flink toe tot 77. De grote en middelgrote steden leverden een belangrijke bijdrage aan de winst. Zo werd GroenLinks in Nijmegen, Wageningen en Utrecht zelfs de grootste partij. De groei was het sterkst in Overijssel. Ook in de noordelijke provincies boekte de partij een meer dan gemiddelde winst. De provincie Zeeland – waar GroenLinks samen met de provinciale partij Delta Anders deelnam – bleef met een groei van 45% wat achter bij het landelijk gemiddelde.

De behaalde overwinning werd niet omgezet in een grotere deelname aan het provinciaal bestuur. Alleen in Zuid-Holland trad GroenLinks toe tot het college van Gedeputeerde Staten. In Noord-Holland vormde de beoogde uitbreiding van Schiphol een belemmering voor de deelname van GroenLinks.

Eerste-Kamerverkiezingen

In december 1998 had de kandidatencommissie de voordracht bekend gemaakt voor de verkiezingen voor de Eerste Kamer (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 60). De commissie had in haar voorstel zittend senator T. Pitstra – exponent van de meer radicale stroming binnen GroenLinks – op een onverkiesbare twaalfde plaats gezet. Hierop was er een intensieve lobby op gang gekomen om hem hoger op de lijst te krijgen. Deze actie wierp op het partijcongres in februari 1999 vruchten af, want Pitstra werd door de aanwezigen op de vierde plaats gekozen en verdreef daardoor B. van Schijndel naar de vijfde plaats. Van de andere

zittende Eerste-Kamerleden werden W.Th. de Boer en mevr. J.H. Zwerver conform het voorstel van de commissie respectievelijk nummer één en twee; mevr. J.A. Schoondergang-Horikx belandde op de achtste plaats. Op nummer drie werd de advocate D. de Wolff gekozen.

De grote winst bij de Provinciale Statenverkiezingen had ook gevolgen voor de door de statenleden gekozen Eerste Kamer. Bij de op 25 mei gehouden verkiezingen steeg GroenLinks van vier naar acht zetels.

Europese verkiezingen

In 1998 was GroenLinks begonnen met de voorbereidingen van de Europese verkiezingen (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 60). Het ontwerp-programma verscheen in oktober. Op het partijcongres in februari 1999 bleek dat de partij zich goed kon vinden in de hoofdlijnen van het programma. Over een aantal punten ontstond discussie. Zo poogde de afdeling Enschede tevergeefs het programmapunt over asielzoekers uit te breiden.

In december 1998 openbaarde de kandidatencommissie haar voordracht van de kandidaten. Bij het vaststellen van de definitieve lijst week het congres af van dit ontwerp. Het verkoos A. de Roo, die al veertien jaar verbonden was aan de Groene Fractie in het Europees Parlement, boven de organisatie-adviseur en vakbondsonderzoeker Th. Bouwman. De Roo steeg hierdoor van de zesde naar de derde plaats op de lijst. Na hem kwam Bouwman op nummer vier te staan. Lijsttrekker J. Lagendijk en mevr. K. Buitenweg, die nummer twee stond, werden conform de voordracht verkozen.

De Europese verkiezingen verliepen voor GroenLinks buitengewoon succesvol. De partij behaalde 11,9% van de stemmen (tegen 3,7% in 1994), waardoor het aantal zetels steeg van één naar vier. Volgens Europarlementariër De Roo was de goede uitslag, naast het 'Rosenmöller-effect', te danken aan het consequente verzet van GroenLinks 'tegen fraude, gesjoemel en vriendjespolitiek' in het Europees Parlement (*GroenLinks-Magazine*, juli 1999).

wijzigingen huishoudelijk reglement

In 1999 werd een aantal voorstellen van partijorganisatorische aard voorbereid, die op het congres van GroenLinks in maart 2000 aan de orde zouden komen.

Het belangrijkste wijzigingsvoorstel betrof de bepaling in het huishoudelijk reglement waarin de zittingsduur van GroenLinkse volksvertegenwoordigers werd beperkt tot maximaal drie termijnen. Politiek leider Rosenmöller en een aantal lokale bestuurders zouden hier in 2002 mee te maken krijgen. De partijraad had in juni al besloten dat het wenselijk was dat in bijzondere gevallen van deze regeling afgeweken zou moeten kunnen worden. In december publiceerde het partijbestuur in *GroenLinks Magazine* voorstellen om het reglement te wijzigen. Een meerderheid binnen het bestuur was er voorstander van dat de maximale aaneengesloten zittingsduur normaliter drie volledige zittingsperioden zou blijven bedragen; en dat voor een eventuele vierde termijn een tweederde meerderheid van de stemmen van het congres werd vereist.

Een ander voorstel van het bestuur pleitte voor het geven van meer bevoegdheden aan landelijke kandidatencommissies. Deze zouden het recht moeten krijgen om zelf kandidaten aan te zoeken.

herziening afdrachtregeling

Voor het congres in maart 2000 stelde penningmeester B. Boer voor het percentage te verlagen dat politieke ambtdragers van hun inkomen moesten afdragen aan de partij. Aanleiding was het feit dat de forse financiële bijdrage (minimaal 10% van de brutojaarvergoeding) op principiële en praktische bezwaren stuitte. Onder andere zou de regeling de kans op geschikte kandidaten verkleinen. Het plan van Boer was in de partijraad van juni op enige weerstand gestuit, omdat sommigen vreesden dat er van een verlaging een denivellerende werking uit zou gaan. Desalniettemin kwam het partijbestuur in december met een uitgewerkt voorstel om de regeling te versoepelen.

verwante instellingen en publicaties

Op 6 november vond een GroenLinks Forum in Utrecht plaats, waar leden en niet-leden discussieerden over tien actuele thema's. Tijdens de bijeenkomst werd het boekje *Het pluche. GroenLinks lokaal aan de macht*, geschreven door J. van der Meer, gepresenteerd. Het bevatte de ervaringen van GroenLinks met het lokaal bestuur in vijf gemeenten.

In maart gaf het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks een brochure over *Lokaal jeugdbeleid* uit, met het verslag van een studiedag die op 30 januari in Utrecht gehouden was. Samen met de landelijke categorale groep Gehandicapten GroenLinks publiceerde het bureau een discussienota over de modernisering van de Algemene Wet Bijzondere Ziektenkosten (AWBZ) en de Wet Voorziening Gehandicapten (WVG) met als titel *De cliënt aan het roer*. Auteurs waren mevr. J. Lagendijk en P. Basset.

Op 19 mei organiseerde het Wetenschappelijk Bureau een debat over de toekomst van de partij naar aanleiding van het verschijnen van *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief* van de hand van P. Lucardie, W. van Schuur en G. Voerman. In de zomer publiceerde het Wetenschappelijk Bureau *Met status. Een pleidooi voor progressieve Europese migratiepolitiek*.

De Stichting Duurzame Solidariteit organiseerde op 30 januari in Utrecht een studiedag over de positie van de vrouw in islamitische landen.

Op 30 januari, 30 mei, 26 september en 14 november hield Dwars, de jongerenorganisatie van GroenLinks, algemene vergaderingen. Ook organiseerde Dwars een aantal congressen: van 19 tot 21 maart over Europa en het asielbeleid; op die van 26 tot 28 november werd een nieuwe schaduwfractie voor het jaar 2000 gekozen (zie hierboven onder 'congres'). Op 15 oktober hielden de jongeren in Utrecht de eerste van een reeks zogeheten 'DWARSverbindingen': politieke cafés naar aanleiding van actuele onderwerpen.

Op 29 mei vond in Zwolle de jaarlijkse conferentie van raads- en statenleden

plaats met als thema 'de GroenLinks kaart van Nederland', een meerjarenproject van de partij over ruimtelijke ontwikkeling als alternatief voor de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening van het kabinet.

In maart publiceerde het Oost-Europa-project van GroenLinks het eerste nummer van *Green matters*, een initiatief van de 'Green East-West Dialogue'.

De Linker Wang, het 'platform voor evangelie en politiek' verbonden aan GroenLinks, hield op 9 oktober in Utrecht zijn jaarlijkse landelijke bijeenkomst over de schuldenproblematiek van de Derde Wereld.

Eind augustus bracht de fractie in het Europees Parlement een bundeltje in vier talen uit met uitspraken van de liberaal F. Bolkestein over Europa, met de titel *Een Euroscepticus in Brussel? Frits Bolkestein over de Europese Unie*. De bloemlezing was samengesteld en van commentaar voorzien door J. Lagendijk en R. Wouters. Door middel van het boekje wilde de fractie de andere Europarlementariërs wijzen op het anti-Europese verleden van Bolkestein, die kandidaat was gesteld voor de Europese Commissie. De Eurofractie publiceerde eveneens *Landbouwen aan een Groen Europa. Het Europese landbouwbeleid ter discussie* onder redactie van R. Wouters; en *Van Amsterdam tot zetelkwestie. Een Eurocratisch zakwoordenboek* onder eindredactie van mevr. H. Galesloot.

De Tweede-Kamerfractie publiceerde een aantal nota's, waaronder *Tien over Wao. Naar een sluitende aanpak van arbeidsongeschiktheid*; *Mobiliteit op maat. Naar een samenhangende benadering van het personenvervoer in Nederland* en *Nederland hypotheekrenteland. Over de fiscale behandeling van het eigen huis*, waarin afschaffen van de aftrek van hypotheekrente en huurwaardeforfait werd bepleit.

personalia

Het Haagse gemeenteraadslid A. Daskapan, tevens directeur van de stichting Regionale Steunfunctie Allochtonen (RSA), kwam in 1999 enkele malen in opspraak (zie ook *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 53). In april ging het gerucht dat hij gesjoemeld zou hebben met subsidiegelden van de provincie Zuid-Holland. De provincie kon na een onderzoek echter geen strafbare feiten ontdekken. In juni eisten een kleine achthonderd Turken in een brief aan de provincie Daskapan's aftreden als RSA-directeur, omdat hij zich schuldig gemaakt zou hebben aan machtsmisbruik en vriendjespolitiek. Het Haagse raadslid noemde de actie een hetze tegen zijn persoon, georganiseerd door de extreem-rechtse groepering de Grijsse Wolven. Acht Turkse en Koerdische organisaties steunden Daskapan. In juli verloor hij bij de Haagse rechtbank een kort geding tegen drie ondertekenaars van de brief, die eerder tegen hem een rechtzaak hadden aangespannen wegens vermeende smaad, laster en belediging. Kort daarvoor was een door het partijbestuur van GroenLinks ingestelde onderzoekscommissie tot de conclusie gekomen dat alle beschuldigingen tegen Daskapan onjuist of onbewezen waren. Hij kon zijn zetel in de gemeenteraad dan ook behouden.

In juni liet het partijbestuur een intern onderzoek uitvoeren naar mogelijke fraude die het Asser gemeenteraadslid en eerste reserve voor de senaat, S. Pormes, als oud-bestuurslid van de Molukse verslavingszorginstelling Masiun gepleegd zou

hebben. Toen de Asser rechtbank de aanklacht bij gebrek aan bewijs seponeerde, concludeerde ook het GroenLinks-bestuur dat hem niets te verwijten viel. Het nieuw gekozen Eerste-Kamerlid B. van Schijndel kwam in oktober negatief in de publiciteit, toen hij via de stichting World Gay Center – waarvan hij bestuurslid was - in relatie werd gebracht met kinderporno. Twee medebestuurders waren namelijk eerder in 1999 voor het verspreiden hiervan veroordeeld. Ook had Van Schijndel zijn nevenfunctie niet aangemeld bij de Eerste Kamer. De kwestie had voor hem, nadat hij de gang van zaken had betreurd en zijn lidmaatschap van de stichting had opgezegd, geen politieke gevolgen.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Men zou voor de PvdA 1999 een jaar van consolidatie en bescheiden innovatie kunnen noemen. De partij koos een nieuwe voorzitter, die echter geen drastische vernieuwing voorstond. Op landelijk niveau zouden kenniscentra deskundigen binnen en buiten de partij bijeenbrengen. Op electoraal gebied behaalde de PvdA lichte winst bij de Statenverkiezingen en licht verlies bij de Europese verkiezingen.

partijvoorzitterschap

In 1998 had mevr. K.Y.I.J. Adelmund vanwege haar benoeming tot staatssecretaris van Onderwijs het partijvoorzitterschap neergelegd. Vijf kandidaten verklaarden zich in december van dat jaar bereid de vacature te vervullen, maar één daarvan trok zich al spoedig terug. Het partijbestuur sprak een voorkeur uit voor zowel mevr. M. van Hees als voor het duo L. Booij en E. van Bruggen (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 68). Deze kandidaten voerden een vrij felle campagne, waarbij veel afdelingsbijeenkomsten bezocht werden. Booij en Van Bruggen, historici die de jongerenbeweging Niet Nix hadden opgericht en het *Vlugschrift* van de PvdA hadden geredigeerd, kregen veel sympathie van vooraanstaande partijleden, zoals de voorzitter van de Tweede Kamer mevr. J. van Nieuwenhoven, staatssecretaris F. van der Ploeg en de oud-ministers E. van Thijn en mevr. M. de Boer. Een aantal van deze bekende partijleden wekte in een open brief de afdelingen van de partij op, het duo te steunen. Van Hees hekelde deze 'ouderwetse' bemoeienis van de partijtop (*de Volkskrant*, 18 februari 1999). Ideologisch leek er weinig verschil te ontdekken tussen de kandidaten. Van Hees legde echter meer nadruk op de formele partijdemocratie en wilde de controle van de partij op de kamerleden versterken, terwijl Booij en Van Bruggen de kamerleden meer zelfstandigheid gunden. Zij verweten Van Hees dat zij zich ten onrechte ook als vernieuwer presenteerde, terwijl ze al jarenlang lid was geweest van het partijbestuur en dus medeverantwoordelijk voor de toestand die ze nu wenste te veranderen. De twee overige kandidaten, J. Jetten en W. Koning, kwamen er in de campagne amper aan te pas. Jetten trok zich op het laatste moment alsnog terug. Op het congres, dat op 20 februari plaatsvond, versloeg Van Hees haar rivalen met een duidelijke meerderheid (740 tegen 451 stemmen). Enkele aanhangers van Booij en Van Bruggen dreigden teleurgesteld de partij de

rug toe te keren, maar het tweetal zelf toonde zich bereid de nieuwe voorzitter te steunen.

partijcongres

Het congres koos op 20 februari overigens niet alleen een partijvoorzitter, maar ook andere leden van het partijbestuur. Het dagelijks bestuur werd uitgebreid tot tien leden. Eerste vice-voorzitter werd het Tweede-Kamerlid mevr. M.I. Hamer, tweede vice-voorzitter en internationaal secretaris A. Pinto-Scholtbach, partijsecretaris L. Labruyere en penningmeester J. van Ingen Schenau.

De voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, A.P.W. Melkert, sneed in zijn congresrede enkele 'rechtse' thema's aan, zoals veiligheid op straat en woningbezit. Hierbij zette hij zich vooral tegen de 'sociale bleekneusjes' van de VVD af door 'sociale kwaliteit' en gelijkheid van kansen te benadrukken (*PRO*, februari 1999).

vluchtelingenbeleid

Melkert had op het congres een pleidooi gehouden voor een scherper asielbeleid, waarbij afgewezen asielzoekers daadwerkelijk het land uitgezet zouden worden (in plaats van 'gedoogd'), ook indien ze niet terug konden keren naar het land van herkomst. Het congres steunde hem hierin en verwierp een motie van de Jonge Socialisten, de jongerenorganisatie van de PvdA, om het huidige (gedogende) beleid te handhaven.

In de partij en zelfs in de Tweede-Kamerfractie was de gedachtewisseling over dit onderwerp hiermee echter nog niet afgesloten. In het voorjaar organiseerde het partijbestuur een twintigtal discussies in de afdelingen, waaraan naar schatting 1.500 leden deelnamen. Het slotdebat vond plaats in Amsterdam op 28 juni. Vooral in de grote steden bleken veel PvdA-leden het vluchtelingenbeleid te hard te vinden. Uitgeprocedeerde asielzoekers die niet meer welkom waren in hun land van herkomst zouden een permanente verblijfsvergunning moeten krijgen in plaats van opgesloten en uitgezet te worden, vonden veel deelnemers aan de discussie. Het partijbestuur ging niet zover, maar drong er wel bij het kabinet op aan om ingeburgerde 'witte illegalen' (dat wil zeggen: vreemdelingen die bijna aan de voorwaarden voor een verblijfsvergunning voldoen) te legaliseren.

Provinciale Statenverkiezingen

Bij de Statenverkiezingen ging de PvdA iets vooruit: van 142 naar 154 zetels. De bescheiden winst stelde veel partijleden teleur. Intern klonk kritiek op het leiderschap van Melkert, waarbij ook zijn standpunt over asielzoekers als schadelijk werd gezien. De kersverse partijvoorzitter Van Hees vroeg om nader onderzoek naar de verkiezingsuitslag en suggereerde dat de partij een duidelijkere linkse koers diende te varen. Het Tweede-Kamerlid F.J.M. Crone weet de geringe winst niet zozeer aan eigen falen, maar meer aan het feit dat GroenLinks naar het politieke midden was opgeschoven.

De PvdA kon haar electorale winst bij de collegevorming verzilveren in een extra aantal gedeputeerden: 27 in plaats van twintig (in 1995). De sociaal-democraten namen in alle provincies aan het college van Gedeputeerde Staten deel.

beginselprogramma

Het congres had in februari besloten dat een nieuw beginselprogramma in 2001 vastgesteld zou moeten worden. De afgevaardigden volgden hiermee het advies van de in 1997 ingestelde commissie onder voorzitterschap van de hoogleraar W.J. Witteveen. De commissie achtte in haar in oktober 1998 gepresenteerde notitie *De rode draden van de sociaal-democratie* herziening van het beginselprogramma van 1977 wenselijk (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 68). Dezelfde commissie diende nu een ontwerp voor te bereiden. Premier Kok nam in september (in het televisieprogramma 'Netwerk') een voorschot op de discussie met de opmerking dat het nieuwe beginselprogramma zich niet meer voor een republiek en in het algemeen niet over de staatsvorm diende uit te spreken.

kenniscentra

Het februaricongres had ook ingestemd met de oprichting van een zestal kenniscentra, die het partijbestuur in de nota *Nieuwe uitdagingen* had voorgesteld. Dit zouden landelijke netwerken van deskundigen moeten zijn, zowel partijleden als niet-leden, die de fracties in Eerste en Tweede Kamer en Europees Parlement zouden 'voeden' met informatie en adviezen op hun terrein (ruimte en milieu, onderwijs en cultuur, sociaal-economisch en financieel beleid, zorg en welzijn, buitenlands beleid en binnenland en justitie). Elk kenniscentrum zou door een partijbestuurder en een Tweede-Kamerlid worden 'getrokken'. Vanaf 1 juni zou een medewerker, J. van Zuylen, de kenniscentra coördineren. In totaal meldden zich ruim 5.000 leden aan voor de kenniscentra. Op 16 oktober vond in Utrecht de eerste bijeenkomst plaats van een kenniscentrum, waarbij over onderwijs gesproken werd. Ook de overige centra hielden in de herfst hun eerste bijeenkomst.

Eerste-Kamerverkiezingen

In het najaar van 1998 had het partijbestuur de ontwerp-kandidatenlijst voor de Eerste-Kamerverkiezingen opgesteld (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 69). Het partijcongres van begin februari stelde deze definitief vast. Overeenkomstig het voorstel werd de hoogleraar vrouwen- en ontwikkelingsstudies mevr. G. Lycklama à Nijeholt als lijsttrekker aangewezen.

Bij de verkiezingen voor de senaat ging de PvdA er één zetel op vooruit. In afwijking van gemaakte afspraken brachten Gelderse Statenleden bij de verkiezing van de Eerste Kamer een voorkeursstem uit op twee provinciegenoten, T.R. Doesburg en R. Rabbinge, die daarmee senator werden. Het partijbestuur betreurde deze actie, temeer daar nu minder vrouwen in de Eerste Kamer gekozen werden dan voorzien. De Gelderlanders wensten echter niet toe te geven aan de druk van de partijtop om hun zetels ter beschikking te stellen, omdat zij

het van groter belang vonden dat ook hun provincie in de Senaat vertegenwoordigd zou zijn.

kabinetscrisis

De kabinetscrisis (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten') lokte verschillende reacties uit binnen de PvdA. Melkert toonde een duidelijke voorkeur voor 'lijmen' van het kabinet, evenals partijvoorzitter Van Hees. Adelmund sloot niet uit dat haar partij ook zonder D66 zou blijven regeren met de VVD. M.A.M. Wöltgens, oud-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie en nu senator, zag meer heil in nieuwe verkiezingen en hoopte dat daarna een kabinet gevormd zou kunnen worden met GroenLinks, D66 en desnoods CDA (*Vlugschrift*, 22 mei 1999).

parlementaire enquête Bijlmerramp

In april presenteerde de parlementaire enquête-commissie die de door het in 1992 neergestorte El-Al vliegtuig in de Bijlmermeer veroorzaakte ramp had onderzocht, haar eindverslag (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Bewindslieden, waaronder minister-president Kok, reageerden meteen kritisch op de conclusies van de commissie. PvdA-leden als oud-minister (en oud-burgemeester van Amsterdam) Van Thijn en het Tweede-Kamerlid W. Gortzak vonden die reactie 'erg onverstandig' respectievelijk 'te snel' (*Vlugschrift*, 24 april 1999).

De Tweede-Kamerfractie sloot zich na enige aarzeling echter aan bij het standpunt van het kabinet, dat de enquête geen politieke consequenties zou hebben: verantwoordelijke ministers hoefden niet alsnog af te treden. Het kamerlid R. van Gijzel, die een zeer stimulerende rol had gespeeld bij het besluit tot de enquête, en R. Oudkerk, PvdA-kamerlid en vice-voorzitter van de enquête-commissie, stemden begin juni als enigen mee met de oppositie voor een motie die het aftreden van de minister van Volksgezondheid, E. Borst-Eilers, had kunnen bewerkstelligen. De motie werd verworpen. Van Gijzel verborg zijn teleurstelling niet, maar ondernam verder geen stappen.

Twee fractieleden die anoniem wensten te blijven, leverden kritiek op de rol die Oudkerk bij de enquête had gespeeld, in het bijzonder zijn aanval op minister Borst. Oudkerk, Van Gijzel en enkele andere kamerleden bleken op hun beurt ontevreden over het leiderschap van fractievoorzitter Melkert in deze zaak (*de Volkskrant*, 12 juni 1999). Melkert zou bewindslieden teveel de hand boven het hoofd houden en discussies te snel afkappen. Hun kritiek gold niet alleen de discussie over de Bijlmerramp, maar ook over de gevolgen van vergiftiging van kippen met dioxine (in juni), waarbij staatssecretaris mevr. G.H. Faber van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij niet adequaat zou zijn opgetreden.

Kosovo

De kwestie-Kosovo liet de PvdA evenmin onberoerd (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Op 6 april besprak het partijbestuur de zaak op een

bijeenkomst in Utrecht, die aanvankelijk een besloten karakter zou hebben maar waar uiteindelijk toch ook pers werd toegelaten. Th. Apostolou nam als enige Tweede-Kamerlid van de partij stelling tegen de NAVO-bombardementen op Servië. Ook andere aanwezigen pleitten voor (tijdelijke of definitieve) stopzetting van de luchtacties, maar over het algemeen overwoog de steun voor het standpunt van kabinet en fractie. De discussie werd hiermee niet afgesloten. Zo vond op 17 mei weer in Utrecht een debat plaats tussen Apostolou en zijn fractiegenoot M. Zijlstra, die het regeringsstandpunt verdedigde. Op 11 juni stond Kosovo ook centraal in een discussie over de internationale rechtsorde in Amsterdam, onder leiding van het oud-kamerlid H.J. van den Bergh, waarbij naast het Tweede-Kamerlid B. Koenders ook vertegenwoordigers van de Hongaarse Socialistische Partij en de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) het woord voerden.

PvdA-delegatie in het Europees Parlement in opspraak

De campagne voor de verkiezingen van het Europees Parlement van 10 juni stond grotendeels in het teken van fraude en corruptie in de Europese instellingen. Ook de PvdA werd beschuldigd van 'vriendjespolitiek' en oneigenlijk gebruik van Europese gelden. In zijn boek over het Europees Parlement, *Europese idealisten*, schreef de journalist J. Dohmen dat de PvdA-delegatie in dat parlement onder meer in 1994 een half miljoen gulden aan onkostenvergoedingen in de verkiezingskas van de partij had gestort, via de Anne Vondeling Stichting (AVS). Bovendien zou men opdrachten voor grafische ontwerpen bij voorkeur aan de zoon van Europarlementariër mevr. H. d'Ancona hebben verleend en zou zij zelf tot de parlementsleden behoren die regelmatig de presentielijst tekenden en daarmee een vergoeding opstreken zonder de betreffende vergaderingen verder bij te wonen.

Begin april ontkende H. Junk van de AVS deze beschuldigingen; de zoon van D'Ancona zou gewoonweg het beste werk hebben geleverd en de accountant van de stichting had geen onregelmatigheden geconstateerd. Later in april kondigde de ambtelijk secretaris van de partij, J. Huige, niettemin nader onderzoek aan, dat hij samen met Europarlementariër A. Metten en het Amsterdamse raadslid E. van der Laan zou verrichten. Begin juni moest men toegeven dat de AVS inderdaad geld voor onkostenvergoedingen voor leden van het Europees Parlement had doorgesluisd. G. van den Berge, tot februari directeur-generaal van het secretariaat van het Europees Parlement, achtte het gebruik van Europees geld 'oneigenlijk', maar merkte ook op dat de AVS zich doorgaans in zorgvuldigheid juist gunstig onderscheidde van soortgelijke instellingen in andere landen.

Europese verkiezingen

In het najaar van 1998 was het partijbestuur begonnen met de voorbereidingen voor de Europese verkiezingen (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 69-70). Het partijcongres van begin februari stelde de kandidatenlijst definitief vast. De afgevaardigden kozen de directeur van de ontwikkelingsorganisatie NOVIB en voormalig partijvoorzitter M.J. van den Berg tot lijstaanvoerder voor de PvdA-

delegatie in het Europees Parlement. Van den Berg, destijds gezien als vertegenwoordiger van de linkervleugel van de partij, nam in de verkiezingscampagne enige afstand van zijn verleden, maar benadrukte wel de verschillen tussen zijn partij en CDA en VVD. In tegenstelling tot die partijen wilde hij dat de Europese Unie minder geld aan rijke boeren en meer aan arme stadswijken ging besteden.

Op 1 en 2 maart stelde het congres van de Partij van Europese Sociaal-democraten (PES) in Milaan een manifest vast, dat voor alle aangesloten partijen als verkiezingsprogramma voor de Europese verkiezingen diende. Het Tweede-Kamerlid F.C.G.M. Timmermans vond het ontwerp-manifest 'slappe hap', andere PvdA-ers lieten zich in gunstiger zin uit (*Vlugschrift*, 6 februari 1999).

In het voorjaar gaf de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, samen met deze partij *De achteloosheid voorbij. Een Europees engagement* uit, geschreven door de hoogleraar J.W. de Beus en de publicist P. Scheffer. Met dit discussiestuk wilde het tweetal de discussie over Europese eenwording een nieuwe impuls geven.

Tijdens de verkiezingscampagne had Van den Berg zijn ongenoegen kenbaar gemaakt over de kandidatuur van voormalig VVD-leider Bolkestein voor de Europese Commissie. De PvdA bleek hierover verdeeld. Zo toonde J. Wallage, burgemeester van Groningen en voorheen fractievoorzitter in de Tweede Kamer, zich wel bereid Bolkestein te steunen. Op 4 juni hield de PvdA een 'Europadag' in Rotterdam, waarbij ook Kok en zijn Britse ambtgenoot Blair acte de présence gaven. Op 9 juni werd de campagne in Maastricht afgesloten.

Bij de verkiezingen moest de PvdA twee van haar acht zetels prijsgeven. De partij had verlies verwacht en toonde zich niet ontevreden met het behaalde resultaat. Wel was men verontrust over de lage opkomst. Op 28 juni hield de PvdA een symposium over de kwestie van de lage opkomst bij Europese en andere verkiezingen. Oud-minister J.A. van Kemenade en de hoogleraar politieke wetenschappen R. Andeweg deden een aantal voorstellen om de opkomst te verhogen, die door Melkert welwillend werden ontvangen. Zo wilde men kiezers op meer dagen en langs meer wegen laten stemmen – per post, mogelijk ook via internet.

belastingpolitiek

De vergaande herziening van het belastingstelsel die minister van Financiën G. Zalm (VVD) en staatssecretaris W.A.F.G. Vermeend (PvdA) voorbereid hadden, leverde ook stof voor debat in de PvdA. Op 19 juni vond in Amsterdam een conferentie over de plannen plaats. Directeur P. Kalma van de WBS had met de econoom B. Jacobs een kritische notitie geschreven, waarin zij het vooral betreurden dat de voorgestelde vermogensrendementsheffing weinig rekening hield met draagkracht, en dat hypotheekrenteaftrek en pensioensparen opnieuw buiten discussie bleven. De partijtop was nogal ongelukkig met dit stuk. Fractievoorzitter Melkert zou de verspreiding ervan verboden hebben (*de Volkskrant*, 17 juni 1999). Partijvoorzitter Van Hees wilde het wel op de conferentie aan de orde stellen, maar dan naast een notitie van de fractie waarin de be-

lastingplannen met meer welwillendheid besproken werden. Kalma beschouwde dit als pogingen tot censuur en trok zijn notitie vervolgens in.

Op de conferentie klonk niettemin ook kritiek op het belastingplan. De vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, J.P.C.M. van Zijl, pleitte onder meer voor een progressievere heffing op vermogensrendement en voor belastingvoordelen voor gezinnen met kinderen. Van Hees kondigde een onderzoek aan naar aftrekposten, waaronder de hypotheekrenteaftrek. Melkert verklaarde daar geen bezwaar tegen te hebben, mits het 'H-woord' geen 'OH-woord' zou worden (*NRC-Handelsblad*, 21 juni 1999).

Ook S. van Wijnbergen, PvdA-lid en secretaris-generaal van Economische Zaken, leverde kritiek op het belastingplan. Hoewel hij dit deed op een besloten bijeenkomst van belastingadviseurs, besteedde een aanwezige journalist er in *De Telegraaf* (op 24 september) aandacht aan. Voor Van Wijnbergen, die toch al een gespannen relatie met zijn minister, mevr. Jorritsma-Lebbink (VVD) had, was dit aanleiding zijn ontslag in te dienen.

minister Peper

Minister Peper raakte eind oktober in opspraak door een publicatie in het *Algemeen Dagblad* (28 oktober 1999) waarin anonieme bronnen beweerden dat hij als burgemeester van Rotterdam (1982-1998) gemeenschapsgeld gebruikt zou hebben voor privé-doeleinden. De gemeenteraad van de Maasstad zou een onderzoek instellen. Peper noemde de beschuldigingen 'larietkoek' (*de Volkskrant*, 29 oktober 1999). Premier Kok verklaarde achter zijn minister te staan.

Niet Nix, Opschudding en LEF

De in 1996 opgerichte vernieuwingsbeweging Niet Nix, in zekere zin een concurrent van de JS, besloot eind september een samenwerkingsverband aan te gaan met de groep Opschudding bij D66, onder de naam LEF (zie ook in deze kroniek onder D66). De afkorting LEF stond voor: Liberté, Egalité, Fraternité (vrijheid, gelijkheid en broederschap: het motto van de Franse Revolutie van 1789). Op 20 december vierde Niet Nix zijn opheffing met een slotfeest in Amsterdam. LEF zou de fakkel van de politieke vernieuwing overnemen, maar dan onafhankelijk van bestaande partijen. Mevr. E. Mastenbroek, coördinator van Niet Nix, verklaarde dat die beweging veel had bereikt maar nu deel van het partij-establishment was geworden, en misbruikt werd als een excuus om het gebrek aan openheid en vernieuwing in de partij te verbloemen (*de Volkskrant*, 11 december 1999). Met Niet Nix zou ook het PvdA-Vlugschrift verdwijnen: op 11 december verscheen het laatste nummer

verwante instellingen en publicaties

In januari verscheen *Natuur en sociaal-democratie. In de voetsporen van Henri Polak*. Het boek was de uitkomst van de discussie in de PvdA-werkgroep Milieu en Energie, en geschreven door M. Drees en J. Keessen.

De Tweede-Kamerfractie van de partij publiceerde in mei onder verantwoordelijkheid van M. Bussemaker, lid van de fractie, *Het Sociale Europa. Uitdaging voor sociaal-democraten*, waarin een Europees sociaal beleid verdedigd werd. In september gaf de fractie *Een plan voor de krijgsmacht* uit; in deze nota deed zij voorstellen om de krijgsmachtdelen beter te integreren en te richten op crisis- en vredesoperaties. In december liet de fractie in samenwerking met de PvdA-delegatie in het Europees Parlement een discussienota het licht zien over hervormingen van de Europese instellingen onder de titel *PvdA-aandachtspunten voor de IGC-2000*.

De Wiardi Beckman Stichting (WBS) hield samen met de Evert Vermeer Stichting (EVS), de nevenorganisatie die zich bezig houdt met ontwikkelings-samenwerking, op 20 maart een conferentie over de toekomst van de financiële orde onder de titel 'Op weg naar de volgende crisis?'. Naast universitaire deskundigen uit verschillende landen voerden het Tweede-Kamerlid Crone en Euro-parlementariër Metten het woord.

De WBS publiceerde samen met de Alfred Mozer Stichting en het wetenschappelijk bureau van de Duitse zusterpartij SPD, de Friedrich Ebert Stiftung, de studie *Troubled transition: Social Democracy in East Central Europe. How social democrats, after the collapse of communism, face the task of constructing capitalism*, van de hand van M. Dauderstädt, A. Gerrits en G.G. Márkus. De voorzitter van de Hongaarse Socialistische Partij, L. Kóvács, schreef een voorwoord voor het boek, dat de geschiedenis van sociaal-democratische en 'post-communistische' partijen in Hongarije, Polen, de Tsjechische Republiek en Slowakije schetste en in een politicologisch perspectief plaatste. In oktober presenteerde de WBS het twintigste *Jaarboek voor het democratisch socialisme* aan premier Kok. Bij deze gelegenheid waarschuwde de oud-hoogleraar en ondernemer A. van der Zwan tegen de 'derde weg' van het volkskapitalisme. Hij wilde de hervorming van de maatschappij weer op de agenda van de sociaal-democratie zetten. Kok wilde niet zo ver gaan, maar maakte zich wel zorgen over de toenemende neiging van kapitalisten zich op speculatiewinst in plaats van ondernemen te richten. Hij verklaarde dat in een vraaggesprek met Kalma en F. Becker (adjunct-directeur van de WBS), dat ook in het jaarboek was gepubliceerd.

Het Centrum voor Lokaal Bestuur (CLB) organiseerde op 2 oktober in Oss het jaarlijkse Festival van het Binnenlands Bestuur. Na toespraken van minister Peper en de voorzitter van het CLB, H.G. Ouwerkerk, vond een forumdiscussie plaats over de benoeming van de burgemeester met deelname van twee Belgische en twee Nederlandse burgemeesters. De burgemeester van Leuven, L. Tobback, hield tevens de Wibautlezing, waarin hij vooruit trachtte te kijken naar het jaar 2025.

De EVS organiseerde op 17 april in Utrecht haar jaarlijkse Afrika-conferentie onder de titel 'De macht tot verandering'. Eregast en inleider was de oud-president van Mali, A. Toumani Toure. Minister E. Herfkens van Ontwikkelingssamenwerking hield eveneens een rede. Verder gaf de EVS een brochure uit, getiteld *Vluchten naar veiligheid en bestaanszekerheid*.

De jongerenorganisatie van de PvdA, de Jonge Socialisten (JS), koos op haar

congres in Maastricht op 10 en 11 april een nieuwe voorzitter: E. Bekkers volgde O. Ramadan op. Beiden richtten met enkele anderen in april de 'bende van de Rode Hand' op, die het partijbestuur kritisch ging volgen. Samen met de EVS en de PvdA organiseerde de JS op 23 oktober in Amsterdam een 'politiek feest' met als thema 'The Power of Solidarity'. Op 6 en 7 november hield de JS haar najaarscongres in Rotterdam.

In maart richtte een aantal jonge vrouwen in de PvdA een nieuw netwerk op, 'Rode Dozen' genoemd. Zij verzetten zich tegen het 'slachtofferdenken' van oudere feministes en tegen positieve discriminatie. Aan het eind van het jaar richtten mev. M. Dozeman en W. Scheerder de Rode Rotary op, bedoeld om internationaal ondernemerschap vanuit de sociaal-democratische gedachte te bevorderen en een brug te slaan tussen politiek en bedrijfsleven.

personalia

In januari werd mev. L. van Maaren-van Balen benoemd tot burgemeester van Leeuwarden, als opvolger van H. Apotheker (D66) die als minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij in augustus 1998 tot het tweede kabinet-Kok was toegetreden.

Op 19 februari overleed H. Vos. Hij was van 1983 tot 1998 lid van de Tweede Kamer geweest; voordien was hij bestuurder van de Industriebond van NVV en FNV.

In april werd mev. S. Stuiveling benoemd tot president van de Algemene Rekenkamer, als opvolger van H. Koning (VVD). Zij was op dat moment vice-president van dit orgaan.

In juni werd mev. A. Brouwer-Korf, burgemeester van Amersfoort, benoemd tot burgemeester van Utrecht. Zij werd op 2 juli geïnstalleerd. Haar benoeming verliep niet rimpelloos: ze kreeg wel steun van de vertrouwenscommissie van de Utrechtse gemeenteraad, maar de Commissaris van de Koningin van de provincie, B. Staal, bleek voorkeur te hebben voor zijn partijgenoot J. Kohnstamm (zie verder in deze Kroniek onder D66).

J.M.M. Ritzen, oud-minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, werd met ingang van 16 augustus benoemd tot vice-president van de Wereldbank, belast met ontwikkelingsbeleid.

Op 1 oktober overleed W. Polak, staatssecretaris van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) en burgemeester van Amsterdam van 1977 tot 1983.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

Het jaar 1999 stond voor de RPF in het teken van de samenwerking met het GPV. Beide partijen maakten in oktober bekend dat zij in januari 2000 een besluit zouden nemen over een te vormen unie.

Provinciale Statenverkiezingen

De RPF nam in elf provincies aan de Statenverkiezingen deel. In zes provincies

werkte de Federatie samen met het GPV, en in twee met GPV en SGP (zie hierboven in deze Kroniek onder GPV). In Friesland en Groningen vormde de RPF met de SGP een samenwerkingsverband. Alleen in Overijssel deed de partij zelfstandig mee. Partijsecretaris A.L. Langius was tevreden met de winst van de RPF: zijn partij steeg van zeventien naar twintig zetels. Langius sprak echter tegelijkertijd zijn teleurstelling uit over de teruggang in het absolute aantal stemmen. Dat de RPF had gewonnen, kwam vooral door de lage opkomst.

Eerste-Kamerverkiezingen

In november 1998 had de Federatieraad de kandidatenlijst voor de verkiezingen voor de Eerste Kamer opgesteld (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 77). De RPF kwam bij deze verkiezingen samen met het GPV met één lijst uit (zie hierboven onder GPV). Twee kandidaten van de Federatie werden in mei in de senaat gekozen: E. Schuurman, al sinds 1983 Eerste-Kamerlid, en debutant C. van Bruchem.

Europese verkiezingen

In november 1998 had de Federatieraad de kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen vastgesteld (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 77). R. van Dam was op de eerste plaats gezet. Bij de verkiezingen werkte de RPF samen met GPV en SGP. De combinatie behaalde drie zetels; Van Dam werd herkozen (zie ook in deze Kroniek onder GPV en SGP).

partijvoorzitter

Op de Federatieraad van 15 mei werd M. van Daalen als nieuwe partijvoorzitter gekozen. Hij volgde A. van den Berg op, die om gezondheidsredenen zijn functie neerlegde. Het laatste jaar was Van den Berg reeds vervangen door de tweede voorzitter A.W. van Dijk. Van Daalen was voorzitter van de gemeenschappelijke fractie van GPV en RPF in de Provinciale Staten van Flevoland.

Federatieraden

Op de Federatieraad van 15 mei deelde partijleider Van Dijke mee dat hij zijn partij een 'groener' imago wilde verschaffen. Hij riep de leden op zelf meer bewuste keuzes te maken, bijvoorbeeld door de auto minder vaak te gebruiken. Verder besprak de Federatieraad de penibele financiële positie van de RPF. Een van de oorzaken hiervan was nalatigheid bij de contributie-inning en -afdracht door een aantal kiesverenigingen.

Op 23 oktober kwam de Federatieraad bijeen om te worden genformeerd over de unieplannen van GPV en RPF (zie hierboven in deze Kroniek onder GPV).

politiek leider Van Dijke

Op 26 mei werd door de procureur-generaal van het Gerechtshof in Den Haag tegen Van Dijke driehonderd gulden boete geëist wegens opzettelijke belediging van homoseksuelen. Van Dijke had in 1996 in een interview in *Nieuwe Revu* homoseksuelen met dieven vergeleken (zie onder RPF in de Kroniek in de *Jaarboeken 1996-1998 DNPP*). Op 9 juni sprak het hof hem vrij: Van Dijke zou zich op zijn geloofsovertuiging hebben gebaseerd. De RPF-leider reageerde opgelucht. De procureur-generaal stelde echter vervolgens cassatie in bij de Hoge Raad tegen de vrijspraak.

verwante instellingen en publicaties

Op 9 april 1999 hield de Marnix van St. Aldegonde Stichting samen met de wetenschappelijke instituten van GPV en SGP en de Eurofractie van deze partijen een congres over 'christelijke politiek voor Europa?!' (zie hierboven onder GPV). Op 20 november organiseerde zij een congres onder de titel 'Recht en averecht - christelijke politiek en de samenleving van morgen'. Tot de sprekers behoorde W.J. Witteveen, voorzitter van de beginselprogramcommissie van de PvdA en Eerste-Kamerlid. De bijeenkomst markeerde de afsluiting van het project 'Verantwoordelijkheid en samenlevingsinrichting'. In het kader hiervan waren de afgelopen vier jaren verschillende studies gepubliceerd over onder meer gezinsbeleid en reformatorische partijvisie. In december publiceerde de Marnix Stichting het rapport *Verzilvering van de samenleving. Een verrijkende kijk op ouderdom*. Een werkgroep onder leiding van J.W. Dollekamp ontwikkelde hierin een christelijke visie op ouderen en hun maatschappelijke participatie.

Op 24 april koos de ledenvergadering van de RPF-jongeren H. Valkenburg als nieuwe voorzitter. Hij volgde mevr. G. Rots op. Samen met de GPJC organiseerden de RPF-jongeren op 5 juni een congres met als thema Europa (zie hierboven onder GPV). Op 25 september hielden de RPF-jongeren een algemene ledenvergadering.

Op 19 en 20 maart hield de Vereniging van RPF-bestuurders een congres met als thema 'Breuklijnen ontstaan door paars beleid in opvoeding, onderwijs en gezin'. In zijn toespraak hield Van Dijke een pleidooi voor kleinere scholen. Hierdoor zou het contact tussen leerlingen en leraren verbeteren. Ook wilde de RPF-leider dat christelijke scholen hun identiteit in de praktijk sterker tot uitdrukking zouden brengen.

personalia

Op 1 maart werd T.A. Viezee geïnstalleerd als burgemeester van Zeewolde. Daarvoor was hij voorzitter van de gemeenteraadsfractie van GPV en RPF in Alphen aan den Rijn. Op 1 september trad D.G. Schutte aan als burgemeester van Urk. Hij was lid van de Staten van Gelderland voor de RPF/GPV-combinatie en wethouder in Oldebroek. Viezee en Schutte waren de derde en vierde burgemeester van de RPF.

R. Kuiper hield op 26 maart zijn inaugurele rede aan de Erasmus Universiteit te

Rotterdam. De directeur van de Marnix Stichting was benoemd tot bijzonder hoogleraar reformatische wijsbegeerte.
Directeur van het partijbureau G. Ekelmans legde op 1 september zijn functie neer. Hij werd opgevolgd door B. Roor.

Socialistische Partij (SP)

Het jaar 1999 was voor de SP een uitermate druk jaar. De partij belegde twee congressen, waar achtereenvolgens over haar organisatie en haar ideologie werd besloten. Verder voerde de SP twee succesvolle verkiezingscampagnes, en was zij in staat haar ledenaanhang flink uit te breiden.

Kosovo

Als enige partij in de Tweede Kamer wees de SP het optreden van de NAVO in Kosovo af (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Een oproep van partijleider J.G.C.A. Marijnissen aan de regering om de Nederlandse deelname aan de luchtaanvallen te staken, werd onder meer ondersteund door het oud-Tweede-Kamerlid voor de CPN, M. Bakker, schrijver J. Wolkers en programmamaker J. Spijkerman. De oproep ging ook als kettingbrief door het land. Onder de leus 'Beter dan Bommen' werden in het land debatten georganiseerd. Een verslag van de discussie op 31 maart in 'De Rode Hoed' in Amsterdam werd gepubliceerd.

Opiniepeilingen gaven aan dat 72% van de SP-kiezers de NAVO-luchtaanvallen steunden. Voor partijleider Marijnissen was dat geen reden om van standpunt te veranderen. Het partijcongres van 1 mei steunde vrijwel unaniem de afwijzende opstelling van de Tweede-Kamerfractie in de kwestie Kosovo. Ook de partijraad van 20 juni schaarde zich achter de fractie.

Provinciale Statenverkiezingen 1999

In 1998 was de SP begonnen met de voorbereidingen van de Provinciale Statenverkiezingen van 3 maart 1999 (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 81). De partij voerde campagne onder de leus 'Geef tegengas'. De uitslag was bevredigend: de SP steeg van 2,1% naar 3,3% van de stemmen en groeide daarmee van twaalf naar negentien zetels. De lijstverbinding met GroenLinks in Overijssel leverde een extra zetel op.

Naar aanleiding van de lage opkomst pleitte partijleider Marijnissen voor de invoering van de opkomstplicht. Volgens hem gingen hoger opgeleide, rijkere mensen vaker stemmen dan mensen met een laag inkomen en een lage opleiding. Hierdoor zou de democratie steeds minder representatief worden. Zijn plan kreeg weinig bijval.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Noord-Brabant

Een tegenvaller voor de SP was de teruggang bij de tussentijdse raadsverkie-

zingen in het westen van Noord-Brabant. Deze werden tegelijk met de Statenverkiezingen gehouden en waren noodzakelijk door gemeentelijke herindelingen. De verwachtingen van de partij waren hooggespannen, maar in plaats van winst moest zij verlies incasseren. Zo liep de SP in Dongen terug van 22,8% naar 17,2%. De partij weet de nederlaag aan de combinatie van verkiezingen voor de gemeenteraad en de Staten: de kiezers zouden zo geneigd zijn meer 'landelijk' en minder lokaal te stemmen. Op de partijraad van 6 maart werd de hand echter ook in eigen boezem gestoken. De betrokken afdelingen vroegen zich af of ze nog wel voldoende herkenbaar waren als 'creatieve en vasthoudende plaatselijke belangenbehartiger' (*SP-Nieuwsbrief*, 24 maart 1999). De partijraad vroeg de afdelingen een analyse van de verkiezingsuitslag te maken.

Eerste-Kamerverkiezingen

De vooruitgang die de SP bij de Statenverkiezingen had geboekt, werkte door bij de verkiezingen voor de Eerste Kamer: het aantal senaatsleden steeg van één naar twee. R.F. Ruers, die in 1998 J.M.A.M. de Wit als Eerste-Kamerlid was opgevolgd, keerde als senator terug. Hij kreeg gezelschap van D. van Vugt, student politicologie en lid van de gemeenteraad van Leiden. Van Vugt was negentien jaar en daarmee het jongste Eerste-Kamerlid aller tijden. In juli werd hij gearresteerd toen hij zich met enkele andere SP-ers van de jongerengroep 'Rood' op een bouwlocatie van de Betuwelijn in een natuurgebied begaf.

Europese verkiezingen

Nadat in december 1998 de partijraad E. Meijer als lijsttrekker voor de Europese verkiezingen had aangewezen (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 81), stelde de partijraad van 6 maart de definitieve kandidatenlijst op. Het congres van 1 mei bekrachtigde de aanwijzing van Meijer als eerste kandidaat. De partijraad in maart keurde verder het verkiezingsprogramma, getiteld 'Wie zwijgt, stemt toe', goed.

De verkiezingscampagne voerde de SP onder de leus 'Schoon genoeg van Europa? Stem tegen, stem SP'. Hiermee werd gepoogd in te spelen op vermeende fraudegevallen binnen de Europese Commissie en het Europees Parlement die de laatste tijd in het nieuws waren gekomen. In het hele land werden schuursponzen verspreid, die de campagneboodschap symboliseerden.

De verkiezingen waren voor de SP een groot succes: vergeleken met 1994 steeg de partij van 1,3% naar 5,0%, goed voor één zetel. Meijer sloot zich in het Europees Parlement aan bij de fractie Europees Verenigd Links. In januari had de SP samen met andere in dit verband participerende partijen in Parijs een gemeenschappelijke oproep ondertekend. Hierin verklaarden deze partijen te willen werken aan een sociaal, ecologisch en democratisch Europa. Tot de ondertekenaars behoorden de communistische partijen van België, Frankrijk en Portugal, en de *Partei des Demokratischen Sozialismus* (PDS) uit Duitsland.

partijcongres

Op 1 mei, de dag van de arbeid, hield de SP in Nijmegen haar achtste congres (zie ook *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 82). Ter voorbereiding van deze bijeenkomst had de SP een aantal regioconferenties belegd. Hier kregen congresafgevaardigden en de congrescommissie de eerste gelegenheid met elkaar te discussieren over de congresvoorstellen. Vervolgens konden de afdelingen hierop nog amendementen indienen en kandidaten voorstellen voor het partijbestuur.

Aan het congres namen ongeveer zeshonderd afgevaardigden deel. Hoofdpunt was de aanpassing van de statuten en het huishoudelijk reglement om de basis van de partijorganisatie te versterken. De achterliggende gedachte was dat de SP de laatste jaren flink was gegroeid, maar dat de nieuwe leden niet altijd goed in de organisatie waren opgenomen. Besloten werd meer aandacht aan scholing en begeleiding te geven, vooral op afdelingsniveau. Het oprichten van nieuwe afdelingen werd minder eenvoudig gemaakt: in plaats van minimaal vijftien leden waren er voortaan minstens vijftig voor nodig. De afdelingen in de grote steden kregen voortaan direct een plaats in het partijbestuur.

Daarnaast werden rechtstreekse verkiezingen voor een deel van het partijbestuur gehouden. Marijnissen werd herkozen als voorzitter (met veertig van de ruim zeshonderd stemmen tegen), T. Kox als algemeen secretaris (negentien stemmen tegen).

beginselprogramma

Het achtste partijcongres had het partijbestuur opdracht gegeven een 'kernvisie op mens en maatschappij' op te stellen. Eind augustus verscheen het ontwerp, *Heel de mens* geheten. Vergeleken bij het in 1991 vastgestelde beginselprogramma *Handvest 2000* waren hierin enkele radicale doelstellingen gesneuveld. Zo kwamen in het nieuwe document onder meer de socialisering van de productiemiddelen en economische planning niet meer voor. De socialistische toekomstvisie was meer op de achtergrond geraakt. De parlementaire democratie werd voluit aanvaard. Volgens partijsecretaris Kox was de vernieuwing van de beginselen bedoeld 'om een brug te slaan naar mensen die in het verleden wellicht goede gronden hadden om zich niet bij ons aan te sluiten' (*NRC-Handelsblad*, 25 september 1999).

De afdelingen kregen tot 17 oktober de tijd het stuk te bespreken. Op basis van hun commentaar stelde het partijbestuur een tweede versie op, die volgens Kox 'krachtiger en duidelijker' was (*de Tribune*, 19 november 1999). Deze werd in november voorgelegd aan vijf regioconferenties. Afdelingen konden vervolgens nog amendementen indienen op het negende partijcongres in Zwolle. De 411 afgevaardigden op deze bijeenkomst steunden in het algemeen de bestuursvoorstellen. Zij wezen een voorstel af om de nationalisatie van banken, verzekeringsmaatschappijen en grote bedrijven weer in het program op te nemen.

In zijn congresrede erkende partijvoorzitter Marijnissen dat de SP iets bescheidener was geworden. 'Ook wij kunnen de loop van de geschiedenis niet voorspellen. Bovendien zijn wij niet de enige die zullen bepalen hoe het alternatief voor de huidige wereldorde eruit zal zien'. Hij wees er daarbij op dat in

het verleden socialistische blauwdrukken in dogmatisme en geloof in 'absolute waarheden' had geresulteerd, 'een geloof dat uiteindelijk ook tot weerzinwekkende uitwassen en vele wandaden heeft geleid'. Het socialisme werd daarmee echter niet opgegeven: dit betekende volgens Marijnissen voor de SP dat 'de mens de maat is van alle dingen'.

Heel de mens was een program op hoofdlijnen. Deze zouden vervolgens nader worden uitgewerkt door tien werkgroepen, die het partijbestuur had ingesteld.

ledenwerving

In 1999 liep het ledental van de SP licht terug. Begin januari telde de partij 25.052 leden; in september 24.371. Deze teruggang was mede aanleiding voor een ledenwerfcampagne, die de SP onder de naam 'Een nieuwe eeuw, een schone lei' na Prinsjesdag startte. Doel was het ledental voor het einde van 1999 op minstens 25.500 te brengen. Daartoe wilde de partij bijna een miljoen huishoudens bezoeken. De campagne werd ondersteund met reclamespots waarin partijleider Marijnissen te horen was. Op 4 november had de SP het streefgetal gehaald. Besloten werd de de campagne voort te zetten om in ledental de vierde partij van Nederland te blijven.

breuk in college

Na de gemeenteraadsverkiezingen van 1998 was de SP toegetreden tot het college van burgemeester en wethouders in Schijndel, samen met de PvdA en de eenmansfractie G. Kuis. In de herfst van 1999 kwam aan deze samenwerking een einde, toen SP-wethouder G. Wouters het vertrouwen verloor van de raadsfractie van de PvdA. De SP belandde hierdoor in de oppositie.

acties

In februari richtte het oud-Tweede-Kamerlid voor de PvdA F. Moor, die later tot de SP was toegetreden, ondersteund door zijn partij het comité 'Handen af van de WAO' op. Aanleiding vormden de plannen van het kabinet WAO-ers vaker en strenger te gaan herkeuren. Naast voorzitter Moor namen ook een ander gewezen Tweede-Kamerlid voor de PvdA, P. de Visser, en het SP-Tweede-Kamerlid De Wit zitting. Met een handtekeningenactie wilde het comité het kabinet op andere gedachten brengen.

De partijraad van 20 juni aanvaardde de opzet van het 'Plan van de Jeugd', dat was opgesteld door het Tweede-Kamerlid mevr. A.C. Kant. Volgens de SP zouden ongeveer een half miljoen kinderen in Nederland opgroeien in gezinnen die te kampen hadden met armoede. De partij wilde dat er meer geïnvesteerd werd in zorg voor en opvoeding van kinderen. In het kader van het plan presenteerde de Tweede-Kamerfractie op 6 september voorstellen om de kinderbijslag te koppelen aan het inkomen. Verder publiceerde de SP een vernieuwde uitgave van *Alles kids?*, en een actieplan voor de afdelingen.

In 1999 zette de SP de actie tegen het meubelbedrijf IKEA voort, die zij in

november 1998 was begonnen. De partij wilde garanties dat de producten van het woonwarenhuis zonder kinderarbeid waren vervaardigd. Regelmatig postten partijleden voor de ingang van vestigingen van dit bedrijf. Onder het winkelende publiek deelden zij 'rode kaarten' uit, waarmee men zijn afkeuring over de opstelling van het bedrijf kenbaar kon maken. Begin juni overhandigde de partij 50.000 kaarten aan IKEA. De actie liep af nadat IKEA op 7 juli een SP-delegatie toezegde de controles die zij uitvoert op kinderarbeid te laten checken door externe accountants.

Rood

Eind 1998 was op een speciale jongerenconferentie gebleken dat er voor een aparte jongerenorganisatie van de SP geen animo bestond (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 82). Wel werd op het partijcongres van 1 mei 'Rood' gevormd, 'jongeren in de SP'. Zij wilden als volwaardig partijlid meedoen aan alle partijactiviteiten en wensten 'géén quasi-onafhankelijke, machteloze jongerenorganisatie. De SP neemt jongeren serieus en stopt ze niet in een kindercrèche', aldus de promotiefolder. Voorzitter werd S. de Jong. Rood was onder meer in actie gekomen tegen de drijfjachten op de Kroondomeinen. Ook verzette zij zich tegen de aanleg van de Betuwelijn.

Op 28 november organiseerde Rood een bijeenkomst in Nijmegen, bedoeld voor alle jongeren in de SP. Het Tweede-Kamerlid H. van Bommel verleende zijn medewerking. In enkele werkgroepen spraken de ongeveer zestig jongeren over onder meer onderwijs en dierenwelzijn.

verwante instellingen en publicaties

In juli verscheen het rapport *Gevangen in banenplannen*. Hierin presenteerde de SP de uitkomsten van een onderzoek dat was uitgevoerd door het comité 'Stop de gesubsidieerde uitbuiting', onder personen die werkzaam waren in het kader van de Wet op de Inschakeling Werkzoekenden (WIW) en de 'Melkert-regeling'. Het comité eiste dat de betrokken werkgevers werden verplicht na twee jaar de in het kader van deze regelingen aangestelde werknemer in dienst te nemen.

Het Wetenschappelijk Bureau van de SP publiceerde eveneens in juli het rapport *Hoe openbaar is de bibliotheek nog?*. De beide onderzoekers, M. Langkamp en N. Schouten, hadden vastgesteld dat een groeiend aantal bibliotheken leengeld van jongeren vroeg. Zij stelden voor dat de 'contributievrijdom' voor jongeren tot achttien jaar weer werd hersteld.

In oktober kwam het rapport *Studiehuis... studielast. De prijs van onderwijs* uit. De auteur, Schouten, betoogde hierin dat de invoering van het 'studiehuis' tot een aanzienlijke verhoging van de studiekosten had geleid.

Een maand later verscheen het rapport *Een medicijn voor de Engelse ziekte*, van de hand van Schouten en H. Vriezen. Hierin werd de werking van de Wet Geneesmiddelenprijzen onder de loep genomen.

Op 20 november hield Solidair in het Vakbondsmuseum in Amsterdam een landelijke bijeenkomst. Vertegenwoordigers van FNV en CNV gingen in debat

met De Wit. Gespreksonderwerp was de rol van de vakbeweging in de 21-ste eeuw.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Het jaar 1999 verliep voor de SGP betrekkelijk voorspoedig. Het aantal Statenzetels steeg licht en bij de Europese verkiezingen kwam er weer een SGP-er in het Europees parlement. Vanaf de zijlijn sloeg de partij de gesprekken tussen GPV en RPF over verdergaande samenwerking gade.

algemene vergadering

Op 27 februari hield de SGP haar jaarlijkse algemene vergadering in Utrecht. B.J. van der Vlies, voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, hield een rede onder de titel *Vol recht en wijs beleid*. Hierin hekelde hij het 'paarse' beleid, zoals het homohuwelijk, de 'liberalisering van de euthanasiewetgeving' en de aantasting van de zondagsrust.

De vergadering herkoos de predikant D.J. Budding als partijvoorzitter. De jaarvergadering koos verder de leden van de nieuw ingestelde Commissie van Beroep.

beginselprogramma

Op de jaarvergadering stelde de kiesvereniging Waddinxveen voor om in het beginselprogramma een artikel over Israël op te nemen, waarin gewag zou worden gemaakt van de verbondenheid van de partij met 'het Joodse volk'. Ook zou hierin moeten worden opgenomen dat in het Nederlandse buitenlandse beleid tot uiting komt dat Israël recht heeft op een veilig bestaan. Het hoofdbestuur meende dat eerst meer studie nodig was over de houding van de partij ten aanzien van Israël. Besloten werd een commissie in te stellen die over deze kwestie op de volgende jaarvergadering advies zou uitbrengen. Het hoofdbestuur benoemde de predikant D. Heemskerk tot voorzitter van de commissie.

Provinciale Statenverkiezingen

Op 12 december 1998 had het hoofdbestuur alle kandidatenlijsten goedgekeurd. De SGP kwam zelfstandig uit in Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland, Flevoland, Zeeland en Overijssel. In Friesland en Groningen werkte de partij met de RPF samen, in Noord-Holland en Noord-Brabant met RPF en GPV.

De uitslag werd door de SGP met tevredenheid begroet: het aantal zetels steeg van twintig naar 23. Algemeen secretaris D. Nieuwenhuis schreef dit mede toe aan de lage opkomst, die in het voordeel van zijn partij zou hebben gewerkt. Ook was volgens hem gebleken dat het loonde dat de SGP zelfstandig deelnam als het niet strikt noodzakelijk was met andere partijen samen te werken: zij had in vrijwel alle provincies waar ze zelfstandig deelnam gewonnen.

collegevorming

In Zuid-Holland trad de voorzitter van de SGP-fractie M. Houtman toe tot het college van Gedeputeerde Staten, waarin verder CDA, PvdA en GroenLinks vertegenwoordigd waren. Het SGP-Tweede-Kamerlid C.G. van der Staaij sloot categorisch uit dat een dergelijke combinatie op landelijk niveau ook mogelijk was. Houtman maakte mede namens de RPF/GPV-combinatie deel uit van het dagelijks bestuur van de provincie. Deze combinatie ging samen met de SGP als één fractie optreden, overigens met behoud van ieders 'eigenheid' (*Reformatorisch Dagblad*, 25 maart 1999).

Eerste-Kamerverkiezingen

Bij de Eerste-Kamerverkiezingen werden G. Holdijk en G. van den Berg herkozen. De SGP had bij deze gelegenheid haar kandidatenlijst verbonden met die van GPV/RPF en CDA (zie verder in deze Kroniek onder GPV).

Europese verkiezingen

Met pijn en moeite had de SGP aanvaard dat op de gezamenlijke kandidatenlijst met GPV en RPF door deze partijen twee vrouwen kandidaat waren gesteld, zij het op een onverkiesbare plaats (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 54 en 85; zie ook in deze Kroniek onder GPV). Bij raads- en Statenverkiezingen was dit eerder ook al wel eens voorgekomen, zo memoreerde het partijblad *De Banier* (21 januari 1999), maar 'dat neemt niet weg dat er voor het eerst in het tachtig-jarig SGP-bestaan een landelijke lijst uitkomt waarop vrouwen staan'. Mocht één van deze vrouwelijke kandidaten toetreden tot het Europees Parlement, dan zou de SGP met onmiddellijke ingang het samenwerkingsverband opzeggen, zo had de partij in de samenwerkingsovereenkomst met GPV en RPF laten vastleggen.

Binnen de SGP bestond hier en daar veel weerstand tegen deelname van de partij aan de Europese verkiezingen. Het blad *In het spoor* van de Landelijke Stichting ter Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen - een behoudende groep van (ex-)leden van de SGP - ageerde in mei tegen deelname aan de verkiezingen. Op 4 juni, enkele dagen voor de verkiezingen, verscheen in het *Reformatorisch Dagblad* een advertentie van de Landelijke Stichting, waarin zestien predikanten opriepen niet te gaan stemmen. 'Werk niet mee aan de moderne torenbouw van Babel!', zo stelden zij; de Europese eenwording zou ten koste gaan van de nationale soevereiniteit en een bedreiging vormen voor de band tussen 'God, Nederland en Oranje'. Ook namen zij aanstoot aan het feit dat GPV en RPF elk een vrouwelijke kandidaat hadden gesteld, en meenden zij dat de bijdragen van de SGP/GPV/RPF-fractie in het Europees Parlement verwaterd waren.

De predikant J.H. van Daalen, de tweede voorzitter van de SGP, distantieerde zich van de advertentie en nam zijn partijgenoot L. van der Waal, die in de jaren 1984-1997 in het Europees Parlement had gezeten, in bescherming tegen de zware kritiek van de Landelijke Stichting. Een dag voor de verkiezingen plaatste

de SGP een advertentie in het *Reformatorisch Dagblad*, waarin partijvoorzitter Budding en politiek leider Van der Vlies een beroep deden op de achterban wél te gaan stemmen. De laatste had dit ook al gedaan op de jaarvergadering in februari. Met het oog op de verkiezingen in andere Europese lidstaten bleef de Nederlandse uitslag van 10 juni nog enkele dagen geheim. Volgens opiniepeilingen had de combinatie RPF/SGP/GPV twee zetels verworven, hetgeen zou betekenen dat de staatkundig-gereformeerden het zonder vertegenwoordiger in het Europees Parlement moesten stellen. De verrassing was dan ook groot toen het samenwerkingsverband een derde (rest)zetel in de wacht sleepte. Bovendien was de als derde geplaatste SGP-kandidaat B. Belder met meer dan 20.000 stemmen kandidaat nummer twee, RPF-lid Van Dam (goed voor ruim 10.000 stemmen), voorbijgestreefd.

scherpere opstelling van de Tweede-Kamerfractie

In de zomer kwam het kabinet-Kok met plannen om de mogelijkheden tot abortus en euthanasie te verruimen. Voor de SGP waren deze voorstellen onaanvaardbaar. De partij meende dat de paarse coalitie hiermee aan de in haar ogen toch al gebrekkige bescherming van het menselijk leven morrelde. Van der Vlies sprak in het *Reformatorisch Dagblad* (20 juli 1999) van een 'paarse "oorlogsverklaring" aan christelijk Nederland'. Met fractievoorzitter M. de Bruyne vroeg hij zich openlijk af of zijn partij haar traditioneel gouvernementele, 'kritisch-opbouwende en gezagsgetrouwe' opstelling niet moest verruilen voor een scherpere oppositie. Dat zou erop neer komen dat kabinetsvorstellen niet langer uitsluitend op hun merites werden beoordeeld, maar dat het stemgedrag soms ook door politieke overwegingen kon worden ingegeven om het kabinet het leven lastiger te maken.

De nieuwe opstelling van de SGP kon niet op steun rekenen van GPV en RPF. Het Tweede-Kamerlid Rouvoet van laatstgenoemde partij meende dat deze opstelling in de richting ging van opportunisme. Na intern fractiebesluit dat na het Kamerreces werd gehouden, zei Van der Vlies dat de SGP geen oppositiepartij in de gebruikelijke zin des woords zou worden. Zij zou kabinetsvorstellen op inhoudelijke gronden blijven beoordelen, maar 'onze houding van welwillendheid zullen we laten varen. Want dit kabinet verdient geen steun' (*Reformatorisch Dagblad*, 8 september 1999).

Begin september ondersteunde de *Banier* een campagne om de gewraakte kabinetsvorstellen tegen te houden. Het partijorgaan drukte een voorbeeldbrief af waarmee lezers bij de vaste Kamercommissie voor Justitie en Volksgezondheid hun verontrusting kenbaar konden maken. Aan het einde van die maand begonnen de SGP-jongeren met acties tegen de kabinetsplannen.

vrouwenlidmaatschap

In 1999 stak de kwestie van het vrouwenlidmaatschap binnen de SGP weer de kop op. In 1996 had de partij na een jarenlange en heftige discussie besloten het lidmaatschap van vrouwen formeel onmogelijk te maken, maar daarnaast wel de

mogelijkheid van een buitengewoon lidmaatschap te introduceren waarvan vrouwen gebruik konden maken (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 74). In de periode vanaf januari 1997 tot begin 1999 hadden zeven vrouwen zich hiervoor aangemeld. Algemeen secretaris Nieuwenhuis leidde uit het geringe aantal aanmeldingen af 'dat vrouwen uit onze achterban zo weinig politiek geëngageerd zijn dat zij gewoon geen behoefte hebben aan het lidmaatschap van onze partij' (*Reformatorisch Dagblad*, 26 februari 1999).

Volgens partijsecretaris A. de Boer weigerden minstens 110 van de in totaal 256 kiesverenigingen van de SGP vrouwen als buitengewone leden toe te laten. Dit vormde voor mevr. R. Grabijn-van Putten, die destijds de discussie over het vrouwenlidmaatschap had aangezwengeld, reden te overwegen een juridische bodemprocedure tegen haar partij aan te spannen. Grabijn-van Putten was zelf volwaardig partijlid, omdat zij al in 1984 tot de partij was toetgetreden, dat wil zeggen in de tijd dat de partijstatuten vrouwen niet expliciet het lidmaatschap ontzegden.

Begin juni kreeg Grabijn-van Putten de zogeheten 'heldinnen-award' van de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen voor haar inzet om binnen de SGP als volwaardig lid te participeren. In *de Banier* (15 juli 1999) sprak hoofdredacteur Nieuwenhuis zonder namen te noemen zijn afkeuring uit over het feit dat Grabijn-van Putten een prijs in ontvangst had genomen van 'een organisatie die vijand is van alle SGP-beginselen'.

Overigens was aan het begin van 1999 het blad *Zicht* met toestemming van het bestuur van de Guido de Brèsstichting, het wetenschappelijk bureau van de SGP, op zoek gegaan naar een vrouwelijk redactielid. De redactie meende dat een redactrice andersoortige onderwerpen zou inbrengen. Halverwege het jaar trad mevr. R. Biemond tot de redactie toe.

vijfentwintigjarig bestaan Guido de Brèsstichting

Op 20 maart vierde de Guido de Brèsstichting haar vijfentwintigjarig bestaan met een congres in het Academieggebouw van de Rijksuniversiteit Utrecht. Voor deze lokatie was gekozen omdat hier in 1579 de Unie van Utrecht werd getekend. 'Een kernpunt in deze Unie was de bepaling publiekelijk God naar Zijn Woord te kunnen dienen', aldus *de Banier* (4 maart 1999). Thema van het congres was 'christelijke politiek in een geseculariseerde samenleving'. De congresbijdragen werden samengebracht in een gelijknamige bundel.

de SGP en de media

Op de jubileumbijeenkomst van de De Brèsstichting kwam de vraag aan de orde hoe een politieke partij die gemarginaliseerd dreigde te raken, weer terrein kon terugwinnen. Een van de sprekers was R. Bisschop, gemeenteraadslid uit Veenendaal. Hij pleitte ervoor dat de SGP radio, televisie en internet ging benutten om haar politieke boodschap op eigentijdse wijze uit te dragen (de SGP heeft tot dusverre nooit gebruik gemaakt van de zendtijd voor politieke partijen op radio en tv). In een reactie liet partijvoorzitter Budding weten niets te zien in

de suggestie van Bisschop. Het hoofdbestuur was geen voorstander van een 'actief mediabeleid', omdat met name de televisie in de eerste plaats een amusementsmiddel was. De SGP en haar achterban wezen dit medium om principiële redenen af; het was dan niet consequent om het wel te gebruiken om de staatkundig-gereformeerde beginselen te verspreiden.

reactie SGP op samenwerking GPV en RPF

Op 21 oktober maakten GPV en RPF hun plannen voor een politieke unie bekend (zie in deze Kroniek onder GPV). In hun voorstellen zeiden beide partijen ervoor te willen waken 'dat het proces van unievorming de verhoudingen in de samenwerking met de SGP aantast, want dat zou tot schade voor de christelijke politiek kunnen zijn' (*Een nieuwe politieke unie. Voorstellen samenwerking RPF en GPV*, blz. 11). In een reactie zei Van der Vlies 'vrij neutraal' tegenover de voorgenoemde unie te staan. Hij vroeg zich af of de nieuwe formatie extra stemmen zou behalen.

De algemeen secretaris van de SGP, Nieuwenhuis, zag geen mogelijkheid dat zijn partij met de unie zou meedoen. Er mag geen 'nagelschrapje' van de staatkundig-gereformeerde beginselen af, zo meende hij (*Reformatorisch Dagblad*, 21 oktober 1999). De algemeen secretaris van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk, J. van der Graaf, riep de SGP daarentegen op zich aan te sluiten bij de unie. Naar zijn mening was de 'nood van de tijd' zo groot dat deze stap nodig was. Mochten GPV en RPF fuseren, dan kon de SGP het unieverband met deze nieuwe partij voortzetten (*Reformatorisch Dagblad*, 25 oktober 1999). Begin december sloot RPF-leider Van Dijke zich aan bij dit appèl: in het partijblad *Signaal* nodigde hij de SGP 'of op zijn minst een deel daarvan' uit toe te treden tot de aanstaande unie. Van der Vlies hield de boot af en liet weten zich te storen aan de poging van de RPF-leider een deel van de SGP-aanhang los te weken. Een fusie tussen zijn partij en de unie achtte Van der Vlies uitgesloten (*de Banier*, 9 december 1999).

Algemeen secretaris Nieuwenhuis meende ook dat de unie over Europa een wat andere toon aansloeg. De afwijzing van de Europese integratie uit het Europees verkiezingsprogramma van SGP, GPV en RPF zou in het kernprogramma van de unie minder principieel zijn geformuleerd. Voorzitter Blokland van de Eurofractie bestreed echter dat het standpunt gewijzigd zou zijn.

verwante instellingen en publicaties

Op 9 april werkte de De Brèsstichting samen met de wetenschappelijke bureaus van GPV en RPF en de Eurofractie van de drie partijen mee aan het congres over het thema 'Christelijke politiek voor Europa?!' (zie hierboven in deze Kroniek onder GPV).

Op 23 juni organiseerde de De Brèsstichting een symposium over de actualiteit en de betekenis van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Aanleiding was de verschijning van de dissertatie *'Onverkort of gekortwiekt?' Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de spanning tussen overheid en religie. Een*

systematisch-historische interpretatie van een 'omstreden' geloofsartikel van K. van der Zwaag, redacteur van het *Reformatorisch Dagblad* en *Zicht*. Na bestudering van dit proefschrift beval het hoofdbestuur van de SGP het haar leden van harte aan. Abonnees van *de Banier* konden de studie met korting bestellen.

In oktober publiceerde de De Brèsstichting het commentaar *Tot publiek profijt?!*, geschreven door A. van Maldegem. Onderwerp was de privatisering van de nutsbedrijven. De Stichting hield op 26 november een conferentie over de betrokkenheid van ouders en personeel bij het besturen van een school. Hierbij ging het vooral om de vraag wie de zeggenschap heeft in en over de school.

Op 15 februari discussieerde H. Tanis, voorzitter van het Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen (LVSGS)/SGP-jongeren, met CDJA-voorzitter T.J. Vlot over christelijke politiek in de 21e eeuw. Volgens Tanis was de presentatie van de SGP op regionaal en lokaal niveau vaak zwak; de Tweede-Kamerfractie daarentegen zou op een zorgvuldige manier naar buiten treden.

Op de jaarvergadering van de SGP-jongeren van 26 maart legde Tanis na acht jaar voorzitter te zijn geweest zijn functie neer. Bij zijn afscheid kreeg hij een bundel opstellen aangeboden, *Beeld en boodschap* geheten, geschreven door zijn medebestuurders. Tanis werd opgevolgd door E. Dijkgraaf. Hij wilde dat de jongerenorganisatie ervoor zou zorgen dat de SGP 'partijbreed frisser en eigentijds wordt' (*Reformatorisch Dagblad*, 2 maart 1999). Volgens Dijkgraaf moest de partij zich verjongen.

Op 9 en 10 april hield de SGP-jongerenorganisatie een congres over sport. Binnen de moederpartij bestonden hierover verschillende opvattingen. Het Katwijkse gemeenteraadslid W.J. van Duijn riep op tot een open discussie in de partij over sport. Op 23 april belegden de jongeren een bijeenkomst naar aanleiding van het vijftigjarig bestaan van de NAVO. Spreker was de oud-bevelhebber van de Nederlandse landmacht, H.A. Couzy. De SGP-jongeren startten op een bijeenkomst op 16 september de behandeling van hun jaarthema 'Welzijn is meer dan welvaart'. Op 19 mei bogen de jongeren zich over de vraag of hun moederpartij wel 'millenniumproof' was. Op 18 oktober werd een bijeenkomst gewijd aan het mestbeleid van het paarse kabinet, en op 4 december ging het over kunst en cultuur.

De LVSGS/SGP-jongeren boden op 19 oktober een 'politiek programma' aan SGP-leider Van der Vlies aan. Hierin stelden zij voor het verstrekken van hypotheeklen door banken op basis van twee inkomens wettelijk te verbieden. De jongerenorganisatie publiceerde in 1999 drie 'Infoschetsen'. De eerste was *Normen en waarden*, en ging over de Nederlandse moraal in het licht van de Bijbel. De tweede was gewijd aan recreatie en sport, en de derde aan kunst en cultuur. Daarnaast zag een 'Infokatern' het licht: *Movo ergo sum? Nee dus!*, van de hand van J. van Ginkel, gewijd aan het thema mobiliteit.

Op 12 juni organiseerde de Stichting Voorlichtings- en Vormingscentrum (SVV) een congres over gemeentelijke herindeling voor raadsleden, burgemeesters, wethouders, statenleden en bestuurders van kiesverenigingen. Tot de sprekers behoorde minister Peper van Binnenlandse Zaken. Samen met het hoofdbestuur

van de SGP hield de SVV op 8 oktober het jaarlijkse najaarscongres voor raadsleden, wethouders, burgemeesters en statenleden. Thema van de bijeenkomst was het referendum.

personalia

J. van Belzen werd op 22 september geïnstalleerd als burgemeester van de gemeente Graafstroom. Hij was de zevende burgemeester van SGP-huize.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

Het jaar 1999 verliep niet slecht voor de liberalen: in de verkiezingen van Provinciale Staten, Eerste Kamer en Europees Parlement wist de VVD zich redelijk te handhaven. Ook bleef na de 'Nacht van Wiegel' de eenheid in de partij bewaard. De oud-partijleider F. Bolkestein kreeg een belangrijke functie in de Europese Commissie. Zorgen baarde alleen het dalend ledental.

Bolkestein

In juli 1998 was Bolkestein als politiek leider van de VVD afgetreden, maar hij bleef nog wel lid van de Tweede Kamer (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 91). In het najaar toonde Bolkestein belangstelling voor de functie van voorzitter van de Amsterdamse Kunstraad. Hij trok in januari 1999 zijn kandidatuur echter in, toen toonaangevende PvdA- en GroenLinks-leden in de hoofdstad bezwaar maakten tegen zijn persoon. De fractievoorzitter van de PvdA in de gemeenteraad, mevr. B. Irik, ontkende dat Bolkesteins opvattingen over de multiculturele samenleving het struikelblok vormden. Zij verklaarde geen enkel actief politicus als voorzitter van de Kunstraad te accepteren. Bij de GroenLinks-fractie in de raad wogen de 'provocerende' opvattingen van Bolkestein wel duidelijk mee in hun afwijzing van zijn kandidatuur (*Trouw*, 9 januari 1999).

In april maakte de VVD bij monde van C. Cornielje, vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, bekend dat Bolkestein zich kandidaat had gesteld voor de Europese Commissie. Ook hiertegen koesterden sommige PvdA-prominenten bezwaren. Melkert vond de kandidatuur te vroeg gesteld. Volgens Europarlementariër mevr. H. d'Ancona miste Bolkestein passie voor Europa. De fractievoorzitters van CDA, D66 en GroenLinks in de Tweede Kamer reageerden eveneens nogal sceptisch. Rosenmöller verwachtte dat Bolkestein 'zelfs nog als een rem zou fungeren in de Brusselse slakkenvaart' (*NRC-Handelsblad*, 9 april 1999). GroenLinks publiceerde een kritisch bedoelde bloemlezing van uitspraken van Bolkestein over de Europese Unie, *Een Euroscepticus in Brussel?* geheten. Tijdens een debat tussen lijsttrekkers van de Nederlandse delegaties in het Europees Parlement op Radio 1 op 6 juni kreeg de kandidatuur van de liberale leider alleen steun van zijn partijgenoot, J.G.C. Wiebenga. Soms kwam er echter ook bijval uit andere partijen, zoals van Europarlementariër J.W. Bertens (D66) en later van de Groninger burgemeester J. Wallage, oud-voorzitter van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer. Bolkestein liet zich overigens positief uit over Europese integratie op een bijeenkomst van de Europese Liberalen en

Democraten (ELD(R)) in Berlijn, op 30 april.

Uiteindelijk besloot het kabinet op 18 juni Bolkestein unaniem voor te dragen voor de Europese Commissie. Na een kritische hoorzitting stemde het Europees Parlement in september in met zijn benoeming tot commissaris, belast met de Interne Markt, mits hij zijn voorzitterschap van de Liberale Internationale zou neerleggen. Dit laatste deed Bolkestein: hij nam op 21 oktober in Brussel afscheid als voorzitter van deze organisatie.

Op 21 september vertrok Bolkestein uit de Tweede Kamer. Zijn zetel werd ingenomen door J.C. van Baalen, die er in 1998 van beschuldigd was in zijn jeugd rechts-extreme sympathieën gekoesterd te hebben maar na onderzoek van een onpartijdige commissie aan het eind van dat jaar gerehabiliteerd werd (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 89-90). De algemene vergadering van de VVD had Bolkestein op 28 mei 1999 tot erelid benoemd.

Provinciale Statenverkiezingen

In 1998 was de VVD met de voorbereidingen begonnen voor de Provinciale Statenverkiezingen (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 92). Gezien haar grote succes in 1995 verwachtten de liberalen in 1999 enig verlies. In de verkiezingscampagne profileerde politiek leider H.F. Dijkstal zijn partij met kritiek op het verkeersbeleid van het kabinet, dat automobilisten zou behandelen als 'kleine criminelen' (*de Telegraaf*, 20 februari 1999). Rekening-rijden zou voorlopig niet ingevoerd moeten worden.

Ook het asielbeleid speelde een rol in de verkiezingsstrijd, vooral naar aanleiding van uitspraken van de hoogleraar ethiek en kandidaat-lid van de Eerste Kamer mevr. H.M. Dupuis, op 1 februari in een televisieprogramma, dat Nederland 'vol loopt' en 'pas op de plaats' moest maken door enige maanden geen asielzoekers meer toe te laten (*NRC-Handelsblad*, 1 februari 1999). D66-leider De Graaf vond de uitspraak getuigen van een 'verschrikkelijke naïviteit' (*de Volkskrant*, 2 februari 1999). VVD-leider Dijkstal achtte haar suggestie 'technisch onuitvoerbaar' en in strijd met het Vluchtelingenverdrag dat Nederland had ondertekend, maar opperde wel dat asielzoekers uit bepaalde landen collectief aan de grens geweigerd zouden moeten worden (*NRC-Handelsblad*, 3 februari 1999). Ook op bijeenkomsten later in de maand pleitte hij voor een scherper uitgevoerd asielbeleid. Op 26 februari bezette een actiegroep het landelijk secretariaat van de VVD in Den Haag uit solidariteit met 'witte illegalen', waarvan een deel op dat moment een hongerstaking hield om een verblijfsvergunning te verwerven. De actievoerders hieven de bezetting de volgende dag op, na een gesprek met Cornielje.

Na de verkiezingen keerde de VVD terug in alle colleges van Gedeputeerde Staten, behalve in Zuid-Holland. Vooral de PvdA voelde weinig voor samenwerking met de VVD, die de grootste partij in die provincie geworden was. VVD-lijsttrekker J. Nolten noemde de vorming van het 'rood-groen-oranje' college (PvdA, CDA, GroenLinks en SGP) een 'onbegrijpelijke manoeuvre' (*NRC-Handelsblad*, 12 maart 1999).

de 'Nacht van Wiegel'

In mei stemde de Eerste Kamer over een herziening van de grondwet, die een corrigerend referendum mogelijk zou maken (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). De VVD-fractie was hierover verdeeld: vijf leden hadden aangegeven ernstige bezwaren te koesteren tegen het referendum. De partijtop van de VVD – politiek leider Dijkstal, partijvoorzitter W.K. Hoekzema en vice-premier Jorritsma – oefenden enige druk uit op deze dissidenten. Uiteindelijk stemde in de nacht van 18 op 19 mei alleen oud-partijleider H. Wiegel tegen, maar dat was voldoende om de grondwetswijziging te doen stranden. Binnen de VVD klonk veel sympathie en bewondering voor de standvastige opstelling van de senator, maar ook wel kritiek. Dijkstal gaf als commentaar: 'we nemen het Wiegel niet kwalijk dat hij zo heeft gestemd, al had hij bredere belangen moeten laten meewegen' (*Trouw*, 20 mei 1999). Het partijbureau ontving evenveel positieve als negatieve reacties op 'de Nacht van Wiegel', naar men meedeelde.

Premier Kok verweet de liberale dissident 'buitengewoon kwetsief' te hebben geopereerd en het kabinet 'willens en wetens en met open ogen te hebben opgeblazen' (*de Volkskrant*, 22 mei 1999). In de media werd druk gespeculeerd over de motieven voor zijn tegenstem: was het inderdaad uit principiële afkeer van het referendum, zoals hij zelf verklaard had, of uit afkeer van de paarse coalitie en van de liberale concurrent D66, misschien zelfs met de hoop zo het leiderschap van zijn partij te heroveren? Hoewel de senator het referendum reeds lang principieel had verworpen, had hij geen voorbehoud gemaakt toen zijn partij het - overigens zwaar geclausuleerd - in haar verkiezingsprogramma van 1998 opnam. Wiegel achtte zich daar echter niet aan gebonden: de Eerste Kamer was immers al in 1995 gekozen.

Op 28 en 29 mei vond in Rotterdam de (voornamelijk huishoudelijke) jaarlijkse algemene vergadering plaats, waar Dijkstal de gelederen sloot met een aanval op D66. Deze partij zou de crisis in feite hebben veroorzaakt. Tegelijkertijd riep hij de Democraten op, mee te werken aan herstel van de paarse coalitie. Aftredend partijvoorzitter Hoekzema meende dat zijn partij 'volwassen' had gereageerd op de crisis, maar dat in de toekomst de Eerste Kamer meer aan het regeerakkoord gebonden zou moeten worden dan nu het geval was. De voorzitter van de senaatsfractie, oud-partijvoorzitter L. Ginjaar, gaf aan daar weinig voor te voelen. De tegenstem van Wiegel werd verder niet besproken.

Wiegel koesterde overigens geen principiële bezwaren tegen het compromis dat VVD, PvdA en D66 op 1 juni bereikten over invoering van een raadgevend referendum: dat zou volgens hem het vertegenwoordigend stelsel niet aantasten, in tegenstelling tot een corrigerend (dus beslissend) referendum. Minder ingenomen waren Wiegel en andere senatoren met de voorstellen voor beperking van de macht van de Eerste Kamer, die de VVD-Tweede-Kamerfractie in juni ontwikkelde. De senaat zou wetsvoorstellen nog slechts met een tweederde meerderheid kunnen verwerpen en met een gewone meerderheid naar de Tweede Kamer mogen terugzenden, opperde het Tweede-Kamerlid A.J. te Veldhuis. Grondwetsherzieningen zouden bovendien in een verenigde vergadering van beide kamers besloten moeten worden, waardoor het gewicht van de Eerste

Kamer slechts half zo groot zou zijn als die van de Tweede.

partijvoorzitter

Tijdens de jaarlijkse algemene vergadering droeg Hoekzema op 28 mei het partijvoorzitterschap over aan H.B. Eenhoorn, van beroep organisatie-adviseur, maar eerder burgemeester van Voorburg en in de jaren tachtig al lid van het hoofdbestuur van de VVD. In zijn rede riep de nieuwe voorzitter alle leden op, elke week een nieuw lid te winnen. Hij nam zich voor dat zelf ook te doen. Verder vroeg hij om vertrouwen, verdraagzaamheid en visie. Bij zijn afscheid kreeg Hoekzema een klein liber amicorum aangeboden, getiteld *Buitengewoon. Willem Hoekzema partijvoorzitter 1994-1999*.

De vergadering stelde voorts nieuwe statuten en reglementen vast. Het ging hier niet zozeer om belangrijke inhoudelijke wijzigingen als wel om stroomlijning, vereenvoudiging en verduidelijking. Afdelingen zouden niet meer als rechtspersoon kunnen optreden en hadden geen eigen reglement meer nodig.

Eerste-Kamerverkiezingen

In het najaar van 1998 had het hoofdbestuur de ontwerp-kandidatenlijst voor de Eerste-Kamerverkiezingen opgesteld (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 92). De algemene ledenvergadering stelde op 13 maart in Papendal bij Arnhem deze lijst definitief vast. Afscheid van de senaat nam onder meer H.P. Talsma, lid van de VVD van het eerste uur, ondervoorzitter van de partij van 1969 tot 1978 en vanaf 1987 lid van de Eerste Kamer. De voorzitter van de Eerste Kamer, F. Korthals Altes, voerde de lijst opnieuw aan. De voorzitter van de senaatsfractie, Ginjaar, sprak op de algemene vergadering in mei de hoop uit dat Korthals Altes herkozen zou worden als voorzitter van de senaat, ook al was zijn fractie niet langer de grootste en had daarmee het (informele) recht op de voorzittershamer verspeeld. Op 8 juni kon hij deze hoop in vervulling zien gaan. De liberale fractie had overigens wel vier zetels moeten inleveren (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). In september trad Ginjaar af als fractievoorzitter. Hij werd opgevolgd door mevr. N.H. van den Broek-Laman Trip, burgemeester van Heemstede en tot dan toe vice-voorzitter van de fractie.

verkiezingen

In 1998 trof de VVD de eerste voorbereidingen voor de verkiezingen voor het Europees Parlement (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 92). Op 23 januari 1999 besprak de partijraad in Bussum het ontwerp-program voor de Europese verkiezingen van de ELD(R), de Europese federatie waarvan de VVD deel uitmaakt. Men ging grotendeels akkoord met het ontwerp, maar wilde de paragraaf over asielbeleid aanscherpen en de noodzaak van een Europees beleid meer nadruk geven. Op 13 maart wees de algemene ledenvergadering J.G.C. Wiebenga aan als lijsttrekker bij de verkiezingen en stelde ook de rest van de kandidatenlijst vast.

In de verkiezingscampagne combineerde de VVD weer vermaak en informatie ('infotainment'), met muziek, een quiz en toespraken van Dijkstal en andere politici. Jongeren voerden voorkeursacties voor de kandidaten W. Russchen en R. van Benthem, echter zonder veel succes. Wel wist de Brabander T. Manders dank zij ruim 14.000 voorkeursstemmen een zetel te winnen. De VVD boekte lichte winst ten opzichte van 1994, maar bleef op zes zetels staan. Wiebenga werd tot vice-voorzitter van het Europees Parlement gekozen.

parlementaire enquête Bijlmerramp en commissie-Kalsbeek

Eind april uitte het Tweede-Kamerlid M. van den Doel, lid van de parlementaire enquête-commissie Bijlmerramp (zie hiervoor in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'), in een vraagggesprek met *De Gelderlander* kritiek op de werkwijze van de commissie. Hierbij noemde hij met name het optreden van zijn medecommissieleden in het televisieprogramma van cabaretier P. de Leeuw, en de manier waarop gebruik was gemaakt van een omstreden bandopname over de lading van het verongelukte vliegtuig. In een persbericht slikte Van den Doel overigens zijn kritiek weer in en verklaarde hij geen afstand van het eindrapport van de commissie te nemen. Hij stemde echter in juni - in tegenstelling tot andere commissieleden - tegen kritische moties aan het adres van de ministers Borst en Jorritsma. In dezelfde maand leverde Van den Doel harde kritiek op de commissie en in het bijzonder op voorzitter Meijer. Volgens Van den Doel sprak deze 'met de pet op van de enquête-voorzitter, maar uit zijn mond kwam de taal van de oppositie' (*Elsevier*, 12 juni 1999). Door zijn optreden zou Meijer de hele enquête in diskrediet brengen. Terugblikkend noemde het liberale kamerlid in december de hele enquête eigenlijk overbodig (*NRC-Handelsblad*, 31 december 1999).

Ook in de commissie-Kalsbeek, die in juni verslag uitbracht van haar onderzoek naar het opsporingsbeleid van de Nederlandse justitie en politie, kwam het VVD-commissielid tegenover de rest van de commissie te staan. Het Tweede-Kamerlid J.M.L. Niederer achtte in tegenstelling tot de andere commissieleden niet bewezen dat meer dan 15.000 kilo cocaïne met medeweten van corrupte douanieren en politiebeambten het land zou zijn binnengesmokkeld. Later bood hij commissievoorzitter mevr. E. Kalsbeek-Jasperse zijn excuses aan en onderschreef alsnog de conclusies van de commissie.

Zuid-Holland

In juli werd bekend dat de provincie Zuid-Holland op grote schaal geld had uitgeleend, onder meer 47,5 miljoen gulden aan het handelshuis Ceteco, dat toen in surseance van betaling verkeerde. In totaal bleek het hoofd van de financiële afdeling van de provincie vanaf 1995 op de geldmarkt 1,7 miljard gulden aan leningen te hebben verstrekt. De Commissaris van de Koningin, mevr. J.M. Leemhuis-Stout (VVD), had weliswaar in de Gedeputeerde Staten bezwaren geuit tegen het financiële beleid van de provincie, maar had zich erbij neergelegd toen ze de gedeputeerden niet kon overtuigen. Ze had vervolgens de meeste leencontracten 'in the blind' getekend, maar ontkende nu politieke

verantwoordelijkheid voor de situatie (*Trouw*, 19 juli 1999). Dat laatste deed ook de gedeputeerde voor Financiën, A. de Jong (PvdA), omdat hij pas in februari was aangetreden.

De Provinciale Staten waren al die tijd niet op de hoogte gesteld van de leenpraktijken en besloten eind juli een onderzoek te laten verrichten door een onafhankelijke commissie onder leiding van oud-minister van Binnenlandse Zaken C.P. van Dijk (CDA). Op 1 oktober presenteerde hij het zeer kritische rapport van de commissie, *Een doorboorde buidel* geheten, aan Leemhuis. De commissie achtte het besluit van Gedeputeerde Staten uit 1995 om te gaan bankieren riskant, ondeugdelijk en democratisch ontoelaatbaar, omdat het de Provinciale Staten buitenspel zette. Op 6 oktober kondigde Leemhuis in de Statenvergadering haar ontslag aan. Vervolgens nam zij op 1 december officieel afscheid. Ook de verantwoordelijke gedeputeerden J.W.J. Wolf (PvdA) en J. Heijkoop (CDA) traden af – De Jong had dat al eerder gedaan. Oud-senator D. Luteijn (VVD) zou de functie van Leemhuis tijdelijk waarnemen.

partijraden en overige bijeenkomsten

Op 20 maart hield de partijraad zich in Bussum bezig met de toekomst van de sociale zekerheid. Het hoofdbestuurslid mevr. S. van Heemskerk Pillis-Duvekot sloot de bijeenkomst af, die geen besluitvormend karakter had.

Op de partijraad in Bussum op 2 oktober over de kabinetsbegroting voor volgend jaar sprak de partij haar voorkeur uit voor versneld aflossen van de staatsschuld in het geval dat de inkomsten van de overheid hoger zouden uitvallen dan geraamd. Dat was ook de wens van minister G. Zalm van Financiën en van de Tweede-Kamerfractie. De coalitiepartners D66 en PvdA deelden die voorkeur niet; zij zouden meer willen investeren in zaken als zorg, milieu, onderwijs en openbaar vervoer.

Voorts organiseerde de partij open themabijeenkomsten, onder meer in oktober over defensiebeleid en over het nieuwe belastingplan. Op 29 november vond een 'flitscongres' plaats in Den Haag over deregulering in het onderwijs, waarbij de minister van Onderwijs, L.M.L.H.A. Hermans (VVD), één van de sprekers was.

Op 23 november organiseerde de VVD een seminar voor Midden- en Oost-Europese liberalen over 'the perfect candidate': criteria en procedures voor de selectie van geschikte kandidaten voor politieke functies.

relatie VVD - JOVD

Na lange discussies ondertekenden de VVD en de met haar verbonden Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD) een nieuw protocol voor samenwerking om te komen tot één jongerenorganisatie op liberale grondslag binnen de gelederen van de VVD. De los-georganiseerde VVD-Jongerencontacten zouden in 2000 met de JOVD fuseren. Het protocol was voorbereid door een commissie onder voorzitterschap van F. van Dalen; het eindrapport van de commissie werd in september gepubliceerd onder de titel *Wie kan delen kan ook vermenigvuldigen*. Afgesproken werd dat de VVD geen activiteiten voor

jongeren meer zou organiseren. In het bestuur van elke kamercentrale diende in overleg met de JOVD een jongerenfunctionaris aangesteld te worden, die lid van de JOVD moest zijn. Ook in het hoofdbestuur van de VVD zou een hoofdbestuurslid van de JOVD met adviserende stem plaats nemen, en omgekeerd een hoofdbestuurslid van de VVD in het hoofdbestuur van de JOVD. De jaarlijkse algemene vergadering van de JOVD keurde het protocol op 1 mei in Utrecht met een grote meerderheid goed.

Op 13 november organiseerden JOVD en VVD samen een Liberale Jongerendag in Rotterdam, met als thema 'Nederland 2020'. Op 20 en 21 november behandelde de JOVD in Akersloot een beleidsplan voor de nauwere samenwerking met de VVD en koos enkele nieuwe bestuursleden. Daarbij ontstond enige commotie, toen bleek dat één van de gekozen bestuurders, M. Verheijen, VVD-raadslid in Grubbenvorst was: functies die tot dan toe in de JOVD als onverenigbaar werden beschouwd. Tegenstanders van de samenwerkingsovereenkomst met de VVD zagen hun vrees bevestigd dat de JOVD haar onafhankelijkheid dreigde te verliezen, maar bleken op het congres in de minderheid.

verwante instellingen en publicaties

Op 18 januari publiceerde de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, het rapport *Overheid en industrie. In vijftig jaar van industrialisatie naar kenniseconomie*, waarin staatssteun voor industrie in de periode na de Tweede Wereldoorlog kritisch tegen het licht gehouden werd. De publicatie, geschreven door M.J.A.M. Aalders en anderen, werd aangeboden aan minister Jorritsma van Economische Zaken. Zij verklaarde in principe geen staatssteun aan noodlijdende bedrijven te willen geven, maar uitzonderingen niet uit te sluiten.

In augustus verscheen *Krijgsgerommel achter de kim*, van de hand van P. van Schie, medewerker van de Teldersstichting, waarin de verschillende veiligheidsrisico's voor Nederland in kaart gebracht werden. Met het oog op deze risico's zou de krijgsmacht zich niet alleen op vredeshandhaving elders in de wereld, maar ook weer meer op verdediging van eigen grondgebied moeten richten. Minister van Defensie F. de Grave (VVD) deelde de analyse van Van Schie in grote lijnen maar vond dat er eerst goed moest worden nagedacht, voordat men de conclusies over zou nemen.

De Organisatie Vrouwen in de VVD hield haar jaarlijks congres op 23 en 24 april in Noordwijkerhout, met als thema 'geld speelt een rol'. Er werden panel-discussies gehouden over de euro en over het nieuwe belastingstelsel. Dijkstal, Zalm en Wiebenga hielden inleidingen.

De JOVD vierde op 26, 27 en 28 februari in Den Haag haar vijftigjarig bestaan. Oud-VVD-leider Wiegel, die van 1965 tot 1966 voorzitter van de jongerenorganisatie was geweest, werd tot erevoorzitter benoemd, de oud-voorzitters D.J.D. Dees (evenals Wiegel Eerste-Kamerlid) en J.W. Remkes (staatssecretaris van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening) werden met het erelidmaatschap onderscheiden. Tijdens het jubileumcongres vonden onder meer debatten plaats over waarden en normen en de toekomst van het milieu in

Nederland en werden toespraken gehouden door onder meer de VVD-ministers J.J. van Aartsen van Buitenlandse Zaken, Jorritsma en Zalm. De algemene vergadering van 1 mei stemde in met de samenwerkingsovereenkomst met de VVD (zie hierboven onder 'relatie VVD - JOVD'). Na twee weken schorsing werd de vergadering in Amersfoort afgesloten, waarbij nieuwe statuten werden vastgesteld en J. de Veth als waarnemend voorzitter werd gekozen. Volgens de nieuwe statuten werd de organisatie in drie regio's verdeeld (zie *Jaarboek 1998 DNPP*, blz. 93-94). Op 19 en 20 juni hield de jongerenorganisatie in Vianen een politiek congres, waarbij het manifest 'Demostaat' en 'Europlan '99' werden besproken. Men sprak zich onder meer uit voor een koning(in) met politieke bevoegdheden, en voor verdergaande Europese eenwording.

De Bestuurdersvereniging van de VVD kwam op 17 april bijeen voor haar jaarvergadering in Utrecht, waarbij pleitbezorgers van monisme en dualisme de degens kruisten. Zo hield oud-VVD-leider E.H.T.M. Nijpels, nu Commissaris van de Koningin in Friesland, een – voorzichtig pleidooi voor de gekozen burgemeester. De voorzitter, de burgemeester van Delfzijl E. Haaksman, stelde vast dat de VVD-bestuurders meer open stonden voor vernieuwing van het lokaal bestuur dan vroeger en dualisme niet meer zo gemakkelijk afwezen. De bijdragen werden door de vereniging in samenwerking met de Teldersstichting gepubliceerd in de bundel *Dualisme of monisme in het lokaal bestuur? Liberale bouwstenen*, onder redactie van A.W. Dijk en K. Groenveld. De discussie werd tijdens het jaarcongres op 5 en 6 november in Lunteren voortgezet, waarbij U. Rosenthal, hoogleraar bestuurskunde, Eerste-Kamerlid en lid van de staatscommissie Dualisme en lokale democratie, en de Noord-Hollandse Commissaris van de Koningin J.A. van Kemenade (PvdA) inleidingen hielden.

De Haya van Somerenstichting, belast met scholing en vorming, hield op 30 januari in Utrecht een studiedag over 'culturele verschillen in Nederland', waarbij vooral de Islam veel aandacht kreeg. Inleidingen werden verzorgd door een onderwijsdeskundige, een imam en het Tweede-Kamerlid mevr. F. Örgü (VVD). De delegatie van de VVD in het Europees parlement publiceerde een brochure getiteld *Vrijheid-werk-recht*, waarin zij haar opvattingen over onderwerpen als vrijheidsrechten, Europees buitenlands beleid, werkgelegenheid, migratiebeleid en racisme bondig uiteenzette.

personalia

Op 8 januari werd Nijpels, oud-minister en oud-fractievoorzitter van de VVD in de Tweede Kamer, geïnstalleerd als Commissaris van de Koningin in Friesland.

Op 4 februari veroordeelde het gerechtshof van Leeuwarden oud-staats-secretaris A.J. Evenhuis tot een boete van 50.000 gulden wegens belasting-fraude, maar sprak hem vrij van oplichting van de gemeentelijke Groninger Kredietbank. De rechtbank van Groningen had hem in juni 1997 tot een boete van 7.500 gulden veroordeeld (zie *Jaarboek 1997 DNPP*, blz. 89-90) en eveneens van oplichting vrijgesproken.

Op 26 februari overleed de jurist Th.H. Joekes, van 1963 tot 1989 lid van de Tweede Kamer. Joekes was eerder als journalist werkzaam geweest en schreef

ook romans, detectives en gedichten.

Rotterdam kreeg voor het eerst sinds 1952 weer een liberale burgemeester in de persoon van I.W. Opstelten, burgemeester van Utrecht maar in de Maasstad geboren. De vertrouwenscommissie van de gemeenteraad had een lichte voorkeur voor de Eindhovense burgemeester R. Welschen (PvdA) boven de VVD-er getoond, maar het kabinet gaf de voorkeur aan Opstelten. Hij werd op 16 februari geïnstalleerd.

Op 1 april trad H. Koning af als president van de Algemene Rekenkamer, wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd. Koning, die deze functie acht jaar had vervuld, werd als lid van de Rekenkamer opgevolgd door zijn partijgenoot P. Zevenbergen.

Op 2 juni overleed H.J. Louwes, lid van de Eerste Kamer van 1963 tot 1979 en van het Europees Parlement van 1979 tot 1989. Daarnaast was hij akkerbouwer in Groningen gebleven.

Op 30 september overleed H.Th.M. Lauxtermann, lid van de Tweede Kamer van 1977 tot 1989 en van 1991 tot 1993.

Op 1 december werd oud-minister van Defensie en oud-partijleider J.J.C. Voorhoeve lid van de Raad van State.

PARTIJLEDEN IN PERSPECTIEF

Kiezers en leden vergeleken

R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn^{*})

1. Inleiding: partijen en representatieve democratie

De discussie over de plaats en rol van partijen in politieke stelsels duurt voort. Sommigen menen dat partijen overbodig zijn geworden, anderen dat zij aan verval onderhevig zijn, terwijl weer anderen juist spreken over de ijzeren greep van partijen op het politieke besluitvormingsproces. In de wetenschappelijke literatuur over partijen zijn eveneens uiteenlopende analyses over dominantie of neergang van partijen te vinden, maar aan hun voortbestaan wordt nauwelijks getwijfeld. Overal waar democratische verkiezingen gehouden worden, zullen politieke partijen aanwezig zijn. Met het verval van partijen wordt in die literatuur dan ook niet zozeer bedoeld op de mogelijke verdwijning van het fenomeen 'politieke partij', als wel op de teloorgang van de intermediaire rol van partijen tussen burger en overheid, tussen kiezer en gekozene.

Die intermediaire rol van partijen is echter niet vanzelfsprekend, noch in de praktijk, noch in de theorie van representatieve democratie. In die theorie is de plaats van politieke partijen eigenlijk nooit goed doordacht.¹ En ook in de formeel-staatsrechtelijke vormgeving van representatieve politieke stelsels is oorspronkelijk met het verschijnsel van partijen geen rekening gehouden, of is het juist opzettelijk genegeerd. Slechts schoorvoetend is het bestaan van partijen door de grondwetgever in verschillende landen erkend. Inmiddels is dat in vele Europese landen het geval. En waar dat (nog) niet zo is, is er sprake van toeneemende speciale wetgeving over partijen, met name met betrekking tot de financiën en financiering van partijen. De Duitse *Parteiengesetz* uit 1965 was lange tijd één van de weinige uitvoerige wetten die zich specifiek op partijen richten, maar inmiddels bestaat er in tal van landen uitgebreide wetgeving en daarop gebaseerde jurisprudentie. Zelfs het Verenigd Koninkrijk schaaft zich nu bij die landen door de indiening, in december 1999, van de zeer uitvoerige *Political Parties, Elections and Referendum Bill*.

De Nederlandse grondwet maakt nog steeds geen gewag van politieke partijen,

---

^{*}) Met dank aan J.A. Elkind voor zijn bijdrage aan de analyses voor dit hoofdstuk.

maar de in 1999 aanvaarde wet Subsidiëring Politieke Partijen geeft voor het eerst een specifieke wettelijke basis voor overheidssteun aan partijen, die daarmee uiteindelijk formeel door de wetgever worden erkend. Het doel van de wet is 'om op deze wijze een bijdrage te leveren aan de instandhouding en zo mogelijk versterking van de intermediaire positie van landelijke politieke partijen in het democratisch staatsbestel'.² Tegelijk met de aanvaarding van de wet werd het bedrag aan overheidssubsidie voor de partijen met 25 procent verhoogd. Hoe anders denken de Britten daar over! Zij hebben grote weerzin tegen overheids-subsidiëring, omdat die volgens hen de intermediaire positie juist op het spel zou zetten. Of, in de woorden van de Britse minister van Binnenlandse Zaken J. Straw: 'Political parties should be the champions of the people, ensuring that the state is their servant and not their master. An over-reliance on state funding could absorb parties into the fabric of the state'.³

De verschillende opvattingen over de wenselijkheid van overheidssubsidie aan politieke partijen enerzijds, en het gedeelde verlangen dat partijen stevige wortels in de samenleving houden anderzijds, hebben waarschijnlijk alles te maken met de onduidelijke plaats die partijen nog altijd innemen in de theorie van de representatieve democratie. De toegenomen wetgeving heeft de spanning tussen het bestaan van politieke partijen en de formele vormgeving van het representatieve stelsel bepaald niet weggenomen.

In het Nederlandse parlementaire stelsel, zoals dat in 1848 (grondwettelijk) werd vormgegeven en sindsdien in essentie nog steeds bestaat, is er formeel alleen plaats voor kiezers en gekozenen. 'De Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk', stelt artikel 50 van de grondwet onomwonden. Over de rol die politieke partijen daar (eventueel) bij (moeten) spelen, laat de grondwet zich niet uit. En dat was halverwege de negentiende eeuw ook niet zo verwonderlijk - 'partijschap' had voor velen een hoogst negatieve klank. Toen de anti-revolutionaire voorman Groen van Prinsterer in die tijd ijverde voor inhoudelijk (religieus) geïnspireerde partijvorming, ontmoette hij forse weerstand. 'Velen sidderen, als voor een schrikbeeld, voor het woord *partij*'.⁴ Bovendien was van nationaal georganiseerde partijvorming in de jaren voor 1848 nog geen sprake, zodat het ook om die reden niet werkelijk verbaast dat de grondwet er geen gewag van maakte. Maar partijen ontstonden en begonnen in de praktijk het politieke stelsel te overheersen, zeker nadat de grondwetswijziging van 1917 een stelsel van evenredige vertegenwoordiging in één district had geïntroduceerd. Door de noodzaak van het opstellen van landelijke kandidatenlijsten werd het belang van nationaal georganiseerde partijen nog eens onderstreept.

Om de na verloop van tijd ontstane dominantie van politieke partijen te verzoenen met het formele parlementaire stelsel, werd geleidelijk aan in de periode aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw een aantal functies aan partijen toegedicht, die alle gericht waren op het goed functioneren van dat formele stelsel. Als de grondwet voorschrijft dat er verkiezingen worden gehouden, moeten er kandidaten zijn en moeten de kiezers overgehaald worden hun stem uit te brengen. Dat nu was een mooie taak voor partijen. En als de grondwet het kiesrecht toekent aan alle volwassenen, dan konden die partijen

nuttig zijn bij het voorlichten en vormen van de ongeletterde massa. Bij elkaar vormen de verschillende aan partijen toegedichte functies zo de 'intermediaire rol' van partijen. Welke functies daar precies toe behoren is nergens formeel vastgelegd. Dat zou het eveneens grondwettelijk vastgelegde principe van de vrijheid van organisatie trouwens ook te veel beperken. Voor de acceptatie van het fenomeen partijen was deze functietoekenning echter van wezenlijk belang.

Alhoewel partijen nooit volledig aan het ideaal van de intermediaire rol hebben voldaan, wordt er de laatste decennia zoals gezegd geregeld gesproken van een neergang van partijen. Daarmee wordt bedoeld dat partijen bepaalde functies niet meer of althans minder goed dan in het verleden zouden vervullen. Of er inderdaad sprake is van een dergelijke neergang hangt onder meer af van de beoordeling van de beginsituatie - was het vroeger allemaal zoveel beter? - en van de vraag of het belang van de verschillende functies niet historisch is bepaald - is de vorming van de ongeletterde massa niet een overbodig geworden functie van partijen, nu het onderwijs zoveel toegankelijker is dan vroeger? Hoe men daar ook over denkt, vast staat dat in ieder geval de recruteringsfunctie van partijen nog steeds van groot belang wordt geacht.⁵ Van belang is dat ook over het vervullen van deze kernfunctie van partijen nogal eens geklaagd wordt. De kwaliteit van de volksvertegenwoordigers en andere politici zou gemiddeld onder de maat zijn, terwijl de samenstelling van de volksvertegenwoordigende lichamen niet 'evenwichtig' wordt geacht gelet op het aantal vrouwen, leden van (etnische) minderheden, regio's, bepaalde beroepsgroepen, etc.

De partijen worden hier overigens voor een schier onmogelijke taak gesteld. Aan alle eisen tegelijk voldoen is in de praktijk simpelweg ondoenlijk. Bovendien zijn sommige van die eisen nieuw, wat te maken heeft met een verschuiving in het denken over vertegenwoordiging.⁶ Waar in de periode van de verzuiling vertegenwoordiging naar politieke richting domineerde, was vanaf de ontzuiling steeds meer de roep te horen om vertegenwoordiging van bepaalde groeperingen (meer vrouwen, jongeren, etc.). Dat betekent *niet* dat er ten tijde van de verzuiling geen vertegenwoordiging van maatschappelijke verscheidenheid bestond, integendeel. Maar het was een maatschappelijke verscheidenheid die voor een belangrijk deel met de politieke verscheidenheid samenviel. Door de katholieke zuil werd niet alleen het katholieke sociale program verdedigd, maar werden tevens katholieken naar het parlement afgevaardigd; de 'rode familie' stond niet alleen voor het socialisme, maar zorgde er ook voor dat tenminste sommige arbeiders de Kamer bereikten. Het in 1917 ingevoerde evenredige kiesstelsel was gericht op de vertegenwoordiging van de verschillende *politieke* richtingen in het land (zelfs de vertegenwoordiging van regio's werd niet meer door het kiesstelsel gegarandeerd), maar door de zuilen werd vertegenwoordiging van politieke verscheidenheid gekoppeld aan de gewenst geachte vertegenwoordiging van maatschappelijke verscheidenheid.

Toen vanaf de jaren zestig de zuilen desintegreerden, verviel de welhaast automatische koppeling tussen politieke en maatschappelijke verscheidenheid. De nu gewenste maatschappelijke verscheidenheid is veel minder dan vroeger in levensbeschouwelijke of ideologische termen te gieten. Steeds vaker wordt bij

vertegenwoordiging de norm gehanteerd van een zo getrouw mogelijke afspiegeling van de sociale samenstelling van de bevolking. Volgens deze vorm van descriptieve vertegenwoordiging dient het parlement ook wat betreft maatschappelijke verscheidenheid een miniatuur te zijn van de samenleving als geheel.⁷ Het Nederlandse kiesstelsel is echter vooral toegesneden op een andere vorm van descriptieve vertegenwoordiging, namelijk die van politieke verscheidenheid; er zijn geen wettelijk gereserveerde zetels voor vrouwen, (etnische) minderheden, jongeren, regio's of bepaalde beroepsgroepen. Partijen komen aldus voor de zware taak te staan tegemoet te komen aan een steeds bontere verzameling van wensen ten aanzien van de gewenste samenstelling van de volksvertegenwoordigingen. Het kiesstelsel biedt hen daarbij nauwelijks instrumenten; alleen de vertegenwoordiging van regio's zou met de door sommigen bepleite invoering van een kiesstelsel met meer districten gemakkelijker worden. Veel hangt in deze situatie af van het interne kandidaatstellingsproces van politieke partijen. Over de uitkomsten daarvan wordt, zoals gesteld, geklaagd. Daarbij wordt nogal eens met de beschuldigende vinger gewezen naar de eenzijdige samenstelling van het 'selectoraat', dat wil zeggen de (actieve) leden van de partijen. Zij zijn het immers die uiteindelijk de kandidatenlijsten vaststellen. Een eenzijdige samenstelling van het ledenbestand zou zich als het ware vertalen in een even eenzijdige samenstelling van de kandidatenlijsten, zowel ten aanzien van de maatschappelijke verscheidenheid als inzake de politieke voorkeuren van de kandidaten.

In het navolgende zal een vergelijking gemaakt worden tussen leden en kiezers van de vier grootste partijen: PvdA, CDA, VVD en D66. Hoe groot zijn verschillen in sociale achtergrond en politieke voorkeur? Benadrukt zij overigens dat een dergelijk onderzoek eerst en vooral relevant is vanuit het perspectief van descriptieve vertegenwoordiging van maatschappelijke verscheidenheid. Maar omdat dat perspectief in de huidige kandidaatstellingsprocessen een zo prominente rol speelt, is het zinnig te bezien in welk opzicht het ledenbestand van partijen al dan niet anders is samengesteld dan de eigen kiezersaanhang. Wanneer verschillen waargenomen worden, dan kan dat binnen dat perspectief leiden tot uiteenlopende conclusies. Ten eerste zou men in dat geval vraagtekens kunnen zetten bij de legitimiteit van het handelen van partijorganisaties. Mogen partijorganisaties waarvan het ledenbestand niet of nauwelijks lijkt op het electoraat hun stempel drukken op de recrutering van het politieke personeel? Ten tweede dringt de vraag zich op of het in dat geval vanuit overwegingen van electorale tactiek niet zinniger zou zijn dat de partij- en campagneleiding haar oor te luisteren legt bij wat kiezers willen in plaats van al te veel aandacht te besteden aan de ideeën van leden. In de wetenschappelijke literatuur over veranderende partijtypen is de toenemende electorale gerichtheid van partijen een gemeenschappelijke noemer, of het nu gaat om *catch-all* partijen, electoraal-professionele partijen, moderne kaderpartijen of kartelpartijen.⁸ Die toegenomen electorale gerichtheid wordt in de literatuur empirisch geconstateerd, maar zou in geval van grote verschillen tussen leden en kiezers ook normatief kunnen worden verdedigd, hetgeen koren op de molens van de campagnestaven van partijen zou zijn.

De benadering van descriptieve vertegenwoordiging van maatschappelijke verscheidenheid is echter niet de enige. In de jaren dertig verdedigde de sociaal-democraat W.A. Bongers in zijn bekende *Problemen der democratie* juist de stelling: 'De democratie zal selectionistisch zijn, of niet zijn!'⁹ Een democratie die er niet in slaagt mensen met grote politieke en intellectuele capaciteiten - 'de besten' - naar voren te schuiven voor de politieke leiding van het land, zal het slecht vergaan. Met grote weerzin haalde Bongers in zijn boek 'één der felste anti-demokraten', Hasbach, aan, die gezegd had: 'Die Masse sucht Männer, die ihr gleichen.' Bongers' reactie daarop: 'Deze uitspraak getuigt van slechte mensenkennis, van weinig ervaring in het verenigingsleven en van gering sociologisch inzicht. Als dit waar was, zou er reeds lang geen enkele democratische staat meer bestaan.'¹⁰ Bongers' selectionistische democratie past echter nog wel binnen de benadering van descriptieve vertegenwoordiging van *politieke* verscheidenheid.

H. Pitkin, die in 1967 haar *The Concept of Representation* publiceerde dat tot op de dag van vandaag als het standaardwerk over vertegenwoordiging geldt, ging een stap verder. Zij voelde meer voor een andere vorm van vertegenwoordiging dan de descriptieve. Op een overigens wat rustiger toon dan Bongers pleitte zij voor vertegenwoordiging als '*acting for*', waarbij het er minder om gaat wie een vertegenwoordiger *is*, maar vooral om wat hij of zij *doet*. Zoals een advocaat de belangen van zijn cliënt kan verdedigen zonder op die cliënt te lijken of dezelfde opvattingen te hebben, zo kan een volksvertegenwoordiger handelen in het belang van de vertegenwoordigde zonder tot dezelfde (sociale) categorie te horen of over alles dezelfde opinies te hebben als zijn kiezers.

Wanneer in het volgende een vergelijking wordt gemaakt tussen leden en kiezers van de vier grote partijen, wordt daarom niet gesuggereerd dat de descriptieve visie op vertegenwoordiging van maatschappelijke verscheidenheid de enig mogelijke of enig wenselijke is.¹¹ Wel willen wij met deze analyse nagaan of – als men uit zou gaan van zo'n descriptieve visie op vertegenwoordiging - er inderdaad sprake is van grote verschillen tussen de leden en kiezers van politieke partijen gelet op hun sociale achtergrond. En zo ja, of die verschillen met zich meebrengen dat leden en kiezers zich van elkaar onderscheiden qua politieke opvattingen. Want achter de wens van een betere afspiegeling van de maatschappelijke verscheidenheid gaat toch de gedachte schuil dat politieke opvattingen in hoge mate bepaald worden door de sociale achtergrond.

Op basis van gegevens uit het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 1998 en het Partijledenonderzoek (PLO) 1999 van de Leidse universiteit zijn vijf groepen kiesgerechtigden onderscheiden.¹² Een eerste onderscheid betreft dat tussen partijleden en niet-partijleden. De niet-partijleden worden onderverdeeld in drie groepen op basis van hun (subjectieve) interesse in de politiek: niet geïnteresseerden, tamelijk geïnteresseerden en zeer geïnteresseerden. Bij de partijleden is interesse in de politiek een minder goed hanteerbaar criterium om een nadere onderverdeling te maken; hier is dan ook gebruik gemaakt van de mate van (subjectief) activisme in de partij. Het zijn immers juist de actieve leden die bij de recrutering van kandidaten het meest betrokken zijn. Naast deze vijfdeling¹³ kan bovendien op enkele punten een vergelijking worden gemaakt tussen (alle)

partijleden die in 1999 hebben meegewerkt aan het partijledenonderzoek en de respondenten uit een vergelijkbaar onderzoek onder partijleden uit 1986,¹⁴ zodat tevens mogelijke veranderingen in de samenstelling van de ledenbestanden kunnen worden getraceerd.

2. Achtergrondkenmerken van leden en kiezers

Mannen en vrouwen zijn ongeveer gelijk over de bevolking verdeeld. De descriptieve vertegenwoordiging van maatschappelijke verscheidenheid zou wat *seks* betreft dan ook een parlement moeten opleveren met ongeveer even veel mannen als vrouwen, de 'paritaire democratie'. Dat is niet het geval, al doet Nederland het in internationaal perspectief niet eens zo slecht. Met 36 procent vrouwen in de Tweede Kamer staat Nederland vijfde op de wereldranglijst, na de Scandinavische landen.¹⁵ Dat is opvallend, zeker indien wij kijken naar het aandeel vrouwen onder de zeer in politiek geïnteresseerde kiesgerechtigde burgers. Tabel 1 laat immers zien dat in 1998 van deze naar het eigen oordeel zeer geïnteresseerde kiezers minder dan 30 procent vrouw was.

Vergeleken met het aantal vrouwen onder de zeer in politiek geïnteresseerde kiezers, is het aandeel vrouwen onder kamerleden dus zelfs iets groter. Dat zou men kunnen interpreteren als een vertekening van de verhoudingen op kiezersniveau en in die zin niet in overeenstemming met een bepaalde descriptieve opvatting van democratie, maar ook kan men dit gegeven zien als een voorbeeld van succesvol 'ingrijpen' door partijen. Immers, terwijl de beschikbaarheid van zeer in politiek geïnteresseerde vrouwen relatief gering is, slagen partijen er kennelijk in de verhoudingen enigszins bij te stellen zodat er meer vrouwen in de Tweede Kamer komen. Wellicht heeft het feit dat het aandeel vrouwen onder partijleden groter is dan het percentage vrouwen onder zeer geïnteresseerde kiezers, daaraan een bijdrage geleverd. Het percentage vrouwelijke partijleden was in 1999 gelijk aan het percentage vrouwelijke kamerleden: 36 procent. In 1986 was 28 procent van de partijleden vrouw, terwijl de Tweede Kamer destijds voor 20 procent uit vrouwen bestond.¹⁶ De partijen zijn er blijkbaar in geslaagd om het aandeel vrouwelijke kamerleden te laten corresponderen met het percentage vrouwelijke partijleden.

Anders ligt dat wanneer wij kijken naar de *leeftijd* van kiezers en leden. Enerzijds neemt het aandeel jongeren (tot en met 30 jaar) licht af naarmate de politieke interesse onder kiezers toeneemt. Anderzijds is het aandeel van jongeren onder zeer in politiek geïnteresseerde kiezers nog altijd groter dan het aandeel jongeren onder de leden van de onderzochte partijen. Jongeren tot en met 30 jaar vormen onder de zeer in politiek geïnteresseerde kiezers

Tabel 1. Partijleden en kiezers vergeleken naar enkele achtergrondkenmerken

	kiezers (1998) (naar subjectieve politieke interesse)			partijleden (1999) (naar mate van activisme)		leden 1999 leden 1986	
	niet	tamelijk	zeer	vrijwel niet/ niet zo actief	tamelijk/ zeer actief		
<i>geslacht</i>							
man	33	51	73	64	64	64	72
vrouw	67	49	27	36	36	36	28
totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
N=	271	875	113	1965	837	2843	1219
<i>leeftijd</i>							
18-30	24	21	15	6	6	6	9
31-40	20	24	12	11	16	13	24
41-50	19	23	22	18	24	19	21
51-60	17	16	27	26	31	27	20
> 60	21	16	24	39	24	35	27
totaal	101%	100%	100%	100%	101%	100%	101%
N=	271	875	113	1957	834	2834	1225
<i>opleiding</i>							
alleen lager	22	10	6	3	2	3	7
hbo, univ.	10	25	41	59	67	60	51
N=	270	875	113	1950	829	2819	1211
<i>werkstatus</i>							
nu betaald werk	48	65	62	56	68	59	
ooit betaald werk	42	30	35	40	31	37	
nooit betaald werk	10	5	3	4	2	3	
totaal	100%	100%	100%	100%	101%	99%	
N=	271	875	113	1944	832	2810	

een bescheiden groep van 15 procent, maar bij de partijen treffen we slechts ruim 5 procent leden van die leeftijd aan. Vergeleken met de situatie in 1986 lijkt zelfs sprake van enige achteruitgang van het aandeel van jongeren in politieke partijen. Terwijl in 1986 ongeveer een derde van de partijleden jonger was dan veertig jaar, was dat in 1999 nog ongeveer een vijfde deel, terwijl tegelijkertijd (in 1998) ruim een kwart van de zeer in politieke geïnteresseerde kiezers zich in die leeftijdscategorie bevindt. Politiek geïnteresseerde 'jongeren' geven kennelijk maar ten dele uiting aan die interesse via partijen. Nu was dat wellicht in het verleden ook al tot op zekere hoogte het geval, maar de achteruitgang van het aantal jongeren onder partijleden geeft aan dat politieke partijen hier toch, vanuit het perspectief van een bepaalde descriptieve representativiteit, een probleem hebben. Het zou kunnen dat met name onder politiek geïnteresseerde jongeren de concurrentie van andere 'politieke' organisaties, zoals actiegroepen en sociale bewegingen, vrij groot is.

Tabel 1. Partijleden en kiezers vergeleken naar enkele achtergrondkenmerken (vervolg)

<i>arbeidspositie</i>						
in overheidsdienst	7	13	16	17	23	19
in loondienst	34	44	30	27	26	26
zelfstandig	7	7	16	11	15	12
anders werkzaam	-	1	-	2	4	2
arbeidsongeschikt	6	5	8	4	4	4
werkloos	3	1	1	1	3	2
aow/pensioen	13	14	21	30	18	26
huisvrouw/-man	23	10	4	5	2	4
student/scholier	5	5	3	1	1	1
anders	2	1	1	3	5	3
totaal	100%	101%	100%	101%	101%	99%
N=	269	873	113	1928	826	2754

<i>sociale klasse</i>							
hogere	2	1	2	14	13	14	7
hogere midden	8	18	32	42	47	43	35
gewone midden	57	62	54	36	33	35	44
hogere arb.	6	7	7	4	3	3	4
gewone arb.	29	12	5	5	4	5	10
totaal	102%	100%	100%	101%	100%	100%	100%
N=	269	865	111	1844	771	2649	1096

Bron:	Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 1998, Partijledenonderzoek Leiden (PLO) 1999, Zielonka-Goei & Hillebrand, 1988.
N.B.:	
-	De groep kiezers bevat enkel en alleen die respondenten die in het NKO 1998 aangaven op PvdA, VVD, CDA of D66 gestemd te hebben, dit terwille van de vergelijkbaarheid met partijleden.
-	Omdat de antwoordmogelijkheden van NKO en PLO niet geheel identiek zijn, is bij de vraag naar hoogst genoten opleiding bij 'hbo, universiteit' een mogelijk ruimere categorie voor kiesgerechtigden genomen.
-	Gegevens m.b.t. de werkstatus en arbeidspositie voor 1986 waren niet beschikbaar.

De andere kant van de medaille is dat ouderen oververtegenwoordigd zijn onder partijleden. Dat is in het bijzonder het geval indien men de leden vergelijkt met de totale kiezersaanhang van PvdA, VVD, CDA en D66. Ruim 60 procent van de leden van die partijen is ouder dan vijftig jaar, terwijl van hun kiezers nog geen 40 procent tot die categorie behoort. Vergeleken met de zeer in politiek geïnteresseerde kiezers is de vertekening al beduidend minder: de helft van die groep kiezers is ouder dan 50 jaar. En vrijwel geen verschil is meer waarneembaar als de zeer in politiek geïnteresseerde kiezers worden vergeleken met de actieve partijleden: in beide gevallen is ongeveer de helft ouder dan vijftig jaar. Dat zou al met al kunnen betekenen dat de politieke partij voor ouderen - veel meer dan voor jongeren - nog steeds een geschikt vehikel voor politieke participatie is. In een periode van toenemende vergrijzing is een dergelijke constatering niet alleen maar slecht nieuws voor partijen. De partijen ontkomen overigens ook zelf niet geheel aan de algemene maatschappelijke ontwikkeling van vergrijzing. Terwijl in 1986 bijna de helft van de leden ouder was dan 50 jaar, gold dat in 1999 voor ongeveer zestig procent. De partijen volgen hier dus de trend, zij het dat de vergrijzing in het bijzonder zichtbaar is onder de leden van VVD (twee op elke drie leden is ouder dan 50) en bovenal bij het CDA, dat op elke vijf partijleden

vier leden van 50 jaar of ouder telt.

Indien wij Bongers roep om de 'selectie van de besten' zouden interpreteren in termen van *opleiding*, dan zijn de partijen bepaald succesvol. Natuurlijk zegt een academische graad lang niet alles over het al dan niet goed kunnen functioneren als volksvertegenwoordiger of politiek bestuurder, maar anderzijds kan een hoge opleiding moeilijk worden uitgelegd als een negatieve kwalificatie, tenzij men een strikte interpretatie van vertegenwoordiging van maatschappelijke verscheidenheid aanhoudt. Tabel 1 laat zien dat partijleden gemiddeld duidelijk hoger opgeleid zijn dan kiezers, actieve partijleden nog iets meer dan minder actieve leden. Bij de kiezers is goed te zien dat een hogere opleiding samengaat met een grotere politieke interesse. Van de niet geïnteresseerde kiezers heeft bijna een kwart niet meer dan de lagere school of slechts elementair onderwijs doorlopen en heeft 10 procent een opleiding op hbo- of universitair niveau afgerond, terwijl onder zeer geïnteresseerde kiezers minder dan 10 procent alleen de lagere school en ongeveer 40 procent hbo of universiteit heeft gevolgd. Maar zelfs onder deze zeer in politiek geïnteresseerde kiezers is het aantal hbo-ers of academici aanmerkelijk lager dan onder partijleden (60 procent). Mensen met slechts lagere school zijn vrijwel niet meer terug te vinden in het ledenbestand van partijen. Deze situatie bestond reeds in 1986, maar is nog versterkt. Politieke partijen zijn in toenemende mate bastions van academici. Dat kan men in een heel welwillende lezing positief duiden als een gevolg van de grotere toegankelijkheid van academisch onderwijs voor grotere groepen in de samenleving; de ontwikkeling geldt namelijk voor alle onderzochte partijen. Men kan het ook beschouwen als het gevolg van de ontwikkeling in de richting van een 'kennis-samenleving'. Wanneer kennis zo belangrijk wordt, is het dan niet vanzelfsprekend dat ook partijen hoge eisen stellen aan hun leden wat betreft de genoten opleiding? Geen enkele partij stelt weliswaar formeel een dergelijke eis, maar in de praktijk blijken partijen in ieder geval, mogelijk als gevolg van zelfselectie, meer mensen met een hogere dan met een lagere opleiding aan te trekken als lid. Van een getrouwe afspiegeling van de bevolking is op dit punt zeker geen sprake. Helemaal nieuw is dat niet: in de beginperiode van de SDAP sprak men niet voor niets schertsend van de 'Studenten, Dominees en Advocaten-Partij'.

Werkstatus en *arbeidspositie* spelen een belangrijke rol in de discussie over de eenzijdige samenstelling van het parlement. Juist met betrekking tot dit kenmerk wordt vaak gewezen op de eenzijdige samenstelling van het selectoraat (de actieve leden). Wanneer evenwel allereerst gekeken wordt naar het hebben van betaald werk, dan is die eenzijdige samenstelling van het actieve ledenbestand eigenlijk nauwelijks waarneembaar. Zowel van de kiezers als van de leden heeft ongeveer 60 procent een betaalde baan, de actieve leden wat vaker dan de minder actieve. En bij zowel kiezers als partijleden zegt ongeveer 35 procent 'ooit betaald werk' te hebben gehad, wat primair het gevolg is van het feit dat velen onder hen (op het moment van onderzoek) met AOW of pensioen zijn.

Bij een nauwkeuriger beschouwing van de arbeidspositie van kiezers en leden blijkt de nogal eens veronderstelde dominante aanwezigheid van ambtenaren onder de partijleden vrij betrekkelijk. Van de leden van PvdA, VVD, CDA en

D66 is bijna 20 procent werkzaam in overheidsdienst; bij de kiezers van die partijen gaat het om ruim 10 procent.¹⁷ Kiezers zijn wat vaker dan leden werkzaam in loondienst in de niet-overheidssector: 40 procent versus ongeveer 25 procent. Overigens is het bepaald niet zo dat in de door ons onderzochte partijen zelfstandigen ontbreken: als er al een verschil is tussen het aandeel zelfstandigen onder kiezers (8 procent) en leden (12 procent), dan lijkt er eerder sprake van een over- dan van een ondervertegenwoordiging van die groep werkenden onder partijleden. Hiervoor is al geconstateerd dat partijleden op jaren zijn, en dat vertaalt zich wat betreft hun arbeidspositie in een relatief groot aandeel AOW-ers en gepensioneerden onder de leden: ruim 25 procent, vergeleken met 15 procent onder de kiezers van deze partijen. Ondanks dergelijke verschillen lijkt de conclusie toch te moeten luiden dat de werksituatie en arbeidspositie van partijleden niet wezenlijk of substantieel verschilt van die van de kiezers van diezelfde partijen.

Aanzienlijke verschillen tussen kiezers en partijleden zijn weer waarneembaar bij de *sociale klasse* waartoe men zichzelf rekent. Partijleden behoren duidelijk vaker tot de hogere klasse of hogere middenklasse dan de kiezers, ongeacht de mate van activisme binnen de partij. Ruim de helft van de kiezers beschouwt zichzelf als gewone 'middenklasser', waarbij aangetekend moet worden dat onder zeer geïnteresseerde kiezers het aandeel dat zich tot de hogere middenklasse rekent relatief groot is. Ruim een vijfde deel ziet zichzelf als 'lid' van de arbeidersklasse; onder de minst geïnteresseerde kiezers gaat het hier om een derde deel. Partijleden die zich tot de arbeidersklasse rekenen komen slechts in geringe mate voor (nog geen 10 procent). Bij de onderzochte partijen komt alleen bij de PvdA het aandeel arbeiders ongeveer overeen met dat onder de kiezers, maar ook in die partij is dat percentage sterk dalend.¹⁸

Alle gepresenteerde achtergrondvariabelen op een rij gezet, kan worden geconstateerd dat de (actieve) partijleden geen keurige of perfecte afspiegeling van het electoraat, dat wil hier zeggen kiezers van de betreffende partijen, vormen. Vooral wat betreft de sekse, de hoogst genoten opleiding, de subjectieve sociale klasse en in mindere mate de leeftijd zijn de verschillen duidelijk waarneembaar. Vanuit een bepaalde descriptieve opvatting over vertegenwoordiging zijn de partijleden dus niet representatief voor het (eigen) kiezerscorps. Veel minder verschillen zijn te constateren tussen actieve en niet-actieve partijleden. Het 'selectoraat' van actieve partijleden verschilt dus slechts in beperkte mate van het totale ledenbestand van partijen: activisme in de partij leidt niet of nauwelijks tot verdere vertekening.

3. Opvattingen over specifieke politieke vraagstukken vergeleken

In 1991 publiceerde een speciale PvdA-commissie een rapport over de organisatie van de partij. De PvdA werd 'verenigingscentrisme' verweten, navelstaarderij op de eigen organisatie. Een belangrijke oorzaak daarvan werd gezocht in de samenstelling van het bestand aan actieve leden, dat niet representatief werd geacht voor de kiezers: 'De actieve leden vertegenwoordigen niet de

leden in het algemeen en al helemaal niet de kiezers, noch in politieke opvattingen, noch wat betreft maatschappelijke positie. Zij vertegenwoordigen alleen zichzelf.¹⁹ In de vorige paragraaf is gebleken dat wat hun sociale achtergronden betreft - 'de maatschappelijke positie' - leden en kiezers weliswaar in mindere of meerdere mate verschillen, maar dat actieve en niet-actieve leden op dit punt beduidend minder uiteenlopen. In deze paragraaf wordt nagegaan hoe het zit met politiek-inhoudelijke opvattingen. Vertegenwoordigen (actieve) leden als het gaat om de opvattingen over uiteenlopende politieke vraagstukken hun kiezers, of inderdaad alleen maar zichzelf?

Wanneer wij kijken naar de meningen over *inkomensverschillen*, dan lijkt het antwoord te zijn dat de leden meer zichzelf dan hun kiezers representeren. In tabel 2 is voor de vier onderzochte partijen te zien hoe kiezers, niet-actieve leden en actieve leden denken over het klassieke sociaal-economische vraagstuk van de inkomensverdeling. Tweederde van de actieve PvdA-leden is voor een verkleining van inkomensverschillen, en dat aandeel is groter dan dat van de minder actieve leden en de PvdA-kiezers, hoewel ook deze groepen PvdA-ers in meerderheid vóór verdere nivellering zijn. Bij de VVD is een spiegelbeeld waarneembaar. Daar moeten juist de leden minder hebben van nivellering dan de kiezers; de actieve leden zijn nadrukkelijker voor een vergroting van inkomensverschillen dan de niet-actieve leden, die op hun beurt sterker voorstander van een dergelijke denivellering zijn dan de kiezers van de VVD. Overigens is van de drie onderscheiden groepen VVD-ers in alle gevallen een ruime meerderheid een min of meer gematigde positie (scores 3, 4 en 5 op een zeven-puntsschaal) toegedaan.

De gesignaleerde verschillen ten aanzien van het vraagstuk van de inkomensverdeling kunnen - gezien hun geringe omvang is enige goede wil nodig - worden gezien als een aanwijzing voor het gelijk van de politicoloog J.D. May, die de 'wet van curvilineaire dispariteit' of eenvoudigweg de 'Wet van May' formuleerde.²⁰ Volgens deze wet vertoont de opiniestructuur in een politieke partij een curve, waarbij het middenkader radicalere standpunten inneemt dan zowel de basis als de top. Toegepast op het electoraat zou deze wet betekenen dat het ideologisch bevlogen middenkader bij het innemen van standpunten radicaler zal zijn dan de doorgaans minder ideologisch *geprägte* kiezers. De partij-elite is voor haar (her)verkiezing afhankelijk van die kiezers en zal daarom minder vergaande standpunten innemen. Wij beschikken slechts over gegevens voor twee van de drie door May genoemde categorieën: de kiezers en het middenkader, hier verstaan als de (actieve) leden. Vergelijkbare gegevens voor de politieke top, bijvoorbeeld van leden van de Tweede Kamer, ontbreken helaas voor de onderzochte periode. Toch kan wel iets gezegd worden over de befaamde Wet van May. Immers, de standpunten van de (actieve) leden zouden in ieder geval radicaler moeten zijn dan die van de kiezers. Dat lijkt inderdaad in enige mate het geval, althans bij de VVD en de PvdA, en als het gaat om de meningen over inkomensverschillen. Wanneer de PvdA beschouwd wordt als de partij die ideologisch voor verdere nivellering is, dan wordt een radicaler standpunt op dit punt relatief vaker aangehangen door de actieve leden dan door de kiezers en de

niet-actieve leden. En wanneer men de VVD juist kenschetst als een partij die zich verzet tegen nivellering of zelfs pleit voor denivellering, dan zien wij ook hier dat actievare leden tweemaal zo vaak een radicalere positie verdedigen als de kiezers, waarbij de niet-actieve leden een middenpositie innemen. Bij het CDA is een vergelijkbaar patroon niet waarneembaar, maar dat zou verklaard kunnen worden door de middenpositie die deze partij bij dit thema inneemt. D66 vertoont echter weer een iets ander beeld. Bij die partij zijn er juist meer kiezers dan leden die een meer 'extreme' positie innemen. Ongeveer een derde van de D66-kiezers vindt dat de inkomensverschillen kleiner moeten worden, terwijl slechts een vijfde van de (actieve) leden dat vindt. De Wet van May gaat hier niet op.²¹

Tabel 2. *Partijleden en kiezers vergeleken: meningen over inkomensverschillen*

	PvdA			VVD			CDA			D66		
	leden			leden			leden			leden		
	kiezers	niet (zo) actief	actief	kiezers	niet (zo) actief	actief	kiezers	niet (zo) actief	actief	kiezers	niet (zo) actief	actief
verschillen groter 1,2	4	1	1	17	26	35	8	5	6	3	3	6
3,4,5	40	44	31	70	69	60	59	70	67	63	77	75
6,7 verschillen kleiner	56	55	68	13	5	6	34	25	27	34	21	19
totaal	100%	100%	100%	100%	100%	101%	101%	100%	100%	100%	101%	100%
N=	463	530	163	345	425	176	255	386	154	185	553	324
<p>Bron: Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 1998, Partijledenonderzoek Leiden (PLO) 1999</p> <p>Vraag: Sommige mensen en partijen vinden dat de verschillen in inkomens in ons land groter moeten worden (bij cijfer 1). Andere vinden dat deze verschillen kleiner moeten worden (bij cijfer 7). Natuurlijk zijn er ook mensen met een mening die hier ergens tussen ligt. Waar zou u uzelf (...) plaatsen?</p> <p>De vraag is afkomstig uit het PLO 1999, en is (vrijwel) identiek aan die van het NKO 1998.</p> <p>N.B.: De groep kiezers bevat enkel en alleen die respondenten die in het NKO 1998 aangaven op PvdA, VVD, CDA of D66 gestemd te hebben, dit terwille van de vergelijkbaarheid met partijleden.</p>												

Maar eerlijk is eerlijk: de gevonden verschillen ten aanzien van het vraagstuk van de inkomensverdeling zijn eigenlijk gering, en een volstrekt eenduidig patroon is voor de vier onderzochte partijen niet werkelijk aanwezig. Er is al met al op dit punt dus weinig steun voor de Wet van May. Het overgrote deel van de leden koestert eenzelfde opvatting over dit politieke probleem als veruit de meeste kiezers. En dat blijkt ook het geval als naar enkele andere politiek-inhoudelijke kwesties wordt gekeken, zoals het euthanasievraagstuk, de minderhedenproblematiek, de Europese eenwording, en de hoogte van de sociale uitkeringen (zie tabel 3a-d).²² De overheersende indruk die bij bestudering van tabel 3 ontstaat, is er opnieuw één van grote overeenkomsten tussen kiezers en leden, al zijn soms (kleine) verschillen waarneembaar.

Tabel 3a. Partijleden en kiezers vergeleken: meningen over euthanasie

	PvdA		VVD		CDA		D66	
	leden	kiezers	leden	kiezers	leden	kiezers	leden	kiezers
euthanasie verboden 1,2	1	8	2	6	27	22	1	3
3,4,5	22	32	23	32	53	47	22	34
6,7 euthanasie mag	76	61	75	63	20	31	77	63
totaal N=	99% 699	101% 464	100% 607	101% 343	100% 545	100% 256	100% 891	100% 185
<p>Bron: Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 1998, Partijledenonderzoek Leiden (PLO) 1999</p> <p>Vraag: Als een arts het leven van een patiënt op diens verzoek beëindigt noemen we dat euthanasie. Sommige mensen en partijen vinden dat euthanasie verboden moet zijn. Andere vinden dat een arts altijd euthanasie mag toepassen als een patiënt daarom vraagt. Natuurlijk zijn er ook mensen met een mening die daar tussenin ligt.</p> <p>Stel: zij die vinden dat euthanasie verboden moet zijn staan aan het begin van de lijn (bij cijfer 1) en zij die vinden dat de arts altijd euthanasie mag toepassen als de patiënt daarom vraagt staan aan het einde van de lijn (bij cijfer 7).</p> <p>Waar zou u uzelf (...) plaatsen?</p> <p>De vraag is afkomstig uit het PLO 1999, en is (vrijwel) identiek aan die van het NKO 1998.</p>								

Wat de *euthanasie*-kwestie betreft, zou een pleidooi voor een verbod van euthanasie noch bij de leden noch bij de kiezers van PvdA, VVD en D66 in goede aarde vallen (zie tabel 3a). Zowel de kiezers als de leden van deze partijen zijn in ruime meerderheid min of meer stellig van mening (posities 6 en 7) dat een arts altijd euthanasie mag toepassen als de patiënt daarom vraagt. Het CDA verschilt – zoals te verwachten viel – duidelijk van de andere drie partijen. Ongeveer een kwart van de CDA-achterban neigt naar een verbod op euthanasie (posities 1 en 2). Van een verschil van mening tussen leden en kiezers is onder CDA-ers overigens nauwelijks sprake. Wel zien wij dat iets meer CDA-kiezers een liberaler houding in deze kwestie aannemen dan CDA-leden, terwijl bij

PvdA, VVD en D66 de leden juist wat liberaler zijn dan de kiezers van de eigen partij. Dat zijn echter slechts nuanceringen van het algemene beeld - of toch een zwakke echo van de Wet van May, dit keer op de ethische dimensie?

Tabel 3b. *Partijleden en kiezers vergeleken: meningen over allochtonen en etnische minderheden*

Error! Bookmark not defined.	PvdA		VVD		CDA		D66	
	leden	kiezers	leden	kiezers	leden	kiezers	leden	kiezers
behoud gewoonten 1,2	12	14	2	6	4	6	8	16
3,4,5	65	59	40	52	60	54	71	65
6,7 volledig aanpassen	23	27	57	42	36	40	21	18
totaal N=	100% 696	100% 464	99% 612	100% 347	100% 554	100% 255	100% 885	99% 185
Bron: Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 1998, Partijledenonderzoek Leiden (PLO) 1999 Vraag: In Nederland wordt verschillend gedacht over allochtonen en etnische minderheden. Sommigen vinden dat deze mensen in Nederland moeten kunnen leven met behoud van alle gewoonten van de eigen cultuur (bij cijfer 1). Anderen vinden dat zij zich, als zij in Nederland blijven, volledig moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur (bij cijfer 7). En natuurlijk zijn er mensen die een mening hebben die daar tussenin ligt. Waar zou u uzelf (...) plaatsen? De vraag is afkomstig uit het PLO 1999, en is (vrijwel) identiek aan die van het NKO 1998.								

Op de nauw met de *minderhedenproblematiek* verbonden vraag of allochtonen en etnische minderheden zich moeten aanpassen aan de (dominante) Nederlandse cultuur of in Nederland moeten kunnen leven met behoud van de gewoonten van de eigen cultuur, geven de meeste leden en kiezers een gematigd antwoord (zie tabel 3b). Ruim de helft tot tweederde van de kiezers en de leden kiest positie ergens tussen (vrijwel) volledig aanpassen (posities 6 en 7) en (vrijwel) volledig behoud (posities 1 en 2) van alle gewoonten van de eigen cultuur. Het (vrijwel) volledig behoud van de eigen cultuur wordt bij alle partijen door een slechts zeer kleine groep kiezers en leden verdedigd. Volledige aanpassing aan de Nederlandse cultuur krijgt overal meer steun, maar niet zoveel dat daarmee een meerderheid die opvatting is toegedaan. Een uitzondering hierop vormen de leden van de VVD: ruim de helft van hen stelt zich op het standpunt dat allochtonen en etnische minderheden zich (vrijwel) volledig moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Het is tevens de enige keer bij deze kwestie dat er een verschil waarneembaar is tussen kiezers en partijleden. Van de VVD-kiezers pleit ongeveer 40 procent voor volledige aanpassing; bij de VVD-leden is dat een

ruime meerderheid. Bij de andere partijen is er geen werkelijk verschil tussen kiezers en leden waar te nemen.

Tabel 3c. Partijleden en kiezers vergeleken: meningen over de Europese eenwording

	PvdA		VVD		CDA		D66	
	leden	kiezers	leden	kiezers	leden	kiezers	leden	kiezers
moet door- gaan 1,2	41	25	32	25	31	25	43	25
3,4,5	51	62	55	58	60	59	52	64
6,7 al te ver	7	13	13	17	9	16	5	10
totaal N=	99% 675	100% 436	100% 603	100% 333	100% 546	100% 246	100% 865	99% 174
<p>Bron: Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 1998, Partijledenonderzoek Leiden (PLO) 1999</p> <p>Vraag: De Europese eenwording is in volle gang. De landen van de Europese Unie hebben besloten om steeds nauwer met elkaar te gaan samenwerken. Niet iedereen denkt hierover hetzelfde. Sommigen vinden dat de Europese eenwording nog verder zou moeten gaan. Anderen vinden dat de Europese eenwording al te ver is gegaan. Stel dat de mensen en partijen die vinden dat de Europese eenwording nog verder zou moeten gaan aan het begin van de lijn staan (bij cijfer 1) en dat de mensen en partijen die vinden dat de eenwording al te ver is gegaan aan het einde van de lijn staan (bij cijfer 7). Waar zou u uzelf (...) plaatsen?</p> <p>De vraag is afkomstig uit het PLO 1999, en is (vrijwel) identiek aan die van het NKO 1998.</p>								

De vraag over de *Europese integratie* raakt - zij het op andere wijze - evenals het minderhedenvraagstuk aan de nationale identiteit, maar heeft op zichzelf geen enkele connotatie met etnische verschillen. Dat zou mede kunnen verklaren dat de antwoorden wat meer tenderen in de richting van het 'opgeven' van de nationale identiteit (zie tabel 3c). Ook bij deze vraag neemt telkens in alle onderscheiden groepen een meerderheid een middenpositie in, die men zou kunnen uitleggen als het min of meer vasthouden aan de status quo. Degenen die dat niet doen, kiezen (veel) vaker voor verdergaande Europese integratie dan dat zij van mening zijn dat de Europese eenwording al te ver is gegaan. Enigszins opvallend is dat voor de kiezers hetzelfde geldt. Bij alle partijen vindt een kwart van de kiezers dat de Europese integratie verder moet gaan. Bij de partijleden is dat percentage wat hoger, met name bij de leden van PvdA en D66 (bij beide partijen ruim 40 procent). Tussen de vier partijen bestaan eigenlijk geen verschillen: de meningen over Europa zijn binnen die partijen als het ware gelijkelijk verdeeld. Misschien zouden partijen zonder al te groot risico het debat over Europese eenwording kunnen verheven (of werkelijk beginnen), omdat geen van de onderzochte partijen daarbij het risico loopt direct uiteen te vallen vanwege fel tegengestelde interne meningen. Maar juist de grote mate van consensus over Europa binnen en vooral tussen partijen zou er anderzijds een aanwijzing voor kunnen zijn, dat het

onderwerp gewoon niet zo 'leeft' bij kiezers en leden.

Tabel 3d. Partijleden en kiezers vergeleken: meningen over sociale uitkeringen

	PvdA		VVD		CDA		D66	
	leden	kiezers	leden	kiezers	leden	kiezers	leden	kiezers
te laag 1,2	36	25	2	5	13	14	14	11
3,4,5	62	66	73	78	79	74	82	84
6,7 te hoog	2	8	25	17	8	12	5	5
totaal N=	100% 692	99% 451	100% 600	100% 337	100% 551	100% 244	100% 871	100% 180
Bron: Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 1998, Partijledenonderzoek Leiden (PLO) 1999 Vraag: Sommige mensen en partijen vinden de sociale uitkeringen te hoog (bij cijfer 7). Andere vinden deze uitkeringen juist te laag (bij cijfer 1). En natuurlijk kan de mening hier tussen in liggen. Waar zou u uzelf (...) plaatsen? De vraag is afkomstig uit het PLO 1999, en is (vrijwel) identiek aan die van het NKO 1998.								

Bij meningen ten aanzien van de hoogte van de *sociale uitkeringen* is er wel weer verschil tussen partijen (zie tabel 3d). Bij de PvdA vindt een substantieel deel van de achterban dat de uitkeringen te laag zijn, bij de andere partijen zijn veel minder leden en/of kiezers die mening toegedaan. Maar opnieuw overheersen toch de overeenkomsten. Bij alle partijen vindt een aanzienlijke meerderheid dat de uitkeringen te hoog noch te laag zijn (posities 3, 4 en 5). Die meerderheid is het grootst bij D66, waar zowel onder leden als kiezers ruim 80 procent deze mening is toegedaan, en het kleinst bij de PvdA, waar ongeveer tweederde deel der kiezers en leden zich in deze mening vinden kan. Een kwart van de VVD-leden vindt de uitkeringen juist te hoog, en zij zijn op dit punt iets minder royaal dan de VVD-kiezers. Dit verschil tussen kiezers en leden neemt nog iets toe wanneer naar de actieve leden wordt gekeken: van de actieve VVD leden vindt ongeveer 30 procent de sociale uitkeringen te hoog. Een scherper verschil tussen kiezers enerzijds en de meest actieve leden anderzijds is waarneembaar bij de PvdA. Terwijl ongeveer een kwart van de kiezers de sociale uitkeringen te laag vindt, is circa de helft van de actieve PvdA-leden die mening toegedaan. Opnieuw dus enige steun voor de Wet van May, maar weer wordt dit slechts aangetroffen bij VVD en PvdA, en opnieuw gaat het hierbij om een klassieke sociaal-economische kwestie. Bij het CDA en D66 zijn de verschillen tussen kiezers en leden verwaarloosbaar klein.

Een voorlopige conclusie lijkt te moeten zijn dat, hoewel de sociale achtergronden van kiezers en partijleden op sommige punten uiteenlopen, er van grote verschillen in politieke opvattingen tussen kiezers en leden niet of nauwelijks

sprake is, althans bij de vijf behandelde specifieke politieke vraagstukken. Alleen bij de twee klassieke verdelingsvraagstukken - inkomensverschillen en hoogte sociale uitkeringen - is er enige 'vertekening' te zien, maar dan alleen bij de VVD en de PvdA. May kan moeilijk tevreden zijn met deze bevindingen.

4. Algemene politieke oriëntaties vergeleken

Nu kan natuurlijk niet worden uitgesloten dat de zojuist geconstateerde afwezigheid van grote verschillen in politieke opvattingen tussen kiezers en leden te maken heeft met de voorgelegde specifieke politieke vraagstukken. Wellicht zouden andere onderwerpen wel meer of grotere verschillen te zien geven. Dat is echter waarschijnlijk niet het geval, al was het maar omdat de behandelde onderwerpen zowel klassieke sociaal-economische kwesties als ethische en culturele thema's omvatten, en de resultaten grosso modo vergelijkbare patronen te zien geven. Om voor alle zekerheid na te gaan of er meer in algemene zin verschillen in politieke oriëntaties bestaan tussen kiezers en (actieve) leden, worden in deze paragraaf de posities van kiezers en leden op een links-rechts schaal bezien en wordt bekeken of zij er in termen van materialisme en postmaterialisme andere waardenoriëntaties of -prioriteiten op na houden.

In de politiek wordt vaak gesproken over 'links' en 'rechts'. Hoewel over het belang en de precieze inhoud van deze begrippen het laatste woord niet is gezegd, kunnen de meeste kiezers en partijleden zichzelf in deze termen duiden. Door het gebruik van die termen wordt de politieke werkelijkheid vanzelfsprekend enorm gereduceerd, maar deze reductie is tegelijkertijd een handig hulpmiddel om de complexe werkelijkheid te kunnen overzien en om daarover te kunnen spreken. Bovendien vindt de eigen positiebepaling van kiezers en leden in termen van links en rechts niet 'toevallig' of op onbegrijpelijke wijze plaats.

Tabel 4. Partijleden en kiezers vergeleken: links-rechts zelfplaatsingen

	PvdA			VVD			CDA			D66		
	leden			leden			leden			leden		
	kiezers	niet (zo) actief	actief	kiezers	niet (zo) actief	actief	kiezers	niet (zo) actief	actief	kiezers	niet (zo) actief	actief
links												
1,2	10	27	37	0	--	1	3	2	1	3	5	5
3,4,5	65	70	58	17	14	17	24	43	47	58	72	74
6,7,8	24	3	5	79	75	71	67	48	49	39	23	21
9,10	2	--	1	4	11	12	7	7	3	1	0	0
rechts												
totaal	101%	100%	101%	100%	100%	101%	100%	100%	100%	101%	100%	100%
N=	434	517	158	333	415	177	241	379	144	182	535	319
<p>Bron: Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 1998, Partijledenonderzoek Leiden (PLO) 1999</p> <p>Vraag: Van politieke opvattingen wordt vaak gezegd dat zij links of rechts zijn. Wanneer u denkt aan uw eigen opvattingen en die van enkele andere groepen mensen en partijen, waar zou u die dan op de onderstaande schaal [lopend van 1=links tot en met 10=rechts] plaatsen?</p> <p>De vraag is afkomstig uit het PLO 1999, en is (vrijwel) identiek aan die van het NKO 1998.</p>												

Zo laat tabel 4 zien dat een zeer grote meerderheid van de PvdA-achterban zich duidelijk aan de linkerzijde van de schaal plaatst, terwijl de kiezers en de leden van de VVD zich in meerderheid aan de rechterkant van plaatsen. Het CDA bevindt zich duidelijk in het midden en de D66-achterban plaatst zichzelf in meerderheid op gematigd linkse posities. Deze gegevens corresponderen sterk met de globale plaatsing van partijen in bijvoorbeeld het publieke debat: de volgorde van links naar rechts van PvdA, via D66 en het CDA naar de VVD kan dan ook nauwelijks een verrassing zijn. Voor wat betreft de zelfplaatsing van leden en kiezers bestaat er derhalve wel degelijk een duidelijk verschil tussen de vier onderzochte partijen.

Is er ook een verschil binnen partijen waar te nemen? Wanneer wij kijken op welke positie(s) zich de grootste groep kiezers en leden van een partij bevindt, dan is er geen verschil tussen leden en kiezers. Bij de PvdA bevindt de modale kiezer en het modale partijlid zich op een gematigd linkse positie (3, 4, en 5), net zoals bij D66. Bij het CDA en de VVD zijn modale kiezers en leden gematigd rechts (posities 6, 7 en 8). Binnen dit algemene beeld vallen echter wel enkele verschillen tussen leden en kiezers op. Bij het CDA bevindt tweederde van de kiezers zich op een gematigd rechtse positie, maar bij de leden is dat slechts de helft. Het ledenbestand van het CDA is gemiddeld wat linkser dan de kiezers: twee keer zoveel leden als kiezers plaatsen zich op gematigd linkse posities, en het verschil tussen minder en meer actieve leden is op dit punt bijzonder klein. Ook bij de PvdA is er een verschil te zien. Van de kiezers plaatst slechts ongeveer tien procent zich op een radicaal linkse positie (1 of 2); bij de actieve leden is dat ruim driemaal zoveel. Ongeveer een kwart van de PvdA-kiezers ziet zichzelf anderzijds als gematigd rechts, een positie die nauwelijks voorkomt onder PvdA-leden. Ook bij de PvdA zijn de leden dus wat linkser dan de kiezers, hetgeen correspondeert met wat op basis van de Wet van May verwacht mocht worden. Binnen VVD en D66 zijn overigens geen duidelijke, grote verschillen tussen kiezers en leden waarneembaar.

Een andere manier om verschillen in algemene politiek-inhoudelijke oriëntaties in kaart te brengen is door onderscheid te maken tussen zogenaamde materialistische en postmaterialistische waardenoriëntaties.²³ Deze door de Amerikaanse politicoloog R. Inglehart gemunte termen slaan op uiteenlopende waardenpatronen die mensen zouden hebben als gevolg van verschillende socialisatieprocessen die zij hebben ondergaan. De zogeheten materialisten geven in de politiek prioriteit aan zaken als economische groei, lage inflatie en handhaving van gezag en orde, terwijl de postmaterialisten de prioriteit leggen bij thema's als medezeggenschap voor en ontplooiing van burgers, vrijheid van meningsuiting en een schoon milieu. In het NKO en het PKO zijn vragen opgenomen op basis waarvan kan worden bekeken of en in welke mate de verschillende waardenoriëntaties voorkomen bij kiezers en partijleden (zie tabel 5).

Tabel 5. Partijleden en kiezers vergeleken: (post)materialisme

	PvdA			VVD			CDA			D66		
	leden			leden			leden			leden		
	kiezers	niet (zo) actief	actief	kiezers	niet (zo) actief	actief	kiezers	niet (zo) actief	actief	kiezers	niet (zo) actief	actief
postmaterialistisch	18	27	46	13	7	10	11	8	6	24	38	48
gemengd	60	67	47	68	83	80	67	73	79	67	60	49
materialistisch	22	7	7	19	11	10	22	19	15	9	3	3
totaal	100%	101%	100%	100%	101%	100%	100%	100%	100%	100%	101%	100%
N=	461	499	155	341	412	173	258	365	144	178	531	323
<p>Bron: Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 1998, Partijledenonderzoek Leiden (PLO) 1999</p> <p>Vraag: Hier volgen vier zaken die je in de politiek zou kunnen nastreven:</p> <p>A. de orde in het land handhaven</p> <p>B. de politieke inspraak van de burgers vergroten</p> <p>C. prijsstijgingen tegengaan</p> <p>D. de vrijheid van meningsuiting beschermen</p> <p>Als u daaruit zou moeten kiezen, welk doel lijkt u dan het meest wenselijk? Omcirkel de betreffende letter.</p> <p>Belangrijkste doel: A B C D</p> <p>En wat is het op een na belangrijkste doel? A B C D</p> <p>En daarna? A B C D</p> <p>De vraag is afkomstig uit het PLO 1999, en is (vrijwel) identiek aan die van het NKO 1998.</p>												

Uit deze onderzoeken blijkt dat postmaterialisten onder de leden van PvdA en D66, en dan vooral onder de meest actieve leden, een veel grotere groep vormen dan onder de kiezers van die partijen. Waar bijna de helft van de actieve PvdA-ers zich een postmaterialist betoont, doet slechts een vijfde deel van de sociaal-democratische kiezers dat; tegenover één kwart postmaterialistische D66-kiezers staat twee kwart van de actieve D66-leden met een dergelijk waardenpatroon. Bij het CDA en de VVD is dat verschil tussen (actieve) leden en kiezers niet waarneembaar. Bij deze partijen komen pure postmaterialisten *sowieso* weinig voor, onder de leden noch onder de kiezers. De binnen de partijen aanwezige verschillen nemen echter niet weg dat bij alle partijen een gemengd patroon van waardenoriëntaties het meest voorkomt, zowel bij de leden als bij de kiezers. Het is dus bepaald niet zo dat kiezers vooral 'ouderwets' materialistisch zouden zijn en partijleden vooral 'modern' postmaterialistisch.

De algemene politieke oriëntaties als links-rechts posities en (post)materialistische waardenpatronen leveren opnieuw een beeld op van eensgezindheid van leden en kiezers. Natuurlijk, voor wie ze zien wil zijn er enkele verschillen: bij de PvdA plaatsen actieve leden zich wat vaker op radicaal linkse posities en zijn zij wat postmaterialistischer dan de PvdA-kiezers; bij het CDA zijn de (actieve) leden wat linkser dan de kiezers (maar weer niet vaker postmaterialistisch); bij D66 zijn vooral de actieve leden juist wat meer postmaterialistisch (maar plaatsen zij zich niet vaker dan de kiezers op een radicaal linkse positie). Maar zoals gezegd wordt het beeld krachtig gedomineerd door een indruk van een hoge mate van overeenstemming onder de partijaanhangers, of zijn nu kiezer of lid zijn.

De actieve leden vertegenwoordigen gewone leden noch kiezers waar het politieke opvattingen betreft, zo luidde het reeds gepresenteerde citaat van de PvdA-commissie uit 1991. De commissie zat er weliswaar niet helemaal naast, maar sloeg de spijker zeker niet op de kop. Actieve PvdA-leden blijken zich inderdaad enigszins van de PvdA-kiezers te onderscheiden wat de links-rechts zelfplaatsing en het (post)materialisme betreft. Het verschil tussen actieve PvdA-leden en de niet-actieve leden is echter nog kleiner. Bovendien nuanceren de meningen ten aanzien van de behandelde specifieke politieke vraagstukken het beeld verder. Bij drie van de vijf genoemde onderwerpen nemen actieve PvdA-leden iets vaker een radicale(re) positie in dan de kiezers, hoewel het merendeel van de actieve leden dezelfde positie kiest als de kiezers. Bij de andere onderwerpen zijn de verschillen nog geringer of ontbreken zij geheel. En voor de andere onderzochte partijen zou een vergelijkbaar citaat echter zo mogelijk nog veel minder opgaan.

5. Doen verschillen er toe?

Indien paragraaf 2 en 3 in het geheel geen verschillen in politieke opvattingen hadden laten zien tussen partijleden en kiezers, dan lag de conclusie voor de hand dat de verschillen in sociale achtergronden die in paragraaf 2 zijn geconstateerd, geen gevolgen hebben voor de politieke opvattingen van de (actieve) leden. Omdat de actieve leden het selectoraat vormen dat beslist wie er op de kandida-

tenlijsten van partijen komen, zou een dergelijke uitkomst een belangrijke redenering onderuit halen die besloten ligt in het pleidooi voor een meer descriptieve vertegenwoordigende democratie (naar maatschappelijke verscheidenheid). Die redenering is immers dat sociale kenmerken de politieke opvattingen (tot op zekere hoogte) bepalen. Want als dat niet zo zou zijn, waarom zou men zich dan druk maken om meer leden van bepaalde maatschappelijke groeperingen in volksvertegenwoordigende organen?

In zijn dissertatie over de maatschappelijke herkomst van Tweede Kamerleden verwerpt de politicoloog J.Th.J. van den Berg deze redenering, omdat 'zulk een relatie immers tot nu toe nooit bewijsbaar is gebleken'.²⁴ Recentelijk verwierp ook R.B. Andeweg in een beschouwing over representativiteit in Nederland deze 'vulgair-marxistische opvatting'.²⁵ M. Leijenaar was in haar dissertatie over politiek gedrag van mannen en vrouwen in Nederland minder stellig. Weliswaar kon zij op basis van haar studie niet vaststellen welke invloed de vrouwelijke Kamerleden uiteindelijk hebben op de uitkomst van de politieke besluitvorming, maar dat zou (ook) kunnen liggen aan het ontbreken van bepaalde typen onderzoeksgegevens.²⁶

De grote mate van overeenkomst tussen kiezers en leden die in onze analyse naar voren is gekomen, geeft voorts nog weinig aanleiding te veronderstellen dat er een verband bestaat tussen specifieke achtergrondkenmerken en politieke voorkeuren. In deze paragraaf zullen wij aan de hand van één variabele, sekse, verder graven. Juist sekse zou, meer dan bijvoorbeeld klasse of etniciteit, effect hebben op in ieder geval de opvattingen en mogelijk het gedrag van parlementarissen, zo concluderen P. Norris en J. Lovenduski voor de Engelse situatie: '...women tended to give slightly stronger support for feminist and leftwing values, to express stronger concern about social policy issues, and to give higher priority to constituency casework... This suggests that the election of more women to Westminster has the potential to make more than just a symbolic difference'.²⁷

Wanneer de specifieke thema's en algemene oriëntaties die reeds bekeken zijn nader worden onderzocht op verschillen tussen mannen en vrouwen, dan moet echter ook hier de conclusie zijn dat dergelijke verschillen afwezig of verwaarloosbaar klein zijn (zie tabel 6a-c).²⁸ Ten eerste denken vrouwen en mannen onder kiezers van de vier onderzochte Nederlandse partijen gelijkelijk over een klassiek sociaal-economisch vraagstuk als dat van de inkomensverschillen, een ethisch vraagstuk als dat van euthanasie, en een 'nieuw' vraagstuk zoals de integratie van allochtonen en etnische minderheden. Het maakt kennelijk niet zo veel uit wat de aard van de thematiek is: de meningen onder mannelijke en vrouwelijke kiezers zijn op ongeveer dezelfde wijze verdeeld.

Tabel 6a. Partijleden en kiezers vergeleken: meningen over euthanasie, naar sekse

	kiezers		partijleden			
	mannen	vrouwen	mannen		vrouwen	
			niet (zo) actief	behoorlijk actief	niet (zo) actief	behoorlijk actief
euthanasie verboden 1,2	9	10	8	8	5	2
3,4,5	35	35	29	27	27	29
6,7 euthanasie mag	57	54	63	65	69	69
	101%	99%	100%	100%	101%	100%
totaal N=	612	636	1211	518	678	289
Bron: Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 1998, Partijledenonderzoek Leiden (PLO) 1999 N.B.: De groep kiezers bevat enkel en alleen die respondenten die in het NKO 1998 aangaven op PvdA, VVD, CDA of D66 gestemd te hebben, dit terwille van de vergelijkbaarheid met partijleden.						

Tabel 6b. Partijleden en kiezers vergeleken: meningen over inkomensverschillen, naar sekse

	kiezers		partijleden			
	mannen	vrouwen	mannen		vrouwen	
			niet (zo) actief	behoorlijk actief	niet (zo) actief	behoorlijk actief
verschillen groter 1,2	10	6	9	15	6	5
3,4,5	61	51	67	58	61	68
6,7 verschillen kleiner	29	43	24	27	33	27
	100%	100%	100%	100%	100%	100%
totaal N=	613	635	1204	523	669	289
Bron: Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 1998, Partijledenonderzoek Leiden (PLO) 1999 N.B.: De groep kiezers bevat enkel en alleen die respondenten die in het NKO 1998 aangaven op PvdA, VVD, CDA of D66 gestemd te hebben, dit terwille van de vergelijkbaarheid met partijleden.						

Tabel 6c. Partijleden en kiezers vergeleken: meningen over allochtonen en etnische minderheden, naar sekse

	kiezers		partijleden			
	mannen	vrouwen	mannen		vrouwen	
			niet (zo) actief	behoorlijk actief	niet (zo) actief	behoorlijk actief
behoud gewoonten 1,2	10	11	7	9	6	8
3,4,5	54	60	58	54	67	69
6,7 volledig aanpassen	36	30	35	37	28	23
totaal N=	100% 614	101% 637	100% 1209	100% 526	101% 680	100% 287
Bron: Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 1998, Partijledenonderzoek Leiden (PLO) 1999 N.B.: De groep kiezers bevat enkel en alleen die respondenten die in het NKO 1998 aangaven op PvdA, VVD, CDA of D66 gestemd te hebben, dit terwille van de vergelijkbaarheid met partijleden.						

Ten tweede volgen de meningen van de vrouwelijke en mannelijke partijleden in grote lijnen het patroon van de kiezers. De partijleden zijn iets liberaler ten aanzien van euthanasie dan de kiezers, maar dat geldt in gelijke mate voor vrouwelijke en mannelijke partijleden, waarbij daarenboven de mate van activisme van de leden geen enkel verschil blijkt te maken (zie tabel 6a). Bij het onderwerp van de inkomensverschillen zijn er relatief iets meer kiezers dan partijleden die zich voor het verkleinen van die verschillen uitspreken, maar ook hier is sekse in feite irrelevant (zie tabel 6b). Ook de mate van activiteit onder leden blijkt niet of nauwelijks invloed te hebben op de politieke standpunten van mannen en vrouwen. Voor het derde politieke vraagstuk, dat ten aanzien van allochtonen en etnische minderheden, kan de interpretatie moeilijk anders luiden: onder de kiezers geen verschil van mening naar sekse, tussen mannelijke en vrouwelijke partijleden evenmin ernstig uiteenlopende opvattingen (al tonen vrouwen zich iets minder voorstander van volledige aanpassing) en niet of nauwelijks verschillen tussen minder en meer actieve partijleden (zie tabel 6c).

Bij de algemene oriëntaties is – het wordt zo langzamerhand saai – wederom geen noemenswaardig verschil tussen de seksen te zien (zie tabel 7a-b). Vrouwelijke kiezers plaatsen zich weliswaar iets vaker ter linkerzijde van het politieke spectrum dan mannelijke kiezers, maar dit verschil is gering en overigens keurig terug te zien tussen mannelijke en vrouwelijke partijleden, die op hun beurt als groep gemiddeld weer wat linkser zijn dan kiezers. Anders gezegd: de verschillen tussen mannelijke kiezers en vrouwelijke kiezers en tussen kiezers en leden worden in ieder geval niet extra 'vertekend' door ook bij de partijleden naar sekse te onderscheiden. Dat zelfde is het geval bij het 'aanhangen' van (post)materialistische waarden. De verdeling van de verschillende categorieën over mannelijke en vrouwelijke kiezers is gelijk en dat verandert niet als wij naar de partijleden

kijken, ook al zijn er onder hen iets meer pure postmaterialisten.²⁹

Wanneer vervolgens de mate van activisme in de beschouwingen betrokken wordt, dan zien wij dat activisme bij de links-rechts verdeling helemaal niet uitmaakt, en bij het (post)materialisme zien we alleen dat actievere partijleden wat vaker puur postmaterialistisch zijn dan niet-actieve leden, maar die toename is bij mannen en vrouwen ongeveer gelijk. Ook hier is dus van een eigenstandige rol van sekse geen sprake.

Tabel 7a. Partijleden en kiezers vergeleken: links-rechts zelfplaatsing, naar sekse

	kiezers		partijleden			
	mannen	vrouwen	mannen		vrouwen	
			niet (zo) actief	behoorlijk actief	niet (zo) actief	behoorlijk actief
links						
1,2	4	6	8	8	13	12
3,4,5	40	44	50	48	56	63
6,7,8	53	47	38	40	28	23
9,10	4	3	4	4	4	2
rechts						
totaal	101%	100%	100%	100%	101%	100%
N=	593	597	1179	514	647	280
Bron:	Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 1998, Partijledenonderzoek Leiden (PLO) 1999					
N.B.:	De groep kiezers bevat enkel en alleen die respondenten die in het NKO 1998 aangaven op PvdA, VVD, CDA of D66 gestemd te hebben, dit terwille van de vergelijkbaarheid met partijleden.					

Tabel 7b. *Partijleden en kiezers vergeleken: (post)materialisme, naar sekse*

	kiezers		partijleden			
	mannen	vrouwen	mannen		vrouwen	
			niet (zo) actief	behoorlijk actief	niet (zo) actief	behoorlijk actief
postmaterialistisch	17	16	20	29	24	36
gemengd	66	64	70	62	69	59
materialistisch	18	21	10	9	7	5
totaal	101%	101%	100%	100%	100%	100%
N=	605	633	1152	510	638	282
Bron: Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 1998, Partijledenonderzoek Leiden (PLO) 1999 N.B.: De groep kiezers bevat enkel en alleen die respondenten die in het NKO 1998 aangaven op PvdA, VVD, CDA of D66 gestemd te hebben, dit terwille van de vergelijkbaarheid met partijleden.						

6. Conclusie: exit descriptieve vertegenwoordiging?

Jazeker, er bestaan verschillen in maatschappelijke achtergrond tussen kiezers en leden van de vier grote partijen (PvdA, VVD, CDA en D66). Er zijn bijvoorbeeld relatief minder vrouwelijke partijleden dan vrouwelijke kiezers, al is het percentage vrouwelijke partijleden wel hoger dan het aandeel vrouwen onder de kiezers die van zichzelf zeggen zeer geïnteresseerd te zijn in de politiek. Partijleden zijn voorts beduidend hoger opgeleid, rekenen zich vaker tot de hogere middenklasse of de hogere klasse, en zijn gemiddeld iets ouder dan kiezers.

Die gebleken verschillen in maatschappelijke achtergrond leiden echter niet tot duidelijk andere verdelingen van politieke opvattingen, noch bij enkele specifieke politieke kwesties, noch bij meer algemene politieke oriëntaties. In dit opzicht zijn partijleden wel degelijk '*champions of the people*', om het eerder aangehaalde woord van de Britse minister van Binnenlandse Zaken te gebruiken. Dat is van belang, omdat nogal eens wordt verondersteld dat een minder getrouwe afspiegeling van de maatschappelijke verscheidenheid onder de kiezers een minder getrouwe weergave van de politieke voorkeuren van de kiezers met zich mee zou brengen. En dat zou dan vooral komen door een eenzijdige samenstelling van het ledenbestand van partijen, met name van de groep actieve leden, die immers onder meer de kandidatenlijsten voor volksvertegenwoordigende lichamen uiteindelijk vaststelt. Daarvan is echter in dit onderzoek niets gebleken. Ten eerste zijn er in het algemeen weinig verschillen in opvattingen tussen kiezers en leden. Ten tweede is het zo dat daar waar zij wel waarneembaar zijn, zij weinig te maken hebben met de verschillen in maatschappelijke achtergrond. Meer

specifiek is dit nagegaan voor sekse als 'sociaal kenmerk', maar van enige invloed op de politieke opvattingen van (actieve of minder actieve) partijleden is eigenlijk niets gebleken. Dat wil niet zeggen dat sekse niet belangrijk zou kunnen zijn voor bijvoorbeeld de politieke stijl of andere aspecten van politiek gedrag, of dat vrouwen in het parlement niet belangrijk zouden kunnen zijn als rolmodel, maar in ons onderzoek is het belang van sekse voor verschillen in politieke *opvattingen* niet aangetroffen.

Dat brengt ons terug bij de problematiek van vertegenwoordiging. Indien de wens tot descriptieve vertegenwoordiging van maatschappelijke verscheidenheid niet onderbouwd kan worden met de redenering dat er zonder een dergelijke vorm van vertegenwoordiging een belangrijke vertekening van de politieke voorkeuren van kiezers zou optreden, waarom dan nog gestreefd naar een zo getrouw mogelijke afspiegeling van de 'maatschappelijke verscheidenheid' onder de kiezers? Waarom dan niet meer nadruk gelegd op descriptieve vertegenwoordiging van *politieke* verscheidenheid? Het kiesstelsel is erop toegesneden, en dit onderzoek laat zien dat er tussen kiezers en leden maar weinig verschillen in politieke opvattingen waarneembaar zijn. Men kan verder gaan en kiezen voor vertegenwoordiging als *acting for* in plaats van vertegenwoordiging als *standing for*, om de terminologie van Pitkin nogmaals te gebruiken. Als het er voor de representatie van kiezers niet toe doet wie de vertegenwoordiger *is*, waarom dan niet het accent gelegd op wat een vertegenwoordiger *vindt* of *doet*?

Een reden voor het vasthouden aan descriptieve vertegenwoordiging van maatschappelijke verscheidenheid zou kunnen liggen in de symbolische betekenis ervan. Symbolische vertegenwoordiging is bij Pitkin, net als descriptieve vertegenwoordiging, een variant van vertegenwoordiging als *standing for*. Het wordt er echter wel van onderscheiden. Symbolische vertegenwoordiging heeft op zich niets met aantallen of fysieke gelijkenis te maken. Zoals de roos de liefde vertegenwoordigt of de vlag de natie, zo zou ook een parlementariër zich kunnen opwerpen als vertegenwoordiger van een bepaalde groep, of van het land als geheel.

Het streven naar descriptieve vertegenwoordiging van maatschappelijke verscheidenheid heeft wel met aantallen te maken, onder meer blijkend uit de term paritaire democratie. Het gelijke getal wordt dan op zich een symbool, niet zozeer de individuele vertegenwoordiger. Het gelijke getal is in die opvatting nastrevenswaard, niet vanwege een gelijke vertegenwoordiging van politieke opvattingen, maar gewoon omdat het nastrevenswaard is. Dat zou een tamelijk lege symboliek zijn, maar indien genoeg mensen het daarmee eens zijn, heeft zij alleen daardoor al politieke betekenis. Misschien is dat ook de reden waarom politieke partijen de descriptieve vertegenwoordiging van maatschappelijke verscheidenheid hoog in het vaandel voeren. Het ligt, zo meent men, gevoelig bij het electoraat. De symbolische betekenis van het gelijke getal. Partijen kunnen er tijdens verkiezingscampagnes goede sier mee maken of er zich minder kwetsbaar mee maken voor kritiek van andere partijen of belangengroepen. Voor de behartiging van politieke opvattingen maakt het echter weinig uit. In dat opzicht is het met de intermediaire rol van politieke partijen in Nederland misschien nog

niet eens zo slecht gesteld.

noten

1. Vergelijk F.R. Ankersmit, 'Politieke partijen in het tijdperk van de onbedoelde gevolgen', in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1995, 207-236. Ankersmit opent zijn betoog als volgt: 'In 1954 constateerde Neumann dat de politieke partij een "stiefkind van de politieke theorie" gebleven was en nu, veertig jaar later, is er in die toestand nog maar weinig veranderd.'
2. *Subsidiëring politieke partijen*, Den Haag, 2000, 5.
3. *House of Commons Hansard Debates for 10 January 2000*, column 34.
4. D.P.D. Fabius, 'Groen van Prinsterer over staatkundige partijen', in: *Schrift en Historie*, Kampen, 1928, 265.
5. Dat is overigens enigszins tautologisch geformuleerd, omdat een organisatie die kandidaten stelt voor verkiezingen *per definitie* een politieke partij is.
6. Vergelijk R.A. Koole, 'Interne partijdemocratie en representatie'; paper gepresenteerd op het DNPP-congres 'Politieke partijen en representatie', Groningen, 15 oktober 1999.
7. Zie H. Pitkin, *The Concept of Representation*, Berkeley, 1967, hoofdstuk 4. Overigens verstaat Pitkin onder descriptieve vertegenwoordiging vooral de afspiegeling van de verschillende politieke opvattingen.
8. Vergelijk O. Kirchheimer, 'The Transformation of the Western European Party Systems', in: J. LaPalombara en M. Weiner, red., *Political Parties and Political Development*, Princeton, 1966, 177-200; A. Panebianco, *Political Parties. Organization and Power*, Cambridge, 1988; R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1999*, Utrecht, 1992; R.S. Katz en P. Mair, 'Changing Models of Party Organizations. The Emergence of the Cartel Party', in: *Party Politics*, 1 (1995), nr. 1, 5-28; en A. Krouwel, *The Catch-All Party in Western Europe. A Study in Arrested Development*, s.l., 1999.
9. W.A. Bongers, *Problemen der democratie. Een sociologische en psychologische studie*. Groningen/Batavia, 1934, 100.
10. *Ibidem*, 41.
11. Zie voor een andere visie aan de hand van de Nederlandse situatie ook: R.B. Andeweg, 'De representativiteit van het vertegenwoordigend stelsel', in: M.C. Burkens e.a., red., *Gelet op de Grondwet*, Deventer, 1998, 28-43.
12. Het Partijledenonderzoek onder leden van PvdA, VVD, CDA en D66 is gehouden in het kader van het onderzoeksproject 'Partijleden: Recruitering en Motivering'. Dit project, dat mogelijk is gemaakt door financiële ondersteuning van de Stichting voor Recht en Openbaar Bestuur (projectnummer 41531011) van NWO, vormt onderdeel van een internationaal-vergelijkend onderzoek en heeft als doel het verwerven van inzicht in de motieven van burgers om lid van een politieke partij te worden en te blijven.

In het voorjaar van 1999 is onder een aselechte steekproef van 1.500 leden uit het ledenbestand van de genoemde partijen een schriftelijke vragenlijst verspreid. Deze enquête bevatte een groot aantal voor de vier onderzochte partijen (vrijwel) identieke vragen, die deels afkomstig waren van of althans geïnspireerd door de vragen zoals gesteld in het verwante internationale onderzoek, het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO), en het onderzoek onder partijleden zoals dat in 1986 in Nederland is gehouden.

Voor het onderzoek onder PvdA-leden werden 1.497 vragenlijsten verstuurd; er kwamen in totaal 759 vragenlijsten retour, waarvan er 743 (49,6% van aantal startadressen) bruikbaar waren. Voor de VVD ging het om 1.493 startadressen, 663 retour en 641 (42,9%) bruikbaar; voor het CDA om 1.500 startadressen, 640 retour en 609 (40,6%) bruikbaar; en voor D66 om 1.484 startadressen, 921 retour en 907 (61,1%) bruikbaar.

De relatief hoge nonrespons kan gevolgen hebben voor de representativiteit van onze gegevens en voor de mogelijkheden tot generalisatie naar het totale ledenbestand van de betreffende partij(en). In het bijzonder afzonderlijke, zogeheten rechte tellingen zouden een vertekening kunnen laten zien, bijvoorbeeld als gevolg van een enigszins selectieve respons naar onder meer leeftijd en opleiding. Om dit mogelijke risico in te perken is het raadzaam behoedzaamheid te betrachten bij de interpretatie en het 'gebruik' van afzonderlijke rechte tellingen en de gegevens bij voorkeur in onderling verband of althans vergelijkenderwijs te bezien.

Voor de in dit hoofdstuk gepresenteerde analyse en bevindingen is geen correctie toegepast voor de werkelijke aantallen leden per partij; in ons onderzoek (databestand) heeft D66 meer leden (respondenten) dan de andere drie partijen en het CDA het minste aantal leden (respondenten), terwijl in werkelijkheid het CDA nog altijd wat ledental betreft ruimschoots de grootste partij is. Het gebruik van de op dit punt ongecorrigeerde data kan, waar het gaat om de globale vergelijking leden-kiezers, een lichte vertekening opleveren bijvoorbeeld ten aanzien van opleidingsniveau, maar deze vertekening is naar alle waarschijnlijkheid niet meer dan marginaal, gezien de sterke overeenkomsten van de leden van de vier onderzochte partijen wat hun demografische kenmerken betreft. Zie voor dit laatste: Joop van Holsteyn en Ruud Koole, 'Wie zijn eigenlijk de leden van de PvdA? Een onderzoek', in: *Socialisme & Democratie*, 57 (2000), 2 (feb.), 93-104.

Zie voor de opzet en inhoud van het NKO 1998: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Kamp, *Dutch Parliamentary Election Study 1998*, Enschede, 1999.

13. De vijf groepen zijn: niet geïnteresseerde niet-partijleden/kiezers, tamelijk geïnteresseerde niet-partijleden/kiezers, zeer geïnteresseerde niet-partijleden/kiezers, niet (zo) actieve partijleden, en (behoorlijk) actieve partijleden. Merk op dat de in het NKO aanwezige partijleden buiten beschouwing zijn gebleven.

14. Zie M.L. Zielonka-Goei en R. Hillebrand, 'De achterban van parlementariërs', in: *Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1988, 116-137.
15. *Inter-Parliamentary Union*, 29 maart 2000; zie <www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>.
16. M.H. Leijenaar, 'Vrouwen en politiek in Nederland', in: H. Daalder en C.J.M. Schuyt, red., *Compendium voor Politiek en Samenleving*, Alphen aan den Rijn, A1600, tabel 8.
17. Nadere analyse maakt duidelijk dat partijleden in overheidsdienst ook niet veel actiever zijn dan leden die elders werkzaam zijn, zodat ook langs deze weg de veelal veronderstelde dominantie van deze beroepsgroep binnen partijen niet empirisch onderbouwd kan worden.
18. In 1986 bedroeg het percentage arbeiders onder de PvdA-leden nog 40 procent, in 1999 ruim twintig procent. Voor een uitsplitsing van deze en andere achtergrondvariabelen per partij, zie Van Holsteyn en Koole, *op.cit.*
19. *Een partij om te kiezen*. Rapport van de commissie Van Kemenade, Amsterdam, 1991, II, 23; zie ook J. Monasch, *Nieuwe Rozen: de PvdA gelokaliseerd*, Amsterdam, 1997, 27-28. Overigens baseerde de commissie-Van Kemenade deze uitspraak niet op empirisch onderzoek, in tegenstelling tot een eerdere vergelijkbare commissie van de PvdA, die in 1979 een rapport publiceerde met een uitvoerige rapportage van een onderzoek onder de partijleden uit 1977: *Eindrapportage Kommissie Meerjarenramingen en Partijorganisatie*, Amsterdam, 1979.
20. J.D. May, 'Opinion Structure of Political Parties. The Special Law of Curvilinear Disparity', in: *Political Studies*, 21 (1973), nr. 2, 135-151.
21. Of er zou sprake moeten kunnen zijn van een 'radicale middenpositie', die juist door meer leden dan kiezers van een middenpartij als D66, en in minder mate ook het CDA, zou worden ingenomen.
22. Omdat partijleden naar de mate van hun subjectief activisme niet of nauwelijks onderling bleken te verschillen met betrekking tot de voorgelegde politieke vraagstukken, is dit onderscheid in de tabellen weggelaten, en gaat het enkel om kiezers vergeleken met (alle) partijleden. Waar de mate van activisme onder partijleden wel verschil uitmaakt, zal hierop in de tekst worden gewezen.
23. Vergelijk R. Inglehart, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton, 1977.
24. J.Th.J. van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van Tweede Kamerleden*, Weesp, 1983, 18.
25. Andeweg, *op.cit.*, 32.
26. M. Leijenaar, *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland, 1918-1988*, Den Haag, 1989, 196.
27. P. Norris en J. Lovenduski, *Political Recruitment. Gender, race, and class in the British Parliament*, Cambridge, 1995, 224; hierop geattendeerd door

Andeweg, *op.cit.*, 32.

28. Merk op dat we hier werken met een uitsplitsing enkel naar sekse, zonder dat we de partij waartoe personen als kiezer of als lid 'behoren' in de beschouwing betrekken.

29. De verschillen zijn klein. Maar zou het misschien toch nog uitmaken als partijen evenveel vrouwelijke als mannelijke leden zouden hebben? Een rekenvoorbeeld maakt duidelijk dat eventuele verschillen verwaarloosbaar zijn. Zo troffen we in ons ledenonderzoek naar (post)materialisme over alle partijleden de volgende verdeling aan: 25 procent postmaterialisten, 9 procent materialisten, en 67 procent met een gemengd waardenpatroon. Vrouwelijke partijleden zijn echter iets postmaterialistischer dan mannelijke, en vrouwen zijn in de minderheid. Bij een gelijke hoeveelheid mannen en vrouwen onder de leden zou het totaalbeeld er dus anders uit moeten zien. Dat klopt, maar om het verschil te zien moet je heel goed kijken: bij de helft mannen en de helft vrouwen onder de leden in ons rekenvoorbeeld is de verdeling naar (post)materialisme 26 procent postmaterialisten, 8 procent materialisten, en 67 procent met een gemengd waardenpatroon. Bij andere opvattingen heeft het 'gelijk trekken' van het aandeel mannen en vrouwen een vergelijkbaar zeer gering effect.

HET STAATSRECHT VERSUS DE POLITIEKE PARTIJ

Het euvel van de ministeriële verantwoordelijkheid

F.R. Ankersmit^{*})

'De heer de Bruin: "Is de minister genegen inlichtingen te geven omtrent het incident in de Lagere School te Gouda?". De heer Bas, Minister van Onderwijs: "Neen". De heer de Bruin: "Wat zegt U?". De heer Bas: "Ik zei: neen". De heer Jakobs: "Ongehoord... En ik voeg eraan toe: zou de minister dan zo goed willen zijn te verklaren, waarom hij daartoe niet genegen is?". De heer Bas: "Omdat ik van het incident niets afweet" (gelach).'

G. Bomans, *Memoires of gedenkschriften van minister Pieter Bas*, Utrecht, 1950, 185.

1. De toekomst van de politieke partij

De politieke partij staat er beroerd voor - zowel nationaal als internationaal is men het daarover eens. Volgens C.W. de Vries, directeur van het wetenschappelijk bureau van D66, zijn de Nederlandse politieke partijen - en met hen de hele parlementaire democratie - 'op sterven na dood'.¹ K. van der Malen schreef in *NRC-Handelsblad* dat onze politieke partijen 'aangevreten zijn door de dood'.² Niet minder pakkend is ook de formulering van F. Becker (PvdA) dat de partijen 'hersendood' zijn.³ Het sterk gedaalde ledental is in de ogen van velen een niet mis te verstaan symptoom van die aanstaande dood van de politieke partijen.⁴ Het DNPP becijferde dat de afgelopen tien jaar het ledenaantal van de grote politieke partijen terugliep van 343.000 naar 295.000. Gaat men er voorts van uit dat een tien procent van de leden zich ook daadwerkelijk actief met de politieke gang van zaken bemoeit, dan betekent dit dat de Nederlandse politiek op slechts 30.000 mensen een beroep kan doen. Dat is ongeveer evenveel als het totaal

---

^{*}) Graag zou ik de medewerkers van het DNPP - en met name dr. P. Lucardie en drs. G. Voerman - van harte willen bedanken voor hun onmisbare hulp bij de totstandkoming van dit opstel. Zij behoedden mij voor menige fout en hun literatuursuggesties bleken steeds uiterst waardevol.

aantal banen dat op de verschillende niveaus in het Nederlandse politieke bestel (inclusief de partijen) *überhaupt* te vergeven is. Hieraan viel de sombere conclusie te verbinden dat van selectie geen sprake meer zou kunnen zijn: iedereen die de politiek in wil, zal daar dan ook onmiddellijk terecht kunnen.⁵ Voor de minister van Binnenlandse Zaken was dit een belangrijke reden om in december 1997 de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) advies te vragen over op wat voor manier men het aanzien van de politieke partij zou kunnen verbeteren.⁶

Vanzelfsprekend suggereert dit gedaalde ledenaantal niet alleen een gedaalde belangstelling voor de politieke partij, maar evenzeer een afname van onze interesse voor heel de politiek. Daarvan blijkt evenwel geen sprake te zijn. Uit recent kiezersonderzoek bleek dat die belangstelling eerder toe dan afnam. En daaraan valt de conclusie te verbinden dat het de politieke partij niet gegeven is om hier de vruchten van te plukken - wat wederom het vermoeden versterkt dat de politieke partij uit de tijd aan het raken is. De Vries constateert voor onze tijd een algehele crisis in wat hij aanduidt als 'het politieke', dat wil zeggen in het besef dat de politiek er werkelijk toe doet en dat de openbare besluitvorming voor individu en samenleving een verschil maken kan.⁷ Wij geloven blijkbaar niet langer - of althans veel minder - in het vermogen van de politiek om vorm, sturing of richting te geven aan de ons omringende sociale werkelijkheid. En als dat geloof in de scheppende kracht van de politiek verdwenen is, degenereert heel het politieke mechanisme dat we van het verleden hebben geërfd tot een duur, zinloos en irrelevant mechanisme dat weinig meer dan louter zichzelf in beweging houdt. Tegen die achtergrond kunnen we van harte instemmen met A. Schoeps, lid van de CDA-jongerenbeweging Confrontatie met de Toekomst, wanneer hij zich de retorische vraag stelt 'Zijn volksvertegenwoordigers nog nodig?' en wanneer hij die vraag vervolgens ontkennend beantwoordt met de constatering dat 'de politiek een aparte industrietak geworden is', getekend door bureaucratische 'inteelt en verambtelijking' en dat de 'Haagse kaasstolp' zich steeds verder verwijderde van de Nederlandse samenleving.⁸ Ook zijn partijgenoot C.J. Klop, adjunct-directeur van het wetenschappelijk bureau van het CDA, maant ons aan tot de erkenning dat de politiek maar weinig meer vermag en dat in het bijzonder de politieke partij een veel minder belangrijke rol speelt dan 'de handboeken' suggereren.⁹ P. Kalma, directeur van de Wiardi Beckman Stichting van de PvdA, is eveneens van mening dat de politieke partij de weg van het openbaar bestuur naar de samenleving niet meer weet te vinden. Voor de hand liggende oplossingen hiervoor wijst hij af. Zou men de politieke partij aanbevelen om de oren meer open te houden voor wat er zich in de samenleving afspeelt, dan verwordt de politieke partij tot een willoze speelbal van de waan van het moment. En de omgekeerde strategie om de oren dicht te houden voor de waan van de dag zal de vervreemding tussen politiek en samenleving slechts verder versterken. De enige uitweg uit dit dilemma ziet hij in een politieke partij die tot de politieke

verbeelding van de burger weet te spreken door 'iets uit te dragen' en die dat doet door de moed op te brengen om op een zelfstandige en onafhankelijke wijze de eigen positie te bepalen.¹⁰ Maar juist tot dat laatste schijnen politieke partijen niet langer in staat te zijn. Wat dat betreft is Kalma's aanbeveling meer een herformulering van het probleem, dan een oplossing ervoor.

Internationaal is het beeld zo mogelijk nog treuriger. *The Economist* wijdde in de zomer van 1999 een serie artikelen aan de toestand van de politieke partij - wat op zich al een indicatie is dat we hier met een zorgelijk fenomeen in onze Westerse democratieën van doen hebben. In de eerste aflevering van deze serie werden de resultaten gepubliceerd van een door Putnam en anderen geschreven studie.¹¹ Daaruit bleek dat over de laatste twintig jaar het vertrouwen in politieke instituties en in de volksvertegenwoordiging in alle Westerse democratieën, inclusief Japan, sterk is afgenomen. De enige uitzondering op deze algemene regel is Nederland - en als wij ons in ons land al zulke zorgen maken over de toekomst van de politieke partij en van de democratie, hoeveel reden te meer moet daarvoor dan niet zijn in al die andere landen?¹² In deze serie wordt wereldwijd die afname geconstateerd van het ledenaantal van de politieke partijen die, zoals we zagen, ook al voor Nederland werd vastgesteld. Politieke partijen weten de kiezer niet meer aan zich te binden en krijgen meer en meer te maken met de zwevende kiezer. De politieke partij heeft haar vroegere vermogen om als een soort van maatschappelijke kerk te functioneren verloren en krijgt meer en meer het karakter van een 'kiesvereniging', zoals J. Simons terecht constateert.¹³ De maatschappelijke band die kiezer en partij verbond werd doorsneden en de verhouding tussen beide verkreeg gaandeweg het karakter van die tussen de consument en de producent van een bepaald artikel. En waarbij de producent van dat artikel van alle hem ter beschikking staande nette en minder nette commerciële middelen gebruik maakt om zijn product aan het publiek op te dringen.

Al deze ontwikkelingen werden in de Verenigde Staten het eerst geconstateerd en zijn daar dan ook het beste onderzocht. M.P. Wattenberg wijst in dit verband op de merkwaardige paradox dat de bereidheid van het electoraat om zich met een van de beide grote Amerikaanse partijen te identificeren weliswaar stabiel bleef, maar dat dit gegeven voor het feitelijke kiesgedrag van het electoraat van geen betekenis is. Hieraan valt de conclusie te verbinden dat iedere overtuigingskracht achter deze intuïtieve identificatie verdween. En dat betekent weer, zo gaat hij verder, dat de Amerikaanse kiezer niet zozeer vijandig staat tegenover politiek en tegenover de politieke partij, alswel dat hij politiek onverschillig geworden is.¹⁴ Een extra argument voor die onverschilligheid is het fenomeen van het zogeheten 'ticket splitting', dat wil zeggen het feit dat men vaak voor een Democratische president maar voor een Republikeins congreslid kiezen zal (of omgekeerd). Partijkleur werd minder belangrijk dan het imago van de kandidaat.¹⁵ Zoals F. Sorauf het uitdrukt: 'it is the candidate, not the party who is sold'.¹⁶ En reeds twintig jaar geleden hield W. Dean Burnham de uiterst zwakke profilering van de

beide Amerikaanse politieke partijen verantwoordelijk voor dit verlies aan greep van de partij op het electoraat. Alleen een meerpartijensysteem had hier verbetering in kunnen brengen: 'one may speculate that, if electoral law and political tradition in the US allowed, we would have seen the emergence some time ago of an explicit multi-party system. As it is now, we find party-decomposition instead'.¹⁷ Al deze auteurs delen de verwachting van J. Dennis dat de toekomst de dood van de Amerikaanse politieke partij te zien zal geven.¹⁸ Zonder de politieke partij, geen politiek en geen democratie.

2. De-ideologisering en ideologische convergentie

Velen zijn van mening dat de-ideologisering de voornaamste oorzaak van het betekenisverlies van de politieke partij geweest is.¹⁹ Sinds 1989 zijn er geen grote ideologische meningsverschillen meer en er is daarom veel minder dan vroeger dat partijen onderling nog verdeelt en waaraan zij nog een eigen identiteit zouden kunnen ontfangen. Heel het bestaansrecht van de politieke partij komt daarmee in het geding, zo redeneren sommigen. Ongetwijfeld heeft K. von Beyme gelijk wanneer hij schrijft: 'there is a schematic element in the traditional distinction between ideology and patronage parties. Over the long term only parties based on an ideology have succeeded in establishing themselves in Europe'.²⁰ Een politieke partij zonder ideologie lijkt een *contradictio in terminis* te zijn. R. Koole is het daarom met Von Beyme eens dat de ideologie het belangrijkste bezit van een politieke partij is: de ideologie functioneert intern als de scheidsrechter waarop men een beroep doet in het geval van conflicten over de politieke koers van de partij en extern waar het gaat om het bepalen van de eigen positie ten opzichte van andere partijen.²¹ Kortom, met de ideologie verliest de politieke partij zowel haar hart als haar hoofd.

Maar het proces van ideologie-verlies dateert al van ver voor 1989. Dat blijkt uit de wijze waarop men de geschiedenis van de politieke partij gewoonlijk periodiseert. De eerste, veelal nog negentiende-eeuwse partijen duidt men vaak aan als 'kaderpartijen'. De kaderpartij is een groep van politiek gelijkgezinden (doorgaans een groep van zelfstandig denkende notabelen) die gezamenlijk opereert, maar zonder bereid te zijn om zich aan een sterke partijdiscipline te onderwerpen. De 'kaderpartij' werd opgevolgd door de 'massapartij'. Hier is sprake van een partij met een sterke ideologische inhoud waarmee een omvangrijk partijkader zich met graagte en enthousiasme identificeert. In een latere fase zoekt de partij niet zozeer het eigen ideologische gelijk uit te dragen, maar bovenal een zo groot mogelijke aanhang in het electoraat te verwerven. Een geprononceerde politieke ideologie is daarbij eerder ballast dan winst. Dat leidt tot wat O. Kirchheimer dertig jaar geleden al aanduidde als de zogeheten 'catch all party', die zich van de massapartij onderscheidt door een 'drastische vermindering van de ideologische bagage'.²² Dit soort partij representeert

iedereen, maar niemand in het bijzonder.²³ En de laatste fase, de fase waarin wij ons nu bevinden is die van de zogeheten 'kartelpartij', dat wil zeggen van de partij die deel uitmaakt van een systeem waarbinnen de bestaande partijen voor zichzelf tezamen het mandaat van de kiezer gemonopoliseerd hebben.²⁴ Deze soort partij heeft zowel de eigen identiteit als die van de andere partij(en) nodig om zichzelf voor de kiezer zichtbaar en herkenbaar te maken. Kartelpartijen zijn daarom deelgenoten binnen een pervers bondgenootschap met de andere partijen en waarbinnen ieder de ander(en) behoeft voor de eigen identiteit. De kartelpartij is 'intertextueel', om het met een hier zeer toepasselijke Derridiaanse metafoor uit te drukken.

De ontwikkeling van de partij over de afgelopen honderd jaar laat daarom een beweging zien van elkaar ideologisch bestrijdende partijen, die via een volgende fase van verlies aan ideologische inhoud gaandeweg leiden zou tot een systeem waarbinnen de ideologie door de partijen *gezamenlijk* gebruikt wordt ten behoeve van de instandhouding van dat systeem en van henzelf. De ideologie de genereert aldus van de inzet van de politieke strijd tot een aan de kiezer gerepresenteerde fopspeen, die geen ander doel heeft dan te voorkomen dat de kiezer door zijn politieke keuzes de bestaande partij-politieke verhoudingen in gevaar zou kunnen brengen. Het bevroren van die verhoudingen leidt vanzelfsprekend ook tot een bevroren van de bestaande sociale orde, althans voor zover de politiek daar vorm aan geven kan. De ideologie transformeerde zich aldus van een intellectuele rechtvaardiging van de sociale strijd tot een krachtig instrument ter behoud van het bestaande politieke orde. Sociologisch dynamiet werd politiek cement. Waar de ideologie vroeger een instrument was om de kiezer bij de politiek te betrekken, daar is zij in het ideologische covenant van de karteldemocratie een instrument geworden om de politiek slechts voor de politici te behouden. Inderdaad, de burger, niet op de hoogte met de subtiliteiten van die intertextualistische verweving van kartelpartijen, heeft in de wereld van de politiek ook niets meer te zoeken (en te vinden).²⁵

Het feit dat deze ontwikkeling van massa- naar kartelpartij zich over al meer dan een eeuw uitstrekt, suggereert dat die trek naar de-ideologisering ook mede liggen moet in de logica van het systeem van de Westerse politieke representatie als zodanig. Zeker zal alles wat we met 1989 zijn gaan associëren aan dat proces van de-ideologisering een extra impuls gegeven hebben, maar ook zonder 1989 had die ontwikkeling van de-ideologisering en van een convergentie van ideologieën zich voorgedaan, zij het wellicht minder snel. Dat die ontwikkeling inderdaad in de logica van ons politieke systeem ligt, is toe te lichten met de stelling van H. Hotelling.²⁶ Stel men wil twee winkels vestigen tussen een rij van honderd huizen, genummerd van 1 tot en met 100, en wel op een zodanige manier dat die winkels voor de bewoners van die huizen het gemakkelijkst te bereiken zijn. Uiteraard komt men dan terecht op de plaats tussen de huisnummers 33 en 34 en de huisnummers 66 en 67. Maar stel nu dat de beide winkels met elkaar wensen

te concurreren. Dan zullen ze allebei zich rond huisnummer 50 willen vestigen. Wanneer we nu de huisnummers 1 tot en met 100 laten corresponderen met het politieke spectrum, lopend van uiterst links naar uiterst rechts, dan zijn, met Hotelling, aan bovenstaande vergelijking de beide volgende conclusies te verbinden. In de eerste plaats, de voor de huisbewoners (of burgers van verschillende politieke kleuren) meest wenselijke verdeling tussen de winkels (of partijen) is niet identiek met wat voor die winkels (of partijen) zelf het meest wenselijk is. In de tweede plaats, wanneer een situatie van concurrentie intreedt, is de trek naar het midden even logisch als onweerstaanbaar. Kortom, zodra het hierboven genoemde proces op gang gekomen is, is het slechts een kwestie van tijd om uiteindelijk terecht te komen bij dat systeem van kartelpartijen. Het gebrek aan ideologische lading, de ideologische convergentie, de divergentie tussen het politieke spectrum in het electoraat en dat in de bestaande politieke partijen, het door velen betreunde 'ondiepe zelfbeeld van politieke partijen', de 'verkoop' van de politieke partijen met behulp van het charisma van de leider, de groei naar wat J.W. Oerlemans een tiental jaren geleden aanduidde als de 'éénpartijstaat Nederland', dat alles voltrekt zich haast met dezelfde noodzakelijkheid en onvermijdelijkheid waarmee de dag op de nacht volgt.²⁷ En voor zover de partijen het spectrum van de politieke meningsvorming bewust of onbewust bepalen, heeft dit alles zijn tegenhanger in de de-ideologisering van de kiezer zelf.²⁸

Kortom, de groeiende afstand tussen kiezer en politieke partij is een onafwendbare realiteit in onze hedendaagse Westerse democratieën. Dat betekent dat gevoelens van '*Parteienverdrossenheit*' weliswaar even terecht als goed te begrijpen zijn, maar dat het even weinig zin heeft om terug te verlangen naar die vroegere intieme relatie tussen kiezer en politieke partij als te hopen dat op de nacht niet de dag volgt. De ontwikkeling naar wat men aanduidt als de 'Amerikanisering' van de politiek, en waarbij de politiek het karakter aanneemt van een 'product' dat men zo goed mogelijk en met dezelfde middelen zoekt te 'verkopen' als een automerk of een biersoort, ligt daarom in de logica van onze Westerse democratieën. En het heeft even weinig zin om zich daarover op te winden als over het feit dat ijzer oplost in zoutzuur.

3. Vorm en inhoud

Een van de meest wezenlijke eigenschappen van de parlementaire democratie is haar respect voor de vorm. Alle wetgeving dient volgens vaste procedurele regels tot stand te komen - en is aan die voorwaarde niet voldaan dan is wetgeving niet rechtsgeldig, hoe verdienstelijk die wetgeving in de ogen van iedereen ook zijn mag. Anders gezegd, alle inhoud is gebonden aan procedurele vormgeving. Uiteraard legt dat bepaalde beperkingen op aan de 'inhoud': 'inhouden' die zich niet laten, of willen voegen naar de correcte vorm zullen hun weg naar hun geldigheid binnen politiek en samenleving niet weten te vinden. Wetten

bijvoorbeeld die inhoudelijk tot de aanvaarding van rechtsongelijkheid tussen twee (identieke groepen van) individuen zouden nopen, zijn reeds formeel onmogelijk. Want dat zou impliceren dat de toepassing van dezelfde vorm in identieke gevallen verschillende resultaten (inhouden) op zou kunnen leveren - hetgeen strijdig is met de notie van regel of procedure. De toepassing van een en dezelfde regel op identieke situaties moet ook identieke resultaten opleveren. Twee conclusies zijn hieraan te verbinden. In de eerste plaats dat de 'vorm' zekere implicaties heeft voor de 'inhoud' - en wat dat betreft kunnen we met H.V. White zeker spreken van 'the content of the form'.²⁹ En dat betekent, in de tweede plaats, dat er een continuïteit is tussen vorm en inhoud en dat beide zich niet volledig van elkaar laten scheiden.

Welnu, in de vorige paragraaf constateerden we dat de evolutie van onze Westerse democratieën een verlies aan (ideologische) inhoud te zien geeft. En dat betekent dat we in onze democratieën een shift van inhoud naar vorm mogen verwachten. Ook de bestuurskundige R.J. in 't Veld constateert die ontwikkeling en hij duidt haar als volgt:

'het politieke proces is op deze wijze gekanteld. Het openbaar bestuur bestormt niet langer de samenleving met uitgewerkte oplossingen en een vleugje inspraak, maar benut de in de samenleving aanwezige normatieve lading en expertise naast belangen om rijke oplossingen met voldoende draagvlak voor implementatie in interactie tot stand te brengen. De oplossing gaat niet vooraf aan het communicatie proces maar is daarvan het voornaamste product'.³⁰

Anders gezegd, inhoud is in sterkere mate dan vroeger het geval was het resultaat van vorm en procedure. En bepalend voor de gang van zaken in onze hedendaagse democratie zijn nu niet langer normatieve of ideologische inhouden, maar de procedures die wij hanteren om beleidsbeslissingen te nemen.

Soortgelijke gedachten treffen we aan in P.H.A. Frissens onlangs verschenen *De lege staat*.³¹ Zoals de titel al suggereert, is ook de bestuurskundige Frissen gefascineerd door het verlies aan (ideologische) inhoud van de hedendaagse democratische staat. Zijn gedachtegang laat zich als volgt samenvatten. Bedenken we dat de traditionele, niet-lege staat, zich boven en tegenover de maatschappij plaatste. Meer nog, in de representatieve democratie had de staat de pretentie een afbeelding van electoraat of maatschappij te zijn: zoals het kunstwerk een representatie is van wat het verbeeldt, zo is de volksvertegenwoordiging een representatie van het electoraat. In de representatie (volksvertegenwoordiging en staat) kwam de (ideologische) inhoud van het electoraat tot uitdrukking. Representatie is normatieve en ideologische inhoud en in de omgang daarmee lag ook één van de belangrijkste functies van de staat. Want de staat was, om zo te zeggen, het instrument waarvan de samenleving zich bediende om zich van

zichzelf bewust te worden, en waarbinnen de samenleving zich ontvouwde in enerzijds het subject van bewustwording (de staat) en anderzijds het object daarvan (de samenleving). En alle politieke sturing veronderstelde die bewustwording, want zonder die bewustwording ook geen polariteit van stuurder of staat enerzijds en gestuurde samenleving anderzijds.³² Kortom, in de traditionele niet-lege staat zien we de dichotomie van werkelijkheid versus representatie, bewustwording of kennis ervan, zich herhalen. En in de inhoud van die representatie, van die bewustwording of kennis lag altijd de niet-lege inhoud van de staat.

Letten we nu op Frissens analyse van wat er de afgelopen jaren in de publieke sfeer veranderde. Met vele anderen wijst hij op de fragmentering van de staat, de *verplaatsing van de politiek* van het traditionele centrum naar de talloze raakpunten tussen openbaar bestuur en samenleving, op het verdwijnen van een hiërarchische orde in de relatie tussen openbaar bestuur en samenleving en zelfs binnen het openbaar bestuur zelf, op verschijnselen als 'co-management' (waar lagere overheden in overleg met bedrijfsleven en andere direct betrokkenen de vereiste beslissingen nemen), en op de zelfstandige bestuursorganen die in een onduidelijk staatsrechtelijk *limbo* tussen staat en samenleving hun taak vervullen. Al deze meer of minder recente verschijnselen laten zich samenvatten in de metafoor van een langzamerhand in de samenleving wegzakkende overheid; de overheid staat niet meer boven de samenleving, maar zij wordt de maatschappelijke werkelijkheid meer en meer ingezogen. De representatie zakte, om zo te zeggen, in het gerepresenteerde weg. En, belangrijkst van alles, dat bleek vooralsnog uitstekend te werken, want daar ligt het geheim van het zoveel geprezen poldermodel.

Aan dit gegeven zijn, met Frissen, een theoretische en enkele praktische conclusies te verbinden. De theoretische conclusie is dat met het wegzinken van de staat in de maatschappij ook de inhoud van de staat verdwijnt. Die inhoud associëerden we immers zojuist met representatie, bewustwording of kennis en die konden, zoals we zagen, alleen bestaan bij de gratie van de *afstand* tussen de staat en de *tegenover* de staat liggende samenleving - een afstand die in het politieke vlak het analogon is van de afstand tussen taal en werkelijkheid, dan wel tussen representatie en gerepresenteerde. En naarmate die afstand verdwijnt, in die mate zal de staat ook steeds meer *inhoud* verliezen en daarmee steeds *leger* worden.

Dat leidt weer tot een aantal praktische conclusies. Dat verlies aan inhoud gaat gepaard met een verlies aan sturingsvermogen van de staat. Want als er geen inhoud, geen ideologie is, dan is er ook geen richting meer waarin de samenleving gestuurd kan worden. Vandaar dat Frissen het moderne openbaar bestuur beschrijft als een 'politiek zonder eigenschappen' die bemand wordt door 'politici zonder opvattingen'.³³ Wat overbleef na de verdamping van de inhoud was de pure vorm - en daar zal dan ook het accent op komen te liggen. Frissen verbindt hieraan een aantal constructieve aanwijzingen voor hoe het openbaar

bestuur onder deze omstandigheden het beste te werk zal kunnen gaan. In de eerste plaats, wanneer de vorm nu zozeer de inhoud domineert, dan zal openbaar bestuur ook vooral *procedureel* moeten zijn, dat wil zeggen een bestuur dat vooral let op de vraag wat in individuele gevallen de meest adequate procedures zijn en op de correcte naleving daarvan. Dat betekent ook dat we moeten komen tot een herwaardering van een aantal aspecten van het hedendaags bestuur waar nu nog veel verzet tegen bestaat. 'Stroperigheid' hoort onlosmakelijk bij een zuiver formele, niet-inhoudelijke besluitvorming en is nu daarom eerder iets goeds dan iets kwaads.³⁴ Voorts, nu er geen opwindende (ideologische) inhoud meer te realiseren zijn, zal het openbaar bestuur 'trivialiseren' - en ook daar kunnen we nu maar beter de goede kanten van erkennen.³⁵ Kortom, openbaar bestuur is voortaan een kwestie van 'voortmodderen', zoals Frissen herhaaldelijk en niet zonder tevredenheid constateert, waarbij het er steeds om zal gaan hoe men de onverwachte contingenties die zich aandienen zo goed mogelijk binnen de gehanteerde procedures weet te vatten.³⁶

4. De lege staat en de politieke partij

De de-ideologisering en de komst van de 'lege staat' stelt de politieke partij voor de grootste problemen. De politieke partij ontleende haar bestaansrecht vooral aan haar vermogen om invloed uit te oefenen op de staat. De democratie is de regering door het volk en de politieke partijen waren het medium waardoor de volkswil zich uiten kon. Maar is democratie nog mogelijk wanneer we te maken krijgen met een 'lege' staat, met een staat die geen ideologische inhoud meer zoekt te verwezenlijken en die niet langer de pretentie heeft, of hebben kan om de samenleving te sturen? Herinneren we ons dat het woord 'democratie' de component '-cratie' bevat: de democratie is weliswaar de heerschappij door het volk, maar wel degelijk ook een heerschappij. En als zodanig is ook het lot van de democratie onverbrekkelijk verbonden met dat van de staat. Met de staat verliezen we daarom ook de democratie en daarmee de natuurlijke biotoop voor de politieke partij.

Het thema van 'de lege staat' is de laatste jaren ook vanuit een nog ander perspectief dan dat van Frissen bezien. Het is de moeite waard daar aandacht aan te besteden, aangezien dat ons inzicht in de toekomst van de politieke partij nader kan verhelderen. Uitgangspunt daartoe is de zogeheten 'verplaatsing van de politiek', waar, zoals we zagen, Frissen reeds op gewezen had. In een veelbesproken brochure die 'de verplaatsing van de politiek' ook tot titel had, karakteriseerde M. Bovens die ontwikkeling als volgt:

'meer dan ooit spelen de discussie en de besluitvorming over belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen zich buiten de traditionele politieke

arena's af: op de hoofdkantoren van grote internationale ondernemingen; in overlegorganen en tijdens ambtelijke onderhandelingen; in de wandelgangen van Europese en andere supra-nationale organisaties; bij nationale en internationale rechtbanken; op researchafdelingen; in ziekenhuizen en laboratoria'.³⁷

Bestuurskundigen zien in deze verplaatsing van het zwaartepunt in de publieke besluitvorming eerder een indicatie van een realiteit waar we in de toekomst mee zullen moeten leren leven, dan een politieke bedreiging die we zullen moeten keren om de democratie te redden. De 'verplaatsing van de politiek' als bovenbedoeld is, zo menen zij, de inventieve en subtiële manier waarop de publieke besluitvorming zich aanpaste aan de veel complexere maatschappelijke werkelijkheid die zich de afgelopen twintig jaar ontwikkelde. Achter de officiële façade van de parlementaire democratie ontstond, door niemand bedacht, gewild of voorzien, een nieuwe bestuurlijke realiteit, waarbij de besluitvorming zich verplaatste van het traditionele centrum naar de talloze raakvlakken en raakpunten tussen openbaar bestuur en markt en samenleving. En de 'uitkomst van een dergelijke ontwikkeling is', aldus Frissen, een openbaar bestuur dat veel meer de karakteristieken van een archipel heeft, dan van een piramide'.³⁸ Bestuurskundigen spreken in dit verband graag van 'co-management', dat wil zeggen van een quasi neo-corporatistische bestuurlijke samenwerking van openbaar bestuur met de relevante delen van markt en samenleving.³⁹ De belangrijkste winst van 'co-management' op het traditionele hiërarchische en centralistische bestuursmodel is volgens de bestuurskundigen dat het eerste model sturing op 'micro-' en 'mesoniveau' mogelijk maakt, terwijl het traditionele model zijn effectiviteit voornamelijk heeft (of liever: 'had') op het gebied van de 'macrosturing'.⁴⁰ De 'reus' van het vroegere openbare bestuur dreigde te veranderen in een 'kreupele reus' en hij transformeerde zich daarom tot een legertje van 'sterke dwergen' waarvan ieder zich een eigen machtsdomein wist te veroveren.

Het is deze ontwikkeling die de politieke partij voor een van de grootste uitdagingen in haar ruim honderd jaar oude geschiedenis plaatst. Twee nauw met elkaar verwante redenen kan men daarvoor aanwijzen. In de eerste plaats leidde deze 'verplaatsing van de politiek' tot een aanmerkelijke verzwakking van de plaats van het parlement. Beluisteren we wederom Bovens:

'De Staten-Generaal, vanouds Nederlands belangrijkste politieke arena, hebben daardoor sterk aan belang ingeboet... Als een kwestie eenmaal op het Binnenhof is aangeland, zijn de meeste zaken al gedaan en rest er voor de beide Kamers vaak niet veel anders dan instemmen of napraten'.⁴¹

En dit beeld van 'instemmen of napraten' wordt ruimschoots bevestigd door H. Jeekels' ervaringen als kamerlid. In de ruim drie jaar dat hij kamerlid was, bemerkte hij hoezeer de parlementaire besluitvorming door de bureaucratie wordt voorbereid, waarbij het parlement zelf weinig meer doet dan het *fait accompli* van het door de bureaucratie ontwikkelde voorstel te fiatteren.⁴² Maar dit is maar een deel van het verhaal. Juist omdat het parlement steeds meer een tandenloze tijger werd in het contact met de regering en de departementale bureaucratie, verschoof de voor de politieke besluitvorming uiteindelijk doorslaggevende discussie van het parlementaire debat naar het overleg tussen departementale, provinciale of gemeentelijke bureaucratie en die segmenten van de samenleving die zelf met die besluitvorming te maken zouden krijgen.⁴³ Het traject van de besluitvorming werd nu meer en meer bepalend voor wie daar daadwerkelijk invloed op uit zou kunnen oefenen, met dien verstande dat de invloed van eerstbetrokkenen gewoonlijk groter is dan die van laterbetrokkenen. Het overleg tussen de betreffende delen van de samenleving en de bureaucratie werd aldus beslissender voor wet- en regelgeving dan dat in het parlement.

'Beleidsontwikkeling wordt op een aantal departementen steeds meer een proces waarbij vroegtijdig allerlei groepen, personen en organisaties worden ingeschakeld die later bij de uitvoering een sleutelrol hebben. Hun visie wordt vroeg in het proces gevraagd, hun wereldbeeld wordt serieus genomen. Dat alles vanuit het besef dat je anders de uiteindelijke uitvoering van fraai opgezet beleid wel kunt vergeten'.⁴⁴

Men zou dit proces kunnen interpreteren als een beweging naar de directe democratie, naar besluitvorming door, en/of in overleg met de direct betrokkenen, waarbij de kanalen van de traditionele representatieve democratie droog zijn gevallen. De politieke partijen die deze kanalen bevoeren, zijn daarom niet langer bij machte om een politieke lading van enige betekenis te vervoeren van de kiezer naar de volksvertegenwoordiging. En alsof de partij-ideologen zich van die drooggevallen kanalen bewust zijn, dringen zij nu aan op de instelling van andere ten koste van de politieke partij gaande vernieuwingen, zoals die van het correctief referendum. Maar dat terzijde.

Maar ook op een nog andere manier heeft die verplaatsing van de politiek de politieke partij in zekere zin buiten spel gezet. En dat brengt mij bij een tweede reden van de verzwakking van de rol van de politieke partij. Want niet alleen verloor het parlement als forum voor het partijpolitieke debat zijn betekenis en invloed, bovendien werd door de verplaatsing van de politiek de afstand aanmerkelijk vergroot tussen het natuurlijke actiedomein van de politieke partij en de plaats waar de openbare besluitvorming plaats vindt. Hierop wees recentelijk de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) in zijn aan de minister van Binnenlandse Zaken uitgebrachte rapport:

'politieke partijen lopen het risico zich te laten inkapselen in het politiek-bestuurlijk systeem, terwijl zij juist geacht worden een intermediaire rol te vervullen tussen dat systeem en de samenleving... Door de ideologische convergentie en de professionalisering is de band met de samenleving verzwakt. Daardoor zijn zij nog meer deel gaan uitmaken van het politieke systeem zelf. Tegelijkertijd echter wordt geconstateerd dat de politiek zich heeft verplaatst. Partijen hebben zich dus genesteld in een politiek systeem dat zelf al een minder centrale betekenis heeft gekregen'.⁴⁵

Met deze formulering geeft de ROB een verrassende wending aan die discussie over de 'verplaatsing van de politiek'. Er zijn blijkbaar delen van 'de politiek' die zich sneller verplaatsen dan andere. Naar het schijnt is de politieke partij hier trager geweest dan de gremia waarin de daadwerkelijke politieke besluitvorming plaatsvindt. Het executief en de overheidsbureaucratie heeft zich sneller wegbewogen van het oude centrum naar de periferie waar nu de daadwerkelijke besluitvorming plaatsvindt, dan de politieke partij. En het resultaat is dat de politieke partij het contact met de (machtspolitieke) realiteit verloor. Zij staat te roepen op een plaats waar toch al niemand van enige daadwerkelijke politieke betekenis meer aanwezig is. En de ministers die de vertegenwoordigers van de politieke partijen inderdaad nog wel te woord staan, doen dat als het ware achterom kijkend terwijl hun ogen werkelijk gevestigd zijn op wat er zich vóór hen afspeelt in het domein waar overheid en samenleving met elkaar in contact treden. En irrelevantie was de verdiende straf voor die traagheid van de politieke partij - aldus de suggestie van het rapport van de ROB. Eigen schuld, dikke bult. Kortom, de plek waar macht wordt uitgeoefend, verplaatste zich van het centrum naar de periferie. En het mag zijn dat, anders dan velen denken, het totaal van de door de staat in de periferie uitgeoefende macht niet geringer is dan die vanuit het centrum uitgeoefende staatsmacht van vroeger, maar de vraag is wel in hoeverre de politieke partijen daar nog greep op kunnen krijgen. Zeker hebben zij pogingen daartoe ondernomen.⁴⁶ De hierboven geciteerde passage uit het ROB-advies wijst daarop. In overeenstemming met 'de beweging van de macht' hebben ook de politieke partijen het zwaartepunt van hun aandacht en invloed verlegd van de lijn van kiezer naar parlement, naar de lijn lopend van departementale bureaucratie naar publieke besluitvorming. Ook zij lijken zich te hebben gerealigneerd dat wie de macht zoekt op die eerste lijn in het luchtledige grijpen zal, terwijl men pas op die tweede lijn iets te pakken kan krijgen. Maar de openbare besluitvorming is in die beweging de politieke partijen 'voortuitgesneld', zij heeft zich sneller verwijderd van de traditionele machtscentra dan de politieke partijen. En in dit gegeven ligt een goed deel van de verklaring voor de huidige onmacht en irrelevantie van de politieke partijen: zij verloren hun greep op de plaats waar

de macht daadwerkelijk (en niet slechts conform het traditionele staatsrecht) wordt uitgeoefend. Voor het parlement, als forum waar de politieke partijen zich manifesteren, geldt dit uiteraard evenzeer. En het resultaat is een gapende kloof tussen de staatsrechtelijke theorie en de politieke realiteit.

5. Het einde van de politieke partij?

Velen zijn van mening dat er daarom voor de politieke partij weinig toekomst meer is. Dat geldt vooral voor degenen wiens opvattingen in de paragrafen 1 en 2 besproken werden. Zij zullen hun instemming betuigen met H. Kriesi's oordeel dat nu ook de kiezers erachter gekomen zijn dat 'de partijen en hun politici zich daarentegen vooral bezighouden met symbolische politiek' en dat de politieke partijen in de toekomst daarom op zijn best een 'symboolfunctie' overhouden.⁴⁷ Anderzijds hebben noch deze auteurs, noch ook het overgrote deel van de kiezers hun vertrouwen in de democratie verloren. Meer nog, hoeveel scepsis men ook aan de dag legt ten aanzien van de politieke partijen, iedereen lijkt toch in te stemmen met het klassieke oordeel van E.E. Schattschneider (uit 1942) 'that modern democracy is unthinkable save in terms of parties'.⁴⁸ Bedenken we bovendien dat de politieke partij, naast het onderhouden van het contact tussen electoraat en de organen waar de politieke besluitvorming plaatsvindt, nog een groot aantal andere functies heeft. De politieke partij geeft aan de politieke wensen van het electoraat een politiek hanteerbare vorm, zij 'aggregeert belangen' en weegt die tegen elkaar af, zij organiseert de oppositie, uit haar gelederen worden de politieke ambtsdragers gerecruteerd, zij bestrijdt factionalisme en het overwicht van lobbies en van particuliere belangen op de besluitvorming, zij legitimeert de besluitvorming in de ogen van de kiezer en bevordert met dit alles de politieke stabiliteit.⁴⁹ Het is niet goed in te zien hoe een democratie zou kunnen functioneren zonder een instelling die al deze absoluut noodzakelijke functies vervult. En dat geldt *a fortiori* voor een democratie als de onze: waar men zich een politiek zonder partijen in een districtenstelsel - zij het met de grootste moeite - nog net voor kan stellen, daar is een systeem van evenredige vertegenwoordiging zonder politieke partijen geheel en al ondenkbaar.⁵⁰ Want op wat of wie zou men dan zijn stem moeten uitbrengen? Kortom, de paradox is dat de politieke partij enerzijds onmisbaar lijkt te zijn in onze hedendaagse democratie, terwijl zij anderzijds tot een politieke irrelevantie degenerereert. Hoe deze kloof tussen onmisbaarheid en ogenschijnlijke irrelevantie te overbruggen? Het zou weinig zin hebben te streven naar een herstel van de vroegere situatie waarin de politieke partij floreren kon: de divergentie tussen ideaal en werkelijkheid zou er alleen door vergroot worden. Van een re-ideologisering van de politieke partij zoals bepleit door verschillende hierboven genoemde auteurs, valt daarom weinig te verwachten. Een uitzondering dient gemaakt te worden voor het soort van politieke problemen dat structureel overeenkomt met de

problemen waar de vroegere partijpolitiek altijd goed raad mee wist.⁵¹ Maar de problemen op micro- en mesoniveau die de verplaatsing van de politieke machtsuitoefening bewerkstelligden, lenen zich niet voor re-ideologisering. We constateerden immers dat hier niet bestuur op (ideologische) inhoud, maar op procedurele vorm vereist wordt. Zowel Frissen als Simons zien in dit gegeven een aanwijzing dat politieke partijen zich qua politieke vorm of *stijl* van elkaar zouden kunnen differentiëren: 'politiek wordt in deze visie dan ook steeds minder een kwestie van inhoud maar vooral van stijl. Consensus is in deze optiek niet de uitkomst van een inhoudelijke, ideologische overeenstemming, maar van een vooral procedurele bemiddeling tussen strijdige oriëntaties of belangen in een gefragmentariseerde samenleving, die erop gericht is te voorkomen dat deze met elkaar in conflict geraken'.⁵² Met de logica achter dit voorstel is niets mis; probleem is evenwel dat juist op dit micro- en mesoniveau alle partijen eenzelfde bestuurlijke efficiency nastreven die voor stijlverschillen nauwelijks ruimte laat. Zinvoller lijkt daarom het advies van de ROB een parlementair onderzoeksinstituut in te stellen:

'met een parlementair onderzoeksinstituut kan in de eerste plaats een tegenwicht geboden worden aan de informatievoorziening door bewindspersonen en departementen aan de Kamer. Met een eigen informatie- en onderzoeksdienst is een parlement beter in staat zijn controlerende taak te vervullen door met eigen informatie tegenwicht te bieden aan de regering. In de tweede plaats kan het parlement daarmee op *structurele* wijze in de eigen informatiebehoefte van parlement en fracties voorzien, zonder telkens bij een dringende informatiebehoefte ad hoc een parlementair onderzoek of een parlementaire enquête te moeten organiseren'.⁵³

En de Raad voegt hieraan toe dat in de Verenigde Staten en Zweden een dergelijk instituut al tot veler tevredenheid functioneert. Desondanks zijn ook bij dit voorstel twee kanttekeningen te plaatsen.

Allereerst is het voorstelbaar dat deze constructie noodt tot een informatie-oorlog tussen departementale en parlementaire diensten, waarbij de politieke dimensie het slachtoffer wordt. Wie gelijk heeft wordt dan licht belangrijker dan wat gedaan behoort te worden.

Belangrijker is evenwel een tweede overweging. Het voorstel van de ROB veronderstelt dat we zinvol kunnen onderscheiden tussen a) een fase (of element) van besluitvorming en b) een daaraan voorafgaande fase waarbinnen het slechts gaat om het vergaren van de relevante informatie. Een dergelijk onderscheid is niet realistisch: besluitvorming voltrekt zich altijd binnen een *Umwelt* van informatie en welke informatie relevant is, wordt, op zijn beurt bepaald door de besluitvorming. Kortom, de instelling van een parlementair onderzoeksinstituut

zal zeker haar waarde hebben in de inhaalslag die parlement en politieke partij behoeven om weer greep op de macht te krijgen. Beide kunnen echter die inhaalslag uiteindelijk toch niet in hun voordeel beslechten.

Het enige wat hier werkelijk uitkomst bieden kan is de eliminatie van de afstand die gaandeweg gegroeid is tussen het parlement en de plaats waar de politieke macht tegenwoordig uitgeoefend wordt en - daarmee - van de barrière die parlement en politieke partij nu verhinderen om die plaats te bereiken en daar invloed uit te oefenen. Politiek is machtsuitoefening, en wanneer de praktijk van de machtsuitoefening ernstig begint te divergeren van de staatsrechtelijke theorie, dan vindt er ook een verschuiving plaats in de machtsbalans. En zo is het hier: de machtspolitieke realiteit stemt niet meer overeen met de staatsrechtelijke regels en afspraken - en het parlement is daarbij de grote verliezer. En daarmee ook de politieke partij, want een machteloos parlement ontnemt aan de politieke partij haar bestaansrecht. Wie onze in verval verkerende democratie en de politieke partij nieuw leven in wil blazen, zal daartoe altijd met het parlement moeten beginnen. Dat betekent *in concreto* het slechten van de barrière die het parlement nu verhindert om toegang te krijgen tot de plaats waar de macht wordt uitgeoefend.

6. Ministeriële verantwoordelijkheid

Welnu, het is niet moeilijk deze barrière te identificeren. Het is de ministeriële verantwoordelijkheid die een ondoordringbare muur optrekt tussen het parlement en de publieke besluitvorming. De weg naar dit inzicht voert ons door een wereld van paradoxen en van onbedoelde gevolgen. Er is allereerst een historische paradox. De ministeriële verantwoordelijkheid was oorspronkelijk bedoeld om grenzen te stellen aan de macht van de Koning. Aanvankelijk was daarom de doctrine van de ministeriële verantwoordelijkheid een wapen in de handen van het parlement tegen een instantie 'boven' de ministers en het parlement zelf. Maar vandaar draaide het instrument honderdtachtig graden om en werd het in onze tijd tot een instrument om, via de persoon van de minister, het parlement een vaste greep te geven op de overheidsbureaucratie - kortom op een instantie die juist 'onder' beide gesitueerd moet worden.

Maar dat leidde tot een tweede paradox - en daaraan zal de rest van mijn betoog voornamelijk gewijd zijn. De paradox waar ik op doel is dat de ministeriële verantwoordelijkheid, die in eerste instantie een machtig wapen in de handen van het parlement tegen regering en overheidsbureaucratie leek te zijn, zich in de praktijk juist keerde tegen het parlement. Doordat de minister aansprakelijk gesteld kon worden voor het reilen en zeilen op zijn departement, was met de ministeriële verantwoordelijkheid aan het parlement een solide staatsrechtelijke basis gegeven om dat reilen en zeilen aan de orde te stellen. Althans, zo leek het aanvankelijk. Maar in de praktijk werkte dat heel anders uit. De gevaren die de

regering van de ministeriële verantwoordelijkheid te duchten had, bracht haar er, begrijpelijkerwijs, toe om haar werkzaamheden zoveel mogelijk aan de ogen van het parlement en van de publiciteit te onttrekken. Van de zichtbaarheid van die werkzaamheden voor het parlement waren immers slechts moeilijkheden te verwachten. Anders gezegd, de doctrine van de ministeriële verantwoordelijkheid in zijn nieuwe (niet tegen de Koning maar tegen het executief) gerichte aanwending, schiep een staat van latente oorlog tussen parlement en regering. En het was de regering die, geholpen door de toenemende complexiteit van de samenleving, in deze oorlog over verreweg de beste kaarten beschikte en die daarin dan ook de uiteindelijke overwinning behaalde.

Dit laat zich allereerst verhelderen aan de verplichting van de regering om aan het parlement alle gewenste informatie te verschaffen, behalve wanneer het gaat om aangelegenheden die in het belang van de staat geheim dienen te blijven.⁵⁴ Men dient zich nu te realiseren dat die verplichting tot informatievoorziening niet alleen hinderlijk is voor de regering wanneer men werkelijk iets te verbergen heeft. Ook wanneer alles gaat zoals het gaan moet, kan die verplichting de minister in moeilijkheden brengen. Men moet daarbij met name denken aan het proces van de departementale voorbereiding op de besluitvorming. Uiteraard zullen in dat proces vaak onrijpe voorstellen toch serieus overwogen worden: een besluitvormingsprocedure is er nu juist voor om die onrijpe voorstellen eruit te halen. Maar wanneer een minister er door de doctrine van de ministeriële verantwoordelijkheid toe verplicht zou kunnen worden om het parlement braaf te berichten over die onrijpe voorstellen, dan zal dit zeker aan zijn politieke reputatie afbreuk doen. Hij zou licht de indruk wekken dat men onder zijn beleid op zijn departement soms de meest gevaarlijke en krankzinnige plannen zit uit te broeden. En om die indruk zoveel mogelijk te voorkomen, zou hij dan voortdurend bezig moeten zijn om aan zijn ambtenaren instructies te geven over de informatie die ze wel en niet naar buiten mogen brengen. Het zou een onmogelijke situatie scheppen op het departement. In de woorden van G.G. Warmelink:

'De verhouding tussen de minister en zijn ambtenaren zou onwerkbaar worden als die informatie niettemin opgevraagd zou kunnen worden via de ambtelijke dienst. De minister zou als gevolg daarvan permanent bezig zijn de gegeven inlichtingen in perspectief te plaatsen en zo nodig te corrigeren. Alleen indien de informatievoorziening bij één persoon, de verantwoordelijke minister, berust, is een dergelijke gespannen relatie tussen minister en ambtenaren te voorkomen'.⁵⁵

De algemene regel is daarom nu dat ambtenaren niet met politici mogen praten. Wederom Warmelink:

'de huidige situatie is, dat ambtenaren slechts met instemming van de minister informatie mogen verstrekken aan de Kamers. Aan de hiërarchische bevoegdheidslijnen wordt derhalve strikt de hand gehouden. Het voordeel is dat de gevraagde gegevens via één mond naar buiten worden gebracht en de minister als brenger van het nieuws tevens de eventuele consequenties daarvan moet dragen'.⁵⁶

Warmelink beklemtoont voorts dat het zogeheten 'instemmingsvereiste' - dat wil zeggen de regel dat een ambtenaar slechts met instemming van de minister informatie 'naar buiten' brengt - in de praktijk vaak soepel zal worden toegepast. Maar zodra het om 'gevoelige' informatie gaat - en dat is uiteraard juist de informatie die vanuit politiek perspectief, en daarom voor het parlement van belang is - dan zal de politieke leiding van het departement strikt de hand houden aan de regel. En dat betekent in de praktijk dat heel het traject vanaf de identificatie van politieke problemen via de formulering van een probleemstelling tot aan de uiteindelijke keuze voor een bepaalde oplossing, voor het parlement onzichtbaar en ontoegankelijk is. Het parlement kan hier geen suggesties aandragen, geen oplossingen voorstellen, laat staan daarover meebeslissen. En wanneer naar ieders inzicht dat traject van de departementale beleidsvoorbereiding zo uitzonderlijk belangrijk is geworden voor wat er uiteindelijk zal gebeuren, dan heeft het parlement weinig reden om gelukkig te zijn met dat staatsrechtelijke cadeau van de ministeriële verantwoordelijkheid. Zo ziet men hier *ad oculos* gedemonstreerd hoe de werking van de doctrine van de ministeriële verantwoordelijkheid letterlijk op zijn kop is gezet: van een mechanisme bedoeld om het parlement greep op de regering te geven, veranderde het in een mechanisme ter bescherming van de regering tegen de aandrang van het parlement.

En dat noodt tot een kleine overpeinzing over het functioneren van macht. We zijn geneigd om doctrines als die van de ministeriële verantwoordelijkheid te zien als nuttige sluizen in de kanalen van de macht, maar die verder de gang en het verloop van de macht niet beïnvloeden. Wanneer een schip over een kanaal met sluizen van een hoog punt A naar een laag punt B vaart en een auto daarnaast over de weg van A naar B rijdt, maken ze dezelfde afdaling - sluizen of geen sluizen. Maar zo is het met de sluizen van de macht niet. Een sluis als de ministeriële verantwoordelijkheid creëert macht waar die voordien niet was, en laat macht verdwijnen, waar die vroeger wel was. Door minister en departement te nopen om zich tegen het parlement zo goed mogelijk in te graven, wordt - onbedoeld - de macht van het executief ten nadele van het parlement vergroot. Kortom, we moeten de doctrine van de ministeriële verantwoordelijkheid niet interpreteren alsof er in alle neutraliteit een bepaald punt in het verloop van de macht wordt aangewezen waarop dat verloop gecontroleerd kan worden, maar waarbij het verloop van de macht gerespecteerd wordt. Het is veeleer zo dat die

doctrine een *nieuw* verloop, een *nieuw* regime van de macht, met *nieuwe* dalen en hoogtepunten, schept. En dat betekent weer dat de machtscontrole op basis van de doctrine van de ministeriële verantwoordelijkheid tot op zekere hoogte een controle is van door die doctrine zelf geschapen macht. En als zodanig, maar dan ook alleen als zodanig, is de ministeriële verantwoordelijkheid zeker zinvol, ja zelfs onmisbaar.

Deze paradox van de verzwakking van de macht van het parlement als gevolg van dat aan het parlement ter beschikking gestelde controle-instrument van de ministeriële verantwoordelijkheid, neemt nog dramatischer vormen aan wanneer we onze aandacht van het probleem van de informatievoorziening verplaatsen naar dat van het departementale (dis-)functioneren. Juist door de minister verantwoordelijk te stellen voor alles wat op zijn departement gebeurt, wordt de minister optimaal gemotiveerd om al zijn bevoegdheden en bestuurlijke talenten aan te wenden om wat er misgaat op zijn departement zoveel mogelijk aan het oog van parlement en publiciteit te onttrekken. En juist omdat de doctrine van de ministeriële verantwoordelijkheid hem een 'risico-aansprakelijkheid' oplegt voor zaken waar hij in de praktijk onmogelijk de verantwoordelijkheid voor kan dragen, leidt die doctrine ertoe dat de politieke leiding en het departement zich opsluiten binnen een gesloten en van buitenaf ondoordringbaar bolwerk.⁵⁷ Met dat bolwerk ontstaat, wederom, een *nieuwe* machtsbron die zich doorgaans zeer effectief aan de greep van parlement en publiciteit weet te onttrekken. Een wel heel krasse illustratie van dit perverse mechanisme biedt het parlementaire debat in september 1991 over de wantoestanden op het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Hoewel door onderzoek door de media en berichtgeving voor de televisie iedereen tot in de details op de hoogte kon zijn van deze wantoestanden - met name bij de Algemene Inspectie Dienst van het ministerie - en hoewel minister P. Bukman op een zelfs voor zijn doen uitzonderlijk lompe en ongeloofwaardige manier in dit debat opereerde, slaagde de Kamer er toch niet in om hier politieke munt uit te slaan.⁵⁸ De logica van de ministeriële verantwoordelijkheid ontnam hier het parlement, juist op een moment waarop dat bij uitstek gewenst was, de mogelijkheid om inhoud te geven aan zijn taak het executief te controleren. De machteloosheid van het parlement tegen een regering die zich gedwongen ziet om vanwege de ministeriële verantwoordelijkheid de ambtelijke en politieke rijen gesloten te houden, toonde zich hier wel bijzonder pijnlijk. Op deze wijze worden additionele en niet-functionele machtscircuits geschapen die ten koste gaan van de macht van het parlement en die, ironisch genoeg, zich des te krachtiger zullen voordoen naarmate een minister minder diplomatiek en deskundig is. Aldus zal de ministeriële verantwoordelijkheid ministerieel falen eerder belonen dan het af te straffen.

Dit onvermogen van het parlement om departementaal disfunctioneren aan te pakken wordt verder versterkt door een eigenaardigheid van onze constitutie. In zijn *The English Constitution* vergeleek W. Bagehot het zogeheten 'cabinet

system' zoals dat in de loop van de achttiende eeuw in Engeland ontstaan was - en dat later zijn weg zou weten te vinden naar de meeste landen van het Europese continent - met het Amerikaanse 'presidential system'. Een wezenlijk verschil achtte Bagehot dat de *founding fathers* in de Verenigde Staten een strikte scheiding tussen de wetgevende en de uitvoerende macht hadden doorgevoerd, terwijl daar binnen het 'cabinet system' nauwelijks sprake van is:

'the efficient secret of the English Constitution may be described as the close union, the near to complete fusion, of the executive and legislative powers. No doubt by the traditional theory, as it exists in all the books, the goodness of our constitution consist in the entire separation of the legislative and the executive authorities, but in truth its merit consists in their singular approximation'.⁵⁹

Bagehot doelt hier op het gegeven dat wetgeving binnen het 'cabinet system' tot stand komt in het debat daarover tussen parlement en regering. Zo gaat het ook bij ons. Er is daarom in ons eigen politieke systeem een veel grotere continuïteit tussen regering en parlement (*pace* Montesquieu) dan in bijvoorbeeld de Verenigde Staten - maar juist daarom ook een veel sterkere behoefte om in het diffuse *limbo* tussen beide ergens nog een cesuur te markeren wanneer parlement of regering de behoefte, noodzaak of morele verplichting voelt om wat zij zien als de grenzen van het eigen domein ten opzichte van dat van de ander te markeren.⁶⁰ Het parlement zal de ministeriële verantwoordelijkheid gebruiken om de schuld voor dingen die misgegaan zijn zoveel mogelijk bij de regering te leggen (zie de geringe geneigdheid van het parlement om de hand in eigen boezem te steken bij de parlementaire enquêtes) en de regering, van haar kant, heeft in haar een uitstekend instrument om het parlement bij de besluitvorming zoveel mogelijk buiten de deur te houden.⁶¹ Daarentegen, in een 'presidential system' met zijn strikte scheiding tussen legislatief en executief zou het principe van de ministeriële verantwoordelijkheid in geen enkele, door iemand gevoelde behoefte voorzien. Bij ons is de ministeriële verantwoordelijkheid gaan functioneren als een soort van substituut voor die scheiding. Het behoeft daarom ook geen verwondering te wekken dat iedereen tegenwoordig de mond vol heeft van die befaamde ministeriële verantwoordelijkheid nu vrijwel alle dualisme uit ons parlementair systeem verdwenen is. De ministeriële verantwoordelijkheid is het laatste wat in ons politiek systeem nog aan de 'trias politica' herinnert en wordt daarom door iedereen zo vertroeteld.

Samenvattend: enerzijds is het goed te begrijpen dat het parlement niet minder dan de regering vasthoudt aan de doctrine van de ministeriële verantwoordelijkheid. De doctrine definieert, voor zover mogelijk binnen ons systeem, het legislatief en het executief ten opzichte van elkaar en geeft tevens aan hoe het parlement zijn gezag ten opzichte van de regering kan doen gelden.

Anderzijds, het is met de ministeriële verantwoordelijkheid als met de doos die Pandora van Mercurius ontving. Zodra Pandora deze er zo veelbelovend uitzierende doos opende vlogen alle misdaden, ziektes en ondeugden die de mensheid zouden teisteren eruit. Wel was het Pandora door de goden gegund nog een tweede blik in de doos te werpen en toen ontdekte zij er de enige goede gave in: de hoop. Maar rest er ook voor het parlement nog hoop nadat het zijn doos van Pandora opende? Daartoe een enkele opmerking tot slot.

7. Conclusie: het schrappen van de ministeriële verantwoordelijkheid

In zijn zojuist reeds vermelde *The English Constitution* maakte Bagehot het befaamde onderscheid tussen de 'dignified part' en de 'efficient part of the government'. De 'dignified part' van de regering is de voor iedereen zichtbare, en vaak met veel 'pomp and circumstances' omringde buitenkant. Bagehot dacht daarbij vooral aan de Kroon, het hof en allerlei ceremoniële gebruiken. Tot in de achttiende eeuw was dit 'dignified part of government' ook de plaats waar de macht werkelijk werd uitgeoefend. Maar sindsdien werd de werkelijke machtsuitoefening vrijwel geheel overgedragen aan wat Bagehot aanduidt als de 'efficient part of government', dat wil zeggen, aan kabinet en House of Commons.⁶²

Een soortgelijke ontwikkeling geven de laatste decennia te zien waar de werkelijke machtsuitoefening weglekte van het parlement naar overheidsbureaucratieën. Het parlement werd gaandeweg gereduceerd tot een 'dignified part of government', tot een staatsrechtelijke façade waarachter een geheel andere machtspolitieke realiteit schuil gaat (en die zich daarachter ook zoekt te verschuilen). Achter de façade van een publieke besluitvorming zoals die in 1848 door Thorbecke werd opgetrokken, verplaatste het zwaartepunt van de besluitvorming zich naar de departementale bureaucratieën en naar het netwerk aan contacten dat deze bureaucratieën met de samenleving onderhouden. Staatsrecht, media, (het geloof in) oude ideologieën zoals de leer van de machtscheiding, legalisme en de gemakzucht die ons uitnodigt om een complexe realiteit tot een overzichtelijke *set* van normen te reduceren, dat alles droeg ertoe bij om de 'dignified part of government' ook voor zijn 'efficient part' te houden.

Maar het is onverstandig om hierin te berusten. Weliswaar is de kloof tussen de staatsrechtelijke theorie en de praktijk van de politieke machtsuitoefening even onvermijdelijk als die tussen norm en feit, maar die kloof moet, in principe althans, overbrugbaar zijn. Het is daarom noodzakelijk op gezette tijden het staatsrecht aan de machtspolitieke realiteit aan te passen. Er is daarom alle reden om in te stemmen met de aanbeveling van de in maart 2000 afgetreden minister A. Peper om de doctrine van de ministeriële verantwoordelijkheid opnieuw te bezien. De spanningen tussen staatsrechtelijke norm en politieke realiteit

overwegend, schreef Peper:

'het zijn deze spanningen die tot de vraag leiden of niet een nieuwe invulling of benadering kan worden ontwikkeld ten aanzien van de ministeriële verantwoordelijkheid. Kan het begrip van een nieuwe inhoud worden voorzien, zonder de fundamentele betekenis ervan voor het politieke stelsel aan te tasten, waarbij risico's - naar soort en maat - een plaats krijgen?'⁶³

Peper stelt daarom voor om aan de ministeriële verantwoordelijkheid een nieuwe inhoud te geven, maar zonder daarbij het begrip geheel en al los te laten. En dat is begrijpelijk. Ieder politiek systeem heeft zijn gevaarlijke kanten en het is de plicht van de politiek theoreticus om ons daarop opmerkzaam te maken, zodat we die gevaren met de meest daartoe geëigende 'checks and balances' bezweren kunnen. Met de democratie is het niet anders. H. van Gunsteren wees recentelijk op wat hij zag als de drie gevaren van de democratie en gaf aan hoe die het beste bestreden kunnen worden:

'de gevaren van de democratie - tirannie, bureaucratie en onverschilligheid - kunnen worden bestreden door een democratisch regime te temperen, door constitutionele "checks and balances" in te bouwen. Politieke verantwoordelijkheid is zo'n "check"'.⁶⁴

We moeten daarom, met Peper, uiterst voorzichtig zijn met het elimineren van bestaande verantwoordingsplichten, en daar valt de ministeriële verantwoordelijkheid zeker onder. Desondanks zou ik een volledig schrappen van de ministeriële verantwoordelijkheid willen bepleiten (met uitzondering uiteraard van de ministeriële verantwoordelijkheid voor het Koninklijk handelen). Daartoe het volgende.

In de eerste plaats moet men zich realiseren dat men met die doctrine niets opgeeft dat van enig belang is in de feitelijke verhouding tussen parlement en regering. Want ook nadat deze doctrine is opgegeven, behoeft niets het parlement ervan te weerhouden om een minister (of een regering) naar huis te sturen wanneer die het vertrouwen verloren heeft. Ook zonder deze doctrine kan het parlement constateren dat een bewindsman een voor het parlement onaanvaardbare koers is ingeslagen of dat hij persoonlijk de schuld draagt voor ontoelaatbare misstanden op zijn departement en daarom voor het parlement om exact die redenen niet langer te handhaven valt. Het parlement kan regeringen (en ministers) ten val brengen zonder dat daarbij expliciet of impliciet een beroep gedaan wordt op de ministeriële verantwoordelijkheid. De misvatting van de verdedigers van de ministeriële verantwoordelijkheid ligt in de (verzwegen) premisse dat het schrappen ervan een onaanvaardbaar gat zou schieten in de ver-

antwoordingsplicht van de minister aan het parlement en daarom zijn handelen voorgoed aan de parlementaire controle zou onttrekken. Maar er is niets in ons bestaande staatsrecht dat die premisse rechtvaardigt (bedenk dat ook toen de ministeriële verantwoordelijkheid nog beperkt was tot slechts het Koninklijk handelen, het parlement sinds 1868 over de bevoegdheid beschikte om een hem onwelgevallige regering weg te zenden). Men kan historisch wel begrijpen dat met de groei van het staatsapparaat de behoefte ontstond om aan de ministeriële verantwoordelijkheid de huidige inhoud te geven, maar het blijft desondanks een oneigenlijk gebruikt staatsrechtelijk instrument dat ons niets biedt dat ons op andere manieren al niet beter en effectiever gegeven is.

Kortom, de doctrine van de ministeriële verantwoordelijkheid is een staatsrechtelijke overbodigheid die er in de praktijk alleen toe dient om zaken aan het oog van parlement en publiciteit te onttrekken die het daglicht niet velen kunnen. De doctrine schept voorts, zoals we zagen, oneigenlijke machtscircuits die onvermijdelijk een even onnodige als onwelkome uitholling van de macht van het parlement tot gevolg hebben. Het schrappen van de ministeriële verantwoordelijkheid is dan ook in geen enkel opzicht een aantasting van de feitelijke mogelijkheden van het parlement om de regering te controleren. Integendeel, zoals ik hieronder hoop te tonen, die mogelijkheden zullen daarmee juist worden uitgebreid.

Van het opgeven van de doctrine van de ministeriële verantwoordelijkheid zijn de volgende concrete voordelen te verwachten. Er ontstaat dan automatisch een feitelijke ambtelijke verantwoordelijkheid. Departementale ambtenaren zullen voor zichzelf moeten beslissen over hun functioneren en over hun eventuele optreden in de publiciteit - vooral in het licht van de vraag op welke wijze dat optreden het publieke belang het beste dienen zal. Zij zullen zich daartoe vooral af moeten vragen welk oordeel het parlement als de belichaming van dat publieke belang over hun optreden vellen zal. Het valt te verwachten dat sommige ambtenaren beter met deze nieuwe verantwoordelijkheden om zullen kunnen gaan dan anderen. Zij zullen daarop geselecteerd worden en het eindresultaat zal een 'verantwoordelijker' opererende openbare dienst zijn dan onder het vigerende systeem ooit denkbaar is.

Vervolgens zal het schrappen van de ministeriële verantwoordelijkheid een rem zijn op de identificatie van de politieke leiding van een departement met dat departement. Door een bewindsman verantwoordelijk te maken voor alles wat er op zijn departement gebeurt, is hij niet langer in staat om de gang van zaken op zijn departement met objectiviteit en een realistische onthechtheid te bezien. Het staatsrecht maakte aldus het departement tot een bureaucratisch verlengstuk van hemzelf en het wel en wee ervan zal hij ervaren als het wel en wee van zijn eigen politieke lichaam. Deze identificatiedwang stimuleert tot het soort van beschamende vertoningen waartoe ministers als J.J.C. Voorhoeve of Bukman zich gedwongen zagen.⁶⁵

Juist het 'cabinet system' biedt hier een welkom en makkelijk realiseerbaar alternatief. Bagehot omschreef de betekenis van de term 'cabinet' als volgt:

'by that new word we mean a committee of the legislative body selected to be the executive body. The legislature has many committees, but this is the greatest'.⁶⁶

Met andere woorden, we moeten leren het kabinet te zien als een uit de leden van het parlement samengestelde commissie, die door het parlement werd benoemd om het executief te leiden. Het kabinet vaardigt een aantal van zijn leden af naar de kantoren waar de departementen zijn gehuisvest om de daar te verrichten werkzaamheden in de door het parlement verlangde richting te sturen. Maar ook in deze hoedanigheid blijven zij een *commissie* van het legislatief, zonder deel uit te maken van het (onder hun leiding functionerende) executief.⁶⁷

Voorts verdwijnt met het radicaal schrappen van de ministeriële verantwoordelijkheid ook de barrière die tot dusver het parlement verhinderde om de verplaatsing van de (uitoefening van de) politieke macht en van de publieke besluitvorming te volgen. Nu kan het parlement zich direct, zonder tussenkomst van de minister, wenden tot de departementale ambtenarij. En wat uit deze contacten voortkomt, zal nu de minister slechts in verlegenheid kunnen brengen wanneer hijzelf aanwijsbaar gefaald heeft. In alle andere gevallen zal hij de resultaten van dergelijke contacten slechts op hun feitelijke betekenis (hoeven te) beoordelen - zijn politieke existentie is er niet mee in het geding. Die resultaten zullen daarom voor hem eerder een nuttige aanvulling zijn op zijn eigen kennis dan dat hij die vrezen moet als een tegen hem gericht politiek wapen.

Maar vooral mogen we van het recht van het parlement om zich ten allen tijde te laten informeren over wat er zich in de binnenkamers van het executief afspeelt, verwachten dat het publieke debat weer gaan zal over waar het ook over hoort te gaan. Het publieke en parlementaire debat zal weer aansluiting kunnen vinden bij wat er gebeurt in de 'efficient part of government' en niet, zoals nu het geval is, bij de irrelevanties die spelen in de 'dignified part of government'. Een parlement dat niet langer aan de ketting ligt van de ministeriële verantwoordelijkheid, een parlement dat zich vrijelijk kan informeren, en kan laten informeren over de ambtelijke voorbereiding van de publieke besluitvorming, een parlement dat op deze wijze ook in die besluitvorming betrokken kan worden, een parlement dat een open zicht heeft op het departementale functioneren, een dergelijk parlement zal wederom een gelijkwaardige discussiepartner van de regering zijn. Gevreesd, maar ook gewaardeerd vanwege de bijdrage die het aan de publieke besluitvorming bieden kan en omdat het niet langer de staatsrechtelijke appendix is waartoe het nu gedegradeerd werd. De verhouding tussen parlement en regering zal dan ergens komen te liggen tussen zoals die nu is en hoe die is in het geval van een parlementaire enquête. Het nu krachteloze parlement zal dan wederom toegang

hebben tot alle plaatsen waar de macht werkelijk wordt uitgeoefend en aldus voor de regering wederom een gesprekspartner zijn die zij *au sérieux* zal moeten nemen. Nu is daarvan slechts sprake wanneer het regeringsbeleid in een parlementaire enquête ter discussie gesteld wordt. En het feit dat men de laatste tijd steeds gemakkelijker grijpt naar het instrument van de parlementaire enquête bewijst al hoezeer stappen in deze richting liggen in het verlengde van de hier relevante ontwikkelingen in de staatsrechtelijke praktijk.

Ten slotte: het schrappen van de ministeriële verantwoordelijkheid hoeft geenszins te leiden tot een onwerkbare verhouding tussen parlement en regering en tussen de minister en zijn ambtenaren - zoals men ongetwijfeld onmiddellijk tegen zal werpen. Ik citeerde hiervoor Warmelink toen deze wees op de gevaren die te duchten zouden zijn van het schrappen van de ministeriële verantwoordelijkheid: zou die in de vorige alinea bedoelde informatie door het parlement vrijelijk opgevraagd kunnen worden, dan zou, zo redeneerde hij, de verhouding tussen de minister en zijn ambtenaren geheel onwerkzaam worden. En 'de minister zou als gevolg daarvan permanent bezig zijn de gegeven inlichtingen in perspectief te plaatsen en zonodig te corrigeren'.

Inderdaad zal het onder het regime van de ministeriële verantwoordelijkheid vaak aantrekkelijk zijn om op deze manier een bewindsman in het nauw te brengen: hij wordt geacht van alles op de hoogte te zijn, hij blijkt dat uiteraard lang niet altijd te zijn - en het gewenste effect is bereikt. Maar wanneer het staatsrecht (door het schrappen van de ministeriële verantwoordelijkheid) de verhouding tussen parlement en regering definieert in termen van een realistische verwachting van wat een bewindsman menselijkerwijs weten kan - en wanneer door staatsrechtelijke ficties geschapen contraproductieve machtscircuits *rücksichtslos* gelimineerd worden, dan heeft het voor de parlementariër geen zin meer te proberen de bewindsman op deze manier in een moeilijk parket te brengen. Want met het schrappen van de ministeriële verantwoordelijkheid ontnemt men dit soort van vragen ook de potentie om een minister in verlegenheid te brengen. De parlementariër die dergelijke vragen desondanks toch blijft stellen, zal men gaan zien als een lastige querulant, als een kamerlid dat niet in staat of bereid is tot een constructieve bijdrage aan de openbare besluitvorming. Terwijl zijn obstructie hem onder het regime van de ministeriële verantwoordelijkheid begrijpelijkerwijs tot de lieveling van de media en het publiek gemaakt zou hebben, daar zal hij zich nu prijsgeven aan de algehele verachting. Men zal hem schuwen en zijn nieuwswaarde zal zijn teruggebracht tot die van een kamerlid dat slechts zijn eigen disfunctioneren openlijk etaleert, dat zijn publieke functie te schande maakt en het vertrouwen van zijn kiezers beschaamt. Meer in het algemeen, we moeten ons realiseren dat het vigerende staatsrecht de aard en stijl van het parlementaire debat in belangrijke mate bepaalt: het bepaalt mede wat wel, en wat niet belangrijk is, hoe een vraag geformuleerd en beantwoord dient te zijn etc. Een ander staatsrecht brengt daarom ook een ander parlementair *discours* met zich

mee. Dan kan het zijn dat waar men vroeger een kabinet mee ten val kon brengen, nu zelfs nog niet een rimpeling in de Hofvijver bewerkt.

Kortom, met het schrappen van de ministeriële verantwoordelijkheid zet men tevens een belangrijke stap in de richting van een nieuwe logica die de omgang van parlement en regering met elkaar beheerst. De twee belangrijkste effecten die men van die nieuwe omgang verwachten mag, zijn de volgende. In de eerste plaats, het parlement zal nu veel intensiever betrokken kunnen worden bij de departementale voorbereiding van de publieke besluitvorming. Dat zal, vanzelfsprekend, zijn sporen nalaten in het parlementaire debat. Dat debat zal nu veel dichter gebracht kunnen worden bij de maatschappelijke *realia* en daarom veel winnen aan belang en geloofwaardigheid. In de tweede plaats - en dat is de uiteindelijke pointe van heel mijn betoog: op deze manier zullen ook de politieke partijen zich veel meer dan nu uitgedaagd zien om te participeren aan het openbare debat en om zich ten opzichte van elkaar te profileren. De wetenschappelijke bureaus van de politieke partijen zullen zich (moeten) ontwikkelen tot voor het overleven van de politieke partij onmisbare denktanks, waar alle relevante informatie uit samenleving en departementale kennis-circuits gecoördineerd wordt binnen een coherente politieke ideologie. Het schrappen van de ministeriële verantwoordelijkheid zal aldus tevens een wedergeboorte van de politieke partij bewerkstelligen. Het mag zeker verwonderlijk heten dat zoveel goede dingen te bereiken zijn door het wegnemen van één enkel obstakel - een obstakel, bovendien, waarmee men niets van waarde weggeeft door het op te ruimen.

Een enkel woord tot slot over de plaats van het debat over de ministeriële verantwoordelijkheid binnen de context van onze eigen tijd. Hoe men de ministeriële verantwoordelijkheid ook beziet, in belangrijke mate beoogt zij een rem op, en kanalisering van informatie te zijn. Informatie behoort de hiërarchische weg omhoog door het departement te volgen, waarna de minister besluiten kan of, en in welke vorm deze informatie aan het parlement verstrekt zal worden. Een dergelijke monopolisering van de stroom van informatie staat haaks op de logica van het informatietijdperk waarin wij leven. Zeker valt op dit moment nog niet te bezien op welke wijze de informatie-samenleving een breuk te zien zal geven met al het bestaande. Maar dat die breuk dramatisch zijn zal, kan men redelijkerwijs niet betwifelen. Dat de door de doctrine van de ministeriële verantwoordelijkheid opgelegde kanalisering van informatie deze breuk zal overleven, is evenwel zeer onwaarschijnlijk.⁶⁸ Daarom, wie niet op wil roeien tegen de gang van de geschiedenis, zal, vroeg of laat, de obsoleetheit van de doctrine van de ministeriële verantwoordelijkheid moeten erkennen. Het is in dit verband nuttig te herinneren aan de fameuze woorden die de president van de Sovjet-Unie M. Gorbatsjov in 1989 sprak tot E. Honecker, de leider van de Duitse Democratische Republiek (DDR): 'wie niet luisteren wil naar de stem van de geschiedenis, die zal door de geschiedenis ingehaald worden'.

noten

1. C.W. de Vries, 'De betekenis van de politieke partij', in: *Beleid en Maatschappij*, 22 (1995), 3 (mei/juni), 175. Soortgelijke sombere geluiden zijn ook te beluisteren in H. Righart, 'Onze democratie is ziek. De politieke lusteloosheid van Nederland', in: *NRC-Handelsblad*, 10 januari 1998.
2. K. van der Malen, 'Politieke partijen aangevreten door de dood', in: *NRC-Handelsblad*, 29 maart 1997.
3. F. Becker, 'De staat der partijen', in: *Socialisme en Democratie*, 52 (1995), 7/8 (juli/aug.), 386-388, 387.
4. Zie hiervoor A. Tan, 'Party transformation and party membership decline: the case of The Netherlands', in: *Jaarboek 1997 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1998, 221-237.
5. G. Voerman, 'De ledentallen van politieke partijen, 1945-1995', in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1996, 192-206, met name 200-203.
6. A.C. van Es e.a., *Tussen staat en electoraat. Politieke partijen op het snijvlak van overheid en samenleving*, Den Haag, 1998, 1, 37.
7. De Vries, *op. cit.*, 170ff.
8. A. Schoep, 'Zijn volksvertegenwoordigers nog nodig in een nieuw bestel?', in: *NRC-Handelsblad*, 31 januari 1997.
9. C.J. Klop, 'De toekomst van politieke partijen', in: *Christen Democratische Verkenningen*, (1995), 11 (nov.), 522-531; 523.
10. P. Kalma, 'Zijn partijen nog ergens goed voor?', in: *Facta*, 2 (1994), nr. 1, 3-4.
11. R. Putnam, S. Pharr, R. Dalton, *What is troubling the trilateral democracies?*, Princeton, 2000.
12. 'Politics brief. Is there a crisis?', in: *The Economist*, 17 juli 1999. De Zwitserse politicoloog Kriesi vermeldt twee andere onderzoeken (van Klingemann en Fuchs uit 1995 en van Dalton uit 1997), waaruit blijkt dat ook in Denemarken en Noorwegen het vertrouwen in de democratie toenam. Zie H. Kriesi, 'Partijen zeggen kiezers weinig meer', in: *NRC-Handelsblad*, 19 maart 1998.
13. J. Simons, *Zwevende kiezers, zappende kijkers*, Amsterdam, 1998, 142.
14. M.P. Wattenberg, *The decline of American political parties*, Cambridge (Ma), 1996.
15. De bedenkelijke kanten van dit ticket-splitting werden ook toegelicht door Ignazi. Zie P. Ignazi, 'The crisis of parties and the rise of new political parties', in: *Party politics*, 2 (1996), n. 4, 549-566, in het bijzonder 550-551.
16. Geciteerd in Wattenberg, *op. cit.*, 91.
17. W. Dean Burnham, 'American politics in the 1970s; beyond party?', in D.W. Abbott en E.T. Rogowsky, red., *Political parties*, Chicago, 1978, 370.
18. Geciteerd in Wattenberg, *op. cit.*, 17.

19. Representatief zijn J.P. de Vries, 'Politieke beginselen uit de gratie', in: *Nederlands Dagblad*, 13 augustus 1997; en H. Wansink, 'Met de politieke partijen komt het nooit meer goed', in: *NRC-Handelblad*, 25 april 1994.
20. K. von Beyme, *Political parties in Western democracies*, Aldershot, 1985, 29.
21. R. Koole, 'Het belang van beginselpartijen', in: F. Becker, red., *Inzake beginselen. Het zeventiende jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 1996, 150-176. Zie ook idem, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel*, Utrecht, 1995, 350ff.
22. Geciteerd in Koole, *Politieke partijen*, 350. Koole zelf spreekt liever van 'moderne kaderpartijen' - zij zijn 'modern' omdat het kader hier, anders dan in het geval van de negentiende-eeuwse kaderpartij, klein en doorgaans geprofessionaliseerd is.
23. Simons, *op. cit.*, 25.
24. Dit model werd voorgesteld in R.S. Katz en P. Mair, 'Changing models of party organization and party democracy: the emergence of the cartel party', in: *Party politics*, 1 (1995), nr. 1, 5-28. Voor een discussie, zie R.A. Koole, 'Cadre, Catch-all or cartel?', in: *idem*, 2 (1996), nr. 4, 507-523, en R.S. Katz en P. Mair, 'Cadre, Catch-all or Cartel?', in: *idem*, 2 (1996), nr. 4, 525-549.
25. Opvallend is dat de hierboven geconstateerde afname in het vertrouwen in de politiek en in wat de politiek vermag, geenszins gepaard gaat met een afname in kennis van wat er politiek gaande is. Men zie hiervoor W. van der Burg, 'The informed electorate: Political perceptions and party behaviour', in: *Acta Politica*, 33 (1998), nr. 1, 20-55.
26. Voor een verdere toelichting, zie A. Ware, *Political parties and party systems*, Oxford, 1996, 18-21, 318-330.
27. Zie A.H.J. Kreukels, 'De toekomst van politieke partijen', in: *Beleid en Maatschappij*, 22 (1995), 3 (mei/juni), 181-186.
28. Zie daartoe R. Eisinga, Ph. H. Frances en P. Scheepers, 'Trends in de links-rechtsoriëntatie van de Nederlandse kiezers 1978-1995', in: *Jaarboek 1996 Documentatiecentrum Nederlandse Politiek Partijen*, Groningen, 1997, 215-228. Een treffend voorbeeld van hoe binnen de hedendaagse karteldemocratieën de politieke partijen bewust dat spectrum wensen vast te leggen, mag blijken uit de wijze waarop men extreem-rechts tegemoet treedt. Het moralisme waarvan het partij-politieke establishment zich hier graag bedient, is het scherm waarachter het kartel van de gevestigde partijen zijn monopolie zoekt te bevestigen. Waarmee vanzelfsprekend op zich nog niets ten goede van die extreem-rechtse partijen gezegd wordt - dit ter vermijding van eventuele misverstanden.
29. Verwezen wordt hier naar: H.V. White, *The content of the form*, Baltimore, 1987.

30. R.J. in 't Veld, 'Bestuurlijke vernieuwing: culturele verandering?', in: A.C. Zijdeveld, red., *Kleine geschiedenis van de toekomst. Honderd thesen over de Westerse samenleving op weg naar de eenentwintigste eeuw*, Kampen, 1994, 92.
31. P.H.A. Frissen, *De lege staat*, Amsterdam, 1999. Een nauw verwante analyse van de hedendaagse democratische staat treffen we in het eerder verschenen P.H.A. Frissen, *De virtuele staat. Politiek, bestuur, technologie: een postmodern verhaal*, Schoonhoven, 1996.
32. Een samenleving wordt een *politieke* samenleving zodra zij zich ontvouwt in enerzijds een groep wier sociale belangen en wensen gerepresenteerd worden en anderzijds een groep van representanten. Zonder representatie geen politiek en *vice versa*. De directe democratie is daarom in wezen a-politiek, evenzeer als, om het ander uiterste te noemen, de theocratische monarchie of de totalitaire dictatuur. Zie daartoe de inleiding tot mijn *Macht door representatie. Exploraties III: politieke filosofie*, Kampen, 1997.
33. Frissen, *op. cit.*, 20 respectievelijk 111.
34. *Ibidem*, 40.
35. Voor deze lelijke zaak bedacht De Jong het niet minder lelijke woord 'veroppervlakkiging'. Zie A. de Jong, 'De veranderde verhouding tussen politiek en media', in: *Zicht*, 24 (1998), 2 (mei), 14-18.
36. Frissen, *op. cit.*, 21, 26, 29, 41, 62.
37. M. Bovens e.a., *De verplaatsing van de politiek*, Amsterdam, 1995, 13.
38. Frissen, *De virtuele staat*, 41.
39. Voor een zorgvuldige en zeer goed gedocumenteerde bespreking van de voor- en nadelen van 'co-management', zie W. Dubbink, *Duurzaamheid als patstelling. Over de onvriendelijke betrekkingen tussen openbaar bestuur, markt en civil society*, Delft, 1999, 154-181. Dubbink laat er geen misverstand over bestaan dat de democratie het slachtoffer is van de successen van het 'co-management'.
40. De vier voornaamste problemen waar volgens Dubbink de traditionele parlementaire besluitvorming (door hem aangeduid als 'rationalisme') zich mee geconfronteerd ziet, zijn achtereenvolgens: 1) overbelasting door toename in aantal en complexiteit van taken, 2) onvermogen om haar bevoegdheden ten volle te benutten, 3) verlies aan legitimiteit en 4) een toegenomen discrepantie tussen de bevoegdheden van het openbaar bestuur en het soort van sturing dat van hem vereist wordt. Zie Dubbink, *op. cit.*, 137.
41. Bovens e.a., *op. cit.*, 13.
42. 'Heel vaak intervenieerde de Kamer erg laat, als in feite de bureaucratische stammenstrijd allang was afgelopen en de bureaucratische gelederen in compromis waren gesloten. Een hoog "mosterd na de maaltijd"-gevoel be kroop me dan in het politieke debat'. Zie H. Jeekel, *Duizend dagen. Kamervragen*, Den

Haag, 1998, 18. In het tweede hoofdstuk, dat gewijd is aan de 'bureaucratische overmacht', wordt dit door Jeekel nader toegelicht.

43. De 'spagaat' die aldus ontstond in onze democratie werd scherp geanalyseerd in J.A.A. van Doorn, 'Democratie in spagaat', in: *HP/De Tijd*, 18 april 1997.

44. Jeekel, *op. cit.*, 30.

45. A.C. van Es e.a., *op. cit.*, 21.

46. R. Mule wijst er op dat deze strategie de politieke partij geen windeieren gelegd heeft en dat hierdoor haar machtsverlies inderdaad tot op zekere hoogte gecompenseerd kon worden. Zie R. Mule, 'Explaining the party-policy link: established approaches and theoretical developments', in: *Party Politics*, 3 (1997), nr. 4, 493-512.

47. Kriesi, *op. cit.*.

48. Geciteerd in Wattenberg, *op. cit.*, 2.

49. Wattenberg, *op. cit.*, 1, 2; Ware, *op. cit.*, 1, 2; zie ook: J. Blondel, *Political parties. A genuine case for discontent?*, Londen, 1978. Veel van deze taakomschrijvingen van de politieke partij worden tezamen genomen in Ware's definitie: 'a political party is an institution that a) seeks influence in a state, often by attempting to occupy positions of government and b) usually consists of more than a single interest in society and to some degree attempts to "aggregate interests"'; zie Ware, *op. cit.*, 5.

50. Men dient zich te herinneren dat de parlementaire democratie in verschillende landen al behoorlijk functioneerde voordat de eerste politieke partijen op het toneel verschenen. De band tussen parlementaire democratie en politieke partij lijkt daarom, op het eerste gezicht, niet noodzakelijk. Te Velde wijst daarop: 'zowel elders als in Nederland is de constitutionele politiek [dat wil zeggen: de fase die aan partijvorming voorafging (F.A.)] geen eindstation gebleken, maar een voorbijgaande fase in de ontwikkeling naar parlementaire democratie. Nu daarin de dominantie van sterk georganiseerde massapartijen en de ideologieën waarop ze gebaseerd zijn niet meer vanzelf spreekt, zou kunnen blijken dat een deel van de constitutionele politiek minder definitief verleden tijd is, dan lange tijd leek. Het beperkte kiesrecht is definitief voorbij, maar na de partijdominantie loont het de moeite de politiek uit de periode die aan die dominantie voorafging opnieuw te overdenken. Dat zou zelfs kunnen bijdragen tot verheldering van de actuele discussie over politiek en vertegenwoordiging'. Zie H. te Velde, 'Constitutionele politiek', in: N.C.F. van Sas en H. te Velde, red., *De eeuw van de Grondwet: Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*, Deventer, 1998, 146-181; 177-178.

51. Voor een toelichting hierop, zie mijn *Aesthetic politics. Political philosophy beyond fact and value*, Stanford, 1997.

52. Simons, *op. cit.*, 37. Zie ook Frissen, *De lege staat*, 75ff.

53. A.C. van Es e.a., *op. cit.*, 27.
54. Zie hiervoor G. Visscher, 'Ministeriële verantwoordelijkheid en parlementair inlichtingenrecht', in: D.J. Elzinga, red., *Ministeriële verantwoordelijkheid in Nederland*, Zwolle, 1994, 243ff.
55. G.G. Warmelink, 'Ministeriële verantwoordelijkheid voor ambtelijk handelen', in: Elzinga, red., *op.cit.*, Zwolle, 1994, 103-115; 112.
56. Warmelink, *op.cit.*.
57. Zie hiervoor Warmelink, *op. cit.*, 107-108.
58. O. van der Kroon, *Ministerie in crisis. Over visfraude, milieubehoud en boerenbelang*, Amsterdam, 1994, 220ff.
59. W. Bagehot, *The English Constitution*, Londen, 1993, 67-68.
60. Bagehot gaat hier, dunkt mij, terecht veel verder dan Witteveen in zijn inaugurele rede. Witteveen wijst er hier op dat Montesquieu niet sprak van een *scheiding* van machten (zoals hij gewoonlijk geïnterpreteerd wordt), maar slechts van een *evenwicht* van machten. Dat is ongetwijfeld juist, maar in de praktijk van de Westerse parlementaire democratie is eerder nog sprake van een *continuüm* tussen parlement en regering, waarbij dan weer de een en dan weer de ander het overwicht heeft en zich heel af en toe zelfs een win-win situatie voordoet waarvan beide voordeel hebben.
- Overigens, waar het parlement de laatste decennia toch al steeds aan het kortste eind trok, daar belaaft Witteveen het parlement vanuit nog weer een nieuwe hoek door een opwaardering van de rechterlijke macht ten koste van de wetgevende macht te bepleiten. Zie W. Witteveen, *Evenwicht van machten*, Zwolle, 1991. Het lot van de macht van het parlement herinnert aan dat van het negentiende-eeuwse China. Zoals de grootmachten van toen dat land onder elkaar verdeelden, zo hebben ook ministers, bureaucratie, de rechterlijke macht, wetenschap en media in de macht van het parlement een rijke en welkome buit ontdekt. Men moet daarom het grootste respect koesteren voor het idealisme van degenen die desondanks nog de bereidheid hebben om voor meerdere jaren deel uit te maken van dit zo hulpeloze gezelschap.
61. Het feit dat het parlement alleen in het uitzonderlijke geval van een parlementaire enquête deze weg bewandelen kan, is op zich al een treffende illustratie van zijn zwakte ten opzichte van de regering.
62. Bagehot, *op. cit.*, 63-68.
63. B. Peper, 'Op zoek naar samenleving en richting. Een essay over de veranderende verhouding tussen overheid en samenleving', in: *Socialisme en Democratie*, 56 (1999), 9 (sep.), 388-401.
64. H.R. van Gunsteren, *Verantwoording. Regeren door terugzien*, Amsterdam, 1999, 8.
65. Ik denk daarbij aan het hierboven reeds vermelde optreden van minister

Bukman inzake de visfraude en aan hoe de pijnlijke feiten omtrent het Srebrenica-drama achter het veilige scherm van de ministeriële verantwoordelijkheid aan de publieke waarneming onttrokken konden worden. In beide gevallen laat zich een omineuze combinatie van een zwakke minister en een brutale departementale top constateren - en reeds dat suggereert hoezeer de ministeriële verantwoordelijkheid in de praktijk degenereerde van een wapen van het parlement tot een wapen in handen van de departementale bureaucratie.

66. Bagehot, *op. cit.*, 68.

67. Er valt daarom veel voor te zeggen om, zoals in Engeland, vast te houden aan de regel dat de leden van de regering ook lid van het parlement zijn.

68. Voor de betekenis van de informatie- en communicatietechnologie voor het openbaar bestuur, zie Frissen, *op. cit.*, 67ff; en P. Depla en P.W. Tops, 'Nieuwe technologie impuls voor vernieuwing bestuur', in: *Staatscourant*, 23 juli 1992.

ONDOORZICHTIGE PARTIJFINANCIERING

De Wet Subsidiëring politieke partijen en de financiële verantwoordingsplicht van politieke partijen

R. Nehmelman

1. Inleiding

Aan de financiering van politieke partijen is door de media in 1999 veel aandacht besteed. Deze aandacht kwam voornamelijk door onthullingen over het grootschalige partijfinancieringsschandaal in de Bondsrepubliek Duitsland. Niemand minder dan oud-bondskanselier H. Kohl speelde hierin de hoofdrol. Kohl had tijdens zijn kanselierschap aanzienlijke donaties ontvangen vanuit het bedrijfsleven en deze giften vervolgens illegaal doorgesluist naar zijn partij, de *Christlich Demokratische Union* (CDU).¹ Niet alleen in Duitsland hebben zich dergelijke affaires voorgedaan. Zo leidde het 'Augusta-schandaal' in België uiteindelijk tot het aftreden van de toenmalige secretaris-generaal van de NAVO W. Claes. Deze zou als voorman van de Belgische Socialistische Partij betrokken zijn geweest bij een omkopingschandaal waarbij helikopterfabrikant Augusta steekpenningen had betaald aan zijn partij voor het binnenhalen van een grote order. Ook in Groot-Brittannië leidde het bekend worden van het feit dat de verkiezingscampagne van de *Labour Party* van T. Blair in 1997 op grootschalige wijze was gefinancierd door het bedrijfsleven, tot veel commotie. Zowel de Belgische als de Britse wetgever zijn overgegaan tot de invoering van strenge regels met betrekking tot partijfinanciering, in het bijzonder ten aanzien van de wettelijke verplichting tot openbaarheid van de middelen van partijen.² Duitsland beschikte al over stringente regelgeving op dit terrein.

In het Nederlandse politieke bestel heeft de wetgever de kans laten liggen om tot een afdoende regeling van dit vraagstuk te komen. Weliswaar is sinds juli 1999 de Wet Subsidiëring politieke partijen van kracht geworden, maar deze regeling ziet slechts toe op de voorwaarden en verantwoording van de door de overheid beschikbaar gestelde financiële middelen aan politieke partijen. Slechts één artikel is gewijd aan de inkomsten uit giften die politieke partijen ontvangen. Hierin wordt gesteld dat deze openbaar gemaakt dienen te worden. Deze bepaling is echter volstrekt onvoldoende om een volwaardige transparantie van partijfinancieringsmiddelen te garanderen. Een dergelijke doorzichtigheid is voor het goed functioneren van een democratie echter noodzakelijk.

Wanneer bepaalde inkomsten afkomstig zijn uit de private sector, bestaat er een

risico van ongeoorloofde belangenverstrengeling tussen de politieke partij en de desbetreffende private geldverstrekker.³ Een voorbeeld van een dergelijke (partij)financieringsbron is het verwerven van sponsorgelden vanuit het bedrijfsleven. Zo stelde VVD-voorzitter H.B. Eenhoorn onlangs dat zijn partij voornemens was om bij de volgende Tweede-Kamerverkiezingen zijn partij op grote schaal te laten steunen door het bedrijfsleven door middel van sponsoring. De recentelijk aangenomen wet zegt niets over het fenomeen sponsoring. Eenhoorn deed zijn uitspraken overigens op een ongelukkig tijdstip, namelijk op dezelfde dag waarop de 'Kohl'-affaire bekend werd.⁴ Gevolg was dat ook in Nederland discussie ontstond over de vraag op welke wijze politieke partijen gefinancierd dienden te worden en op welke wijze dat wettelijk geregeld zou moeten worden. Daarbij werd de vraag gesteld of sponsoring niet geheel bij wet verboden zou dienen te worden en of de overheidssubsidie niet fors zou moeten worden verhoogd. In deze vragen schuilt een dilemma van partijfinanciering. Van wie moet een politieke partij financieel afhankelijk zijn? Van de leden zelf, van de overheid of wellicht van het bedrijfsleven?

Op dit vraagstuk zal in deze bijdrage dieper worden ingegaan. Eerst zal worden stilgestaan bij de nieuwe wettelijke regeling inzake overheidssubsidiëring van politieke partijen. Vervolgens zal aandacht worden besteed aan de specifieke problematiek die zich voordoet bij de giften aan en de sponsoring van politieke partijen. Daarbij zal kort ingegaan worden op andere partijfinancieringsmiddelen. Ten slotte wordt in de conclusie bepleit dat de beste optie binnen het democratische bestel gelegen is in een zo volledig mogelijke transparantie van partijfinanciering, gebaseerd op een afdoende wettelijke regeling.

2. Moeilijke financiële tijden en de introductie en toename van overheidssubsidiëring

A. Kuyper, de voorman van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), waarschuwde zijn achterban in 1901 reeds met de volgende opmerking: 'Het eenige dat U nog ontbreekt en dat mag ik U niet verzwijgen, is een doeltreffende regeling om Uw krijgskas steeds gevuld te houden. Want ook bij deze worsteling blijft geld een der zenuwen van de oorlog.'⁵ Vanaf de oprichting van de eerste politieke vereniging waren alle partijen in deze worsteling verwickeld. Met enige schommelingen zagen zij vooral vanaf de jaren zestig hun ledental dalen. Terwijl de contributie-inkomsten daalden, namen de uitgaven van de partijen toe, met name voor de verkiezingscampagnes. Dit noopte hen op zoek te gaan naar andere financieringsmiddelen, waarbij zij vooral naar de staat keken.⁶ In deze paragraaf volgt een globaal overzicht van de subsidieregelingen die de overheid in het leven riep.

Als gevolg van de financiële problemen drongen aan het eind van de jaren zestig de partijen erop aan om bepaalde partijactiviteiten van overheidszijde financieel te laten ondersteunen. In diverse landen was overheidssubsidie aan politieke groeperingen reeds geregeld. In 1968 verzocht de toenmalige fractievoorzitter van de Katholieke Volkspartij (KVP) in de Tweede Kamer, W.K.N. Schmelzer,

de regering om subsidie te verlenen aan politieke partijen ten behoeve van studie-, vormings- en voorlichtingsactiviteiten.⁷ De regering gaf gehoor aan dit verzoek en zo ontstond in 1972 een subsidieregeling ten behoeve van de politiek-wetenschappelijke instituten van partijen. Voorwaarde van deze regeling was dat partijen een dergelijk instituut hadden met de status van een (aparte) stichting. Deze regeling is tot 1990 van kracht geweest en hield in dat per partij één politiek-wetenschappelijk instituut door de fractie in de Tweede Kamer kon worden aangewezen om in aanmerking te komen voor subsidie.⁸ Met de politicoloog Koole kan gesteld worden dat sinds de totstandkoming van deze subsidieregeling er in feite een schijn-afhankelijkheid is ontstaan. Het zijn immers de partijen zelf die via hun vertegenwoordigers in parlement en regering beslissen over de subsidies aan partijen.⁹

Daarnaast kwam er in 1975 een vergelijkbare subsidieregeling tot stand ten behoeve van het vormings- en scholingswerk van partijen. Aan het begin van de jaren tachtig drukten deze beide subsidieregelingen zwaar op de begroting van het subsidieverlenende ministerie van Binnenlandse Zaken. Mede gelet op het algemene begrotingstekort in deze tijd stelde de toenmalige minister J.G. Rietkerk (VVD) voor om de subsidies geheel af te schaffen. Vanwege de hierboven genoemde schijn-afhankelijkheid van partijen, is het begrijpelijk dat er geen meerderheid in het parlement was te vinden voor dit saneringsvoorstel. De Tweede Kamer verzocht daarentegen zelfs in 1985 om tot een wetsvoorstel te komen waarin de subsidiëring van zowel het wetenschappelijk als het vormingswerk zou worden geregeld. Dit voorstel strandde echter in 1990 in de Eerste Kamer, aangezien de senaat de mogelijkheid wilde openhouden dat ook instellingen die werkzaam waren ten behoeve van partijen die slechts in de Eerste Kamer vertegenwoordigd waren, in aanmerking zouden komen voor overheids-subsidie.

Verder konden ook de politieke jongerenorganisaties rekenen op financiële overheidssteun, op grond van de in 1981 tot stand gekomen (aanvankelijk voorlopige) Wet Tijdelijke regeling subsidiëring landelijke identiteitsorganisaties voor jeugd- en jongerenwerk, politieke jongerenorganisaties en werkende jongerenorganisaties. In 1990 werd deze regeling vervangen door een permanent bedoelde landelijke regeling. Deze subsidie werd eerst verstrekt door het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (het latere ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur) en later door het ministerie van Binnenlandse Zaken.

Na de omwentelingen in Oost-Europa kwam in 1990 een wet tot stand waardoor partijen aanspraak konden maken op overheidssubsidie ten behoeve van partijactiviteiten met betrekking tot de algemene vorming en scholing van het politieke kader in Midden- en Oost Europa.

Bovenstaande structurele subsidies werden alle gekenmerkt door een indirect karakter. Niet de partijen zelf werden door de overheid rechtstreeks gesubsidieerd, maar de verwante politieke instellingen, met name specifieke stichtingen die ten behoeve van de gesubsidieerde activiteiten zijn of reeds waren opgericht. Desalniettemin werden de politieke partijen dus indirect ondersteund, omdat de

kosten voor deze subsidiabele doelstellingen deels door de overheid werden gedragen.

Naast subsidies voor hun neveninstellingen ontvangen partijen ook op andere wijze financiële steun. Zo valt te wijzen op de door de overheid beschikbaar gestelde zendtijd op radio en televisie, ongeacht de grootte van de partij. De toewijzing van zendtijd en financiële middelen aan partijen geschiedt door het Commissariaat voor de Media op grond van een aantal bepalingen van de Mediawet.¹⁰ Ten slotte zijn er faciliteiten die door de overheid volledig gefinancierd worden, onder andere ter ontlasting van de politieke partijen, zoals de registratie van de kiezers en van de aanduiding van politieke partijen alsmede de oproeping van de kiezers door middel van een oproepingskaart en tevens de gratis door de overheid ter beschikking gestelde plakplaatsen voor het bevestigen van verkiezingsaffiches.

Aan het begin van de jaren negentig installeerde de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken, mevr. C.I. Dales (PvdA), een onderzoekscommissie die advies diende uit te brengen met betrekking tot een eventuele herziening van de overheidssubsidiëring aan politieke partijen. Deze commissie, die onder het voorzitterschap van J.Th.J. van den Berg stond, bood in september 1991 het rapport aan met als titel: *Waarborg van kwaliteit*. De voorstellen die de commissie in dit rapport deed, hebben uiteindelijk geresulteerd in een nieuwe algemene regeling met betrekking tot de subsidiëring van politieke partijen door de overheid.

3. De Wet Subsidiëring politieke partijen

Sinds juli 1999 worden partijen door middel van directe overheidssubsidiëring financieel ondersteund. Tot aan het begin van de jaren negentig was de algemene opvatting dat een dergelijke directe overheidssteun aan politieke partijen niet paste in het Nederlandse politieke bestel. Met name de VVD was geen voorstander van introductie van directe overheidssubsidiëring: zij was van mening dat daardoor de greep van de overheid op de partijen zeer groot zou worden. Ondanks deze weerstand was het nota bene de minister van Binnenlandse Zaken H.F. Dijkstal (VVD) die zich voorstander toonde van een nieuwe wettelijke regeling waarin de bestaande indirecte subsidiëring omgezet zou moeten worden in een directe. Uiteindelijk heeft zijn voorstel geleid tot de Wet subsidiëring politieke partijen (hierna WSPP).

In het kader van de algemene deregulering, is de nieuwe wet een verbetering ten opzichte van het verleden. Voorheen werden de subsidies verstrekt op grond van diverse ministeriële regelingen. De keuze voor één uniforme wet ten aanzien van overheidssubsidiëring vloeide tevens voort uit de verplichting van de Algemene wet bestuursrecht, waarin in artikel 4:23 wordt gesteld dat structurele subsidiëringen een wettelijke grondslag dienen te hebben. Op deze uniformiteit wordt één uitzondering gemaakt, namelijk de subsidieregeling Algemene Vorming en Scholing Politiek Kader in Midden- en Oost-Europa. Deze regeling zal onder het huidige wettelijke regime blijven bestaan en wordt sinds januari

2000 uitgevoerd door het ministerie van Buitenlandse Zaken.

3.1 Subsidie ten behoeve van bepaalde partijactiviteiten

De overgang van indirecte naar directe subsidiëring van politieke partijen is het meest kenmerkende van de nieuwe wettelijke regeling. Niettemin kan in het algemeen gesteld worden dat de vrees voor meer overheidsinterventie ten aanzien van politieke partijen niet echt is bewaarheid. Evenals voorheen krijgen partijen namelijk slechts subsidie verstrekt voor bepaalde doeleinden, welke expliciet en limitatief genoemd worden in artikel 5 WSPP. Deze doelstellingen zijn niet veranderd ten opzichte van het oude stelsel (slechts een aantal technische voorwaarden zijn in het nieuwe stelsel gewijzigd). Deze doelstellingen zijn achtereenvolgens: politieke vormings- en scholingsactiviteiten, informatievoorziening aan leden, het onderhouden van contacten met zusterpartijen buiten Nederland, het ondersteunen van vormings- en scholingsactiviteiten ten behoeve van het kader van zusterpartijen buiten Nederland, politiek-wetenschappelijke activiteiten en ten slotte activiteiten ter bevordering van de politieke participatie van jongeren.

In tegenstelling tot wat men zou verwachten van directe overheidssubsidiëring heeft de wetgever dus niet gekozen voor een algemene uitkering (een zogenaamde *lump-sum*-regeling) waarbij politieke partijen zonder specifieke voorwaarden zelf mogen bepalen waaraan de verstrekte subsidiegelden besteed mogen worden, maar hiervoor expliciet doelen aangegeven. Volgens een toelichting van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) mag de subsidie niet voor de verkiezingscampagne of voor ledenwerving worden aangewend.¹¹

De subsidie wordt op grond van artikel 2 WSPP verstrekt door de minister van BZK aan een politieke partij die aan de laatst gehouden verkiezingen voor de Tweede Kamer of Eerste Kamer heeft deelgenomen en die zetels heeft toegekend gekregen. Uit dit artikel blijkt dat ook partijen die slechts zitting hebben in de Eerste Kamer en niet in de Tweede Kamer in aanmerking komen voor subsidie, mits zij voldoen aan de overige subsidievoorwaarden. Overigens wordt in het derde lid van artikel 2 WSPP merkwaardigerwijs de eis gesteld dat een partij ten minste 1.000 leden telt die jaarlijks minimaal f 25 aan contributie betalen. Waarschijnlijk is deze voorwaarde opgenomen om te kleine partijen niet volledig (of in zeer grote mate) afhankelijk te laten zijn van overheidssubsidie. Het zou echter aan te bevelen zijn geweest iedere partij die minimaal één zetel heeft in een van beide Kamers, subsidie toe te kennen.

3.2 Hoogte van de subsidie

In artikel 6 WSPP wordt bepaald wat de hoogte is van de te verstrekken subsidie. Partijen ontvangen een basisbedrag van f 75.000 en daarnaast voor iedere kamerzetel f 24.000. Indien een partij een politiek-wetenschappelijk instituut heeft, kan tevens aanspraak worden gemaakt op een basisbedrag van f 160.000 plus een bedrag ter hoogte van f 12.000 per kamerzetel. Hieruit blijkt dat de wetgever gekozen heeft voor het oude systeem waarin (zij het deels) het aantal kamerzetels doorslaggevend is voor de hoogte van de subsidie. Evenals bij de verstrekking van overheidssubsidie aan politieke jongerenorganisaties in het stelsel van vóór 1999, geldt er daarnaast een ander regime voor de hoogte van het bedrag van de subsidie ten behoeve van deze organisaties. Hierbij is namelijk naast het aantal kamerzetels van een partij (eveneens f 12.000 per kamerzetel) ook bepalend hoeveel leden de politieke jongerenorganisatie telt.

PvdA-voorzitter mevr. M. van Hees stelde in november 1999 voor, de financiële problemen van politieke partijen op te lossen door middel van eenzelfde systeem, waarbij voor het bepalen van de subsidiehoogte dus niet alleen gekeken wordt naar het aantal kamerzetels maar tevens naar het aantal leden van een politieke partij.¹² Dit voorstel werd reeds in 1998 door de Raad voor het openbaar bestuur gedaan in het rapport: *Tussen staat en electoraat*. Voor een dergelijke redenering valt in zoverre iets te zeggen dat de partij gestimuleerd wordt om haar ledental te vergroten, aangezien de hoogte van de toe te kennen subsidie dan mede zal afhangen van het aantal leden.¹³ Daarvoor is echter wel een wijziging nodig van de wet die nog geen jaar geldt. De subsidiegelden waren juist verhoogd, mede om met de nieuwe wet een aantal jaren vooruit te kunnen. De vraag kan dus gesteld worden of de ene wetswijziging niet te snel opgevolgd zal worden door een andere, wat de continuïteit van het subsidiëringssysteem van politieke partijen niet ten goede zal komen.¹⁴

3.3 Vervallenverklaring van de subsidie

Op enkele punten is in de nieuwe wettelijke regeling wel sprake van (mogelijke) overheidsinterventie. Het meest pregnant is dat het geval in artikel 16 WSPP, dat voorziet in de mogelijkheid de subsidie van rechtswege geheel, voor een bepaalde periode, te laten vervallen indien een politieke partij op grond van strafrechtelijke bepalingen ten aanzien van discriminatie onherroepelijk is veroordeeld.¹⁵ Aan dit probleem besteedde de reeds ter sprake gekomen commissie-Van den Berg in haar rapport uitvoerig aandacht. Op grond van het Verdrag inzake de uitbanning van rassendiscriminatie (aangeduid met de Engelse afkorting CERD) is Nederland als verdragspartij namelijk verplicht alle vormen van rassendiscriminatie te veroordelen en een zodanig beleid te voeren om politieke organisaties die zich aan rassendiscriminatie schuldig maken, niet te steunen. Deze verplichting heeft dus uiteindelijk geresulteerd in de thans opgenomen bepaling van artikel 16 WSPP. Hoe begrijpelijk een dergelijke bepaling ook is, afgevraagd moet worden of het opnemen ervan niet in strijd is

met het principe van vrije partijvorming zoals onder andere gecodificeerd in artikel 8 van de Nederlandse Grondwet.

3.4 Procedure van subsidieverlening

Ook de procedure van de subsidieverlening (die is geregeld in de artikelen 8 tot en met 13 WSPP) biedt de overheid hier en daar enige ruimte tot interventie. Artikel 8 schrijft voor dat de aanvraag van de subsidie voor een kalenderjaar uiterlijk 1 november van het voorafgaande jaar moet zijn ingediend. Deze aanvraag dient vergezeld te gaan van een activiteitenplan en een begroting. Ten aanzien van activiteitenplan en begroting wordt in het tweede lid gesteld dat de minister van BZK hieraan (nadere) eisen kan stellen. Uit deze bepaling blijkt dat het risico van (een toenemende) overheidsinterventie niet denkbeeldig is. Artikel 9 WSPP stelt vervolgens dat aan de subsidie de verplichting is verbonden dat de politieke partij een zodanig ingerichte administratie voert, dat daaruit te allen tijde de voor de vaststelling van de subsidie van belang zijnde rechten en verplichtingen alsmede de betalingen en ontvangsten kunnen worden nagegaan. Artikel 10 bepaalt dat de subsidieaanvraag wordt ingediend binnen zes maanden na afloop van het kalenderjaar en dat deze aanvraag gepaard dient te gaan met een financieel en een activiteitenverslag. Tevens worden op grond van het derde en vierde lid van artikel 10 WSPP (inhoudelijke) eisen gesteld aan dit financiële verslag. Artikel 11 WSPP stelt dat de politieke partij de opdracht tot onderzoek van het financiële verslag aan een accountant dient te geven als bedoeld in artikel 393, eerste lid, van Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek. De accountant dient te onderzoeken of aan de bestaande subsidievoorwaarden en de overige wettelijke bepalingen is voldaan. Het derde lid geeft de minister de bevoegdheid de mate van intensiteit van dit onderzoek nader aan te geven. Tezamen met de aanvraag tot vaststelling van de subsidie moet de accountantsverklaring worden ingediend. Het vijfde lid van dit artikel bepaalt dat de politieke partij medewerking dient te verlenen aan een door of namens de accountantsdienst van het ministerie van BZK in te stellen onderzoek naar de door de accountant verrichte werkzaamheden. Artikel 12 WSPP geeft aan dat de minister de subsidie binnen vier maanden na ontvangst van de aanvraag vaststelt en artikel 13 bepaalt dat de minister voorschotten kan verlenen op de subsidie met een maximum van 80 procent.

De artikelen 14 en 15 WSPP geven aan hoe gehandeld dient te worden indien er (tussentijdse) wijzigingen in de zetelverdeling plaatsvinden, zoals zich bijvoorbeeld bij een splitsing van een fractie van een politieke partij kan voordoen. Over artikel 16 WSPP is reeds gesproken. De openbaarmaking van de omvang en de hoogte van de subsidie is geregeld in artikel 17 WSPP, waarin de minister verplicht wordt om ieder jaar aan de Staten-Generaal een overzicht te sturen van de verstrekte subsidies.

Ondanks een aantal reeds genoemde kritiekpunten met betrekking tot de WSPP, kan gesteld worden dat de wet een verbetering is ten opzichte van het oude

systeem. In plaats van de versnippering van regelgeving is met de nieuwe wet een uniform geheel geschapen. Wel dient te worden opgemerkt dat tegelijk de bemoeienis van de overheid met de politieke partijen is toegenomen. In de inleiding werd reeds gesteld dat de openbaarheid van partijfinanciering in Nederland onvoldoende is geregeld. Voor wat betreft de overheidssubsidiëring van politieke partijen kan echter gesteld worden dat zij als uitzondering op deze regel kan worden beschouwd. De WSPP biedt voldoende garantie om de (financiële) verantwoording van de verstrekte subsidies te garanderen. Niettemin kan men kanttekeningen plaatsen bij het feit dat de verantwoordelijkheid ligt bij een politicus, de minister van BZK. Deze functionaris wordt weliswaar geacht onafhankelijk van zijn partij zijn ambt te vervullen, maar is niettemin lid van een politieke partij waaraan hij zijn positie min of meer heeft te danken. Ook de sluitende controle van de accountantsverklaring door de accountantsdienst van het ministerie van Binnenlandse Zaken zou beter uitgeoefend kunnen worden door een onafhankelijk instantie van de overheid. Gedacht kan hier worden aan de Algemene Rekenkamer.¹⁶

4. Giften, sponsoring en andere financieringsbronnen

Bij de behandeling van WSPP is één artikel onbesproken gebleven, te weten artikel 18. Dit artikel stelt dat een politieke partij een gift van f 10.000 of meer, afkomstig anders dan van een natuurlijke persoon, openbaar dient te maken. Ten aanzien van het vraagstuk van de openbaarheid van giften die een politieke partij heeft ontvangen, is bij de totstandkoming van de WSPP veel gediscussieerd. Juist bij deze financieringsbron doet zich het probleem gevoelen dat de wetgever in feite is samengesteld uit leden van politieke organisaties, die daardoor zelf kunnen oordelen en bepalen of en in welke mate deze inkomsten openbaar dienen te worden gemaakt. Aan de andere kant is een politieke partij niets meer of minder dan een privaatrechtelijke vereniging waarop in principe alleen de regels van het Burgerlijk Wetboek van toepassing zijn. Anders gezegd: een politieke partij heeft in het Nederlandse stelsel eenzelfde juridische status als een voetbalvereniging. Niettemin is de doelstelling van een politieke partij een geheel andere dan die van elke andere willekeurige vereniging. Deze doelstelling valt te omschrijven als het op democratische wijze verwerven van macht. Juist deze doelstelling brengt met zich dat alle financieringsmiddelen van politieke partijen openbaar gemaakt zouden moeten worden, ook de middelen die afkomstig zijn van de private sector. In een democratisch stelsel behoort de kiezer het uiteindelijke oordeel te geven of een politieke partij deel mag gaan uitmaken van de wetgevende (en uitvoerende) macht, en die kiezer dient daartoe zo volledig mogelijk geïnformeerd te zijn over een mogelijke afhankelijkheid van de partijen.

4.1 Giften

In Duitsland heeft de wetgever gekozen voor een strenge regelgeving, waarbij partijen in principe verplicht zijn alle inkomsten en uitgaven openbaar te maken.

Ook in België en Groot-Brittannië is gekozen voor een systeem waarin transparantie van financieringsbronnen als uitgangspunt is genomen. Hoewel op het eerste gezicht de wettelijke regeling inzake de openbaarheid van giften aan politieke partijen in het Nederlandse stelsel afdoende lijkt, kleven er grote bezwaren aan artikel 18 WSPP. Alvorens hier op in te gaan, moet eerst een onderscheid worden gemaakt tussen het begrip gift en de term sponsoring.

Voor wat betreft het begrip gift kan aansluiting worden gezocht bij artikel 47 vierde lid van de Wet op de inkomstenbelasting (hierna WIB) en artikel 16 tweede lid van de Wet op de vennootschapsbelasting (hierna WVB). Het begrip gift kan dan worden omschreven als bevoordelingen uit vrijgevigheid en al dan niet verplichte bijdragen, voor zover daardoor geen op geld waardeerbare aanspraken ontstaan. In navolging van de staatsrechtgeleerde Elzinga kan worden gesteld dat de overheid - gelet op de fiscale aftrekbaarheid van giften ex artikel 47 WIB - het doen van giften aan politieke partijen stimuleert, waardoor hier tevens gesproken kan worden van een vorm van overheidssteun aan politieke partijen.¹⁷ In België zijn deze giften niet fiscaal aftrekbaar, evenals sinds kort de giften van gelieerde instellingen van politieke partijen niet meer aftrekbaar zijn.¹⁸ Dit om te voorkomen dat dergelijke partij-gelieerde stichtingen fungeren als doorgeefluik van giften.

Onder giften kunnen ook verstaan worden de in diverse politieke partijen voorkomende afspraken tussen de partij enerzijds en een partijlid dat zitting heeft in een vertegenwoordigend orgaan of een bestuurlijke functie bekleedt anderzijds. Deze 'vertegenwoordigende' partijleden staan in de praktijk een vast percentage van hun inkomsten die zij vanwege deze functie ontvangen aan de partij af, zonder dat op het weigeren of het nalaten van deze vaste afdracht aan de partij directe sancties staan. Onder de al dan niet verplichte bijdragen zoals artikel 47 WIB en artikel 16 WVB die bepalen, kunnen ook deze zogenaamde 'V.I.P.-bijdragen' verstaan worden.¹⁹

In tegenstelling tot het doen van giften aan een politieke partij ontstaan bij sponsoring van deze verenigingen wel op geld waardeerbare aanspraken. Minister van Binnenlandse Zaken Dijkstal meende destijds dat onder sponsoring moest worden verstaan het leveren van een financiële bijdrage waarbij ook een tegenprestatie wordt verricht. Er was volgens hem geen sprake van een schenking 'om niet'. De minister stelde daarbij tevens dat indien de tegenprestatie van de politieke partij niet in verhouding zou staan tot de financiële bijdrage, er sprake is van een (gedeeltelijke) schenking of gift.²⁰ Zijn opmerking toont aan dat definiëring van een bepaalde inkomstenbron, te weten een gift of sponsoring, zou kunnen leiden tot uitvoerige juridische discussie. Dit probleem kan voorkomen worden door te stellen dat politieke partijen alle financieringsmiddelen openbaar moeten maken.

4.2 Voorbereiding wettelijke regeling

In de jaren negentig heeft de wetgever ten aanzien van de openbaarmaking van giften initiatieven ontwikkeld die uiteindelijk hebben geresulteerd in de summiere verplichting van artikel 18 WSPP. Reden voor deze aandacht van de overheid voor de openbaarheid van giften van politieke partijen was gelegen in een aantal omstandigheden.

In de eerste plaats hadden zich aan het eind van de jaren tachtig diverse kleinschalige 'onregelmatigheden' voorgedaan op regionaal en lokaal partijniveau. In de conclusie van een onderzoek met betrekking tot dit onderwerp, uitgevoerd aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, werd melding gemaakt van rond de honderd voorvallen waarbij sprake zou zijn geweest van ongeoorloofde belangenverstrengeling tussen een politieke partij en een of meer donateurs.²¹ Illustratief hiervoor was een gift van f 80.000 aan het CDA in Noord-Brabant van de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond. Dit bedrag bleek nergens terug te vinden op de financiële jaarrekening van de regionale afdeling. De giftenrichtlijn die het CDA destijds hanteerde, stelde dat donaties niet hoger mochten zijn dan f 5.000.

Ten tweede had de commissie-Van den Berg in haar rapport geadviseerd het giftenvraagstuk wettelijk te regelen. Daarbij stelde de commissie overigens dat zij voorstander was van een ruime bescherming van de anonimiteit van de schenker. In de derde plaats paste het thema ten aanzien van de openbaarheid van giften aan politieke verenigingen in een breder thema, namelijk dat van de integriteit van het openbaar bestuur.

Deze omstandigheden leidden ertoe dat minister Dales bij de vaststelling van de begroting van haar departement voor het jaar 1994 ook de problematiek omtrent giften aan politieke partijen op de agenda plaatste.²² Haar opvolger E. van Thijn (PvdA) kondigde in het voorjaar van 1994 vervolgens aan een wettelijke regeling voor te bereiden inzake de openbaarheid van giften.²³ Alvorens het wetsvoorstel in te dienen bij de Tweede Kamer pleegde het ministerie van Binnenlandse Zaken overleg met de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde politieke partijen. Uit deze consultatie bleek dat de partijen weinig voelden voor een dergelijke wettelijke verplichting. Uiteindelijk heeft dit protest geleid tot het niet indienen van het wetsvoorstel Openbaarheid giften aan politieke groeperingen, aangezien Van Thijns opvolger Dijkstal beseftte dat het voorstel door een overgrote meerderheid in de Tweede Kamer zou worden weggestemd.

4.3 Niet-ingediende wetsvoorstel Openbaarheid giften aan politieke groeperingen

Met de afwijzing van het wetsvoorstel Openbaarheid giften aan politieke groeperingen, nog voordat het in parlementaire behandeling was gekomen, hebben de partijen helaas een kans laten liggen een belangrijk vraagstuk inzake de partijfinanciering wettelijk te regelen. Ondanks enkele gebreken had het wetsvoorstel kunnen dienen als een eerste aanzet tot een afdoende wettelijke

regeling. In de memorie van toelichting van het wetsvoorstel stelde de minister dat de regeling beschouwd diende te worden als een pro-actieve opstelling van de overheid om de integriteit van het democratisch bestel te bewaren. Tot dit bestel behoort, aldus de minister, een algehele openheid van deelnemers, waaronder politieke partijen.

Voor wat betreft bepaalde termen was in het wetsvoorstel aansluiting gezocht bij andere wettelijke regelingen. In artikel 1 was het begrip gift gedefinieerd zoals in het hierboven reeds aan de orde gekomen artikel 47 WIB en artikel 16 WVB. Daarnaast werd gesteld dat indien de gift groter dan wel gelijk was aan f 500, deze openbaar gemaakt diende te worden. In artikel 2 is gekozen voor het gebruik van de term politieke groepering, waardoor een ruimer bereik verkregen wordt dan het geval zou zijn bij het hanteren van de term politieke partij. Daarmee werd aangesloten bij het begrip politieke organisatie zoals omschreven in de Kieswet. Eveneens op grond van dit artikel wordt duidelijk dat het voorstel alleen zou gelden voor groeperingen die zitting hebben in een van de genoemde vertegenwoordigende lichamen. Daaronder worden op grond van artikel 3 van het wetsvoorstel tevens die groeperingen begrepen die zitting hebben in Provinciale Staten en gemeenteraden. De controle van de regeling zou worden uitgevoerd door de voorzitters van de vertegenwoordigende colleges, waarbij de voorzitter van de Tweede Kamer exclusief bevoegd werd verklaard voor de controle voor wat betreft die partijen die alleen zitting zouden hebben in de Eerste Kamer of het Europees Parlement.

Een groot gebrek van het wetsvoorstel was echter gelegen in het feit dat het niet voorzag in een sanctie. De memorie van toelichting stelde dat de overheid vertrouwen heeft in het feit dat politieke partijen de regeling niet zullen ontduiken door bijvoorbeeld gebruikmaking van stromannen. Voor een dergelijk optimisme lijkt mijns inziens geen reden. In het systeem van giften aan politieke partijen kunnen juist stichtingen die gelieerd zijn aan een politieke partij dienen als doorgeefluik. Een sanctie zoals men in het Duitse partijfinancieringssysteem kent door het geheel terugbetalen van de verstrekte overheidssubsidie vermenigvuldigd met een factor twee, zou hier op zijn plaats zijn geweest.²⁴

4.4 Convenant

Zoals gezegd is bovenstaand wetsvoorstel niet ingediend bij het parlement. Aangezien minister Dijkstal kennelijk van mening was dat er in het Nederlandse stelsel toch een zekere openbaarheid van giften aan politieke partijen zou moeten zijn, is gekozen voor een juridisch zwakke variant van regelgeving namelijk een convenant. Een convenant kan omschreven worden als een herenakkoord zonder dat op de niet-naleving ervan daadwerkelijke sancties staan. Hoewel er ook in het wetsvoorstel geen sancties waren opgenomen, had het voorstel in ieder geval nog de status van wet kunnen krijgen.

Het willen regelen van de giftenproblematiek in een convenant is een uiterst zwak middel om tot daadwerkelijke transparantie van deze 'gevoelige' inkomsten te komen. Een convenant was destijds echter de meest reële weg om te komen tot

enige vorm van binding ten aanzien van deze materie. Alle partijen zitting hebbende in het parlement bleken in 1995 namelijk zonder bezwaar bereid het 'convenant inzake de openbaarmaking van giften aan politieke partijen' te ondertekenen. Gelet op de inhoud en de zwakke juridische status van het convenant is dat ook niet verwonderlijk.

De aard van het convenant wordt gekenmerkt door de vrijwillige medewerking van de partijbesturen. Zij dienden zelf een regeling te treffen op het gebied van de openbaarmaking van giften. De overheid heeft in het convenant slechts bepaalde randvoorwaarden geschapen waaraan een dergelijke interne giftenrichtlijn zou moeten voldoen. Daarbij is het minimumbedrag, zoals was vastgelegd in het hierboven beschreven wetsvoorstel, fors verhoogd. Een partij diende op grond van artikel 1 van het convenant een gift slechts openbaar te maken, indien deze f 10.000 of meer zou bedragen. Daarbij moest, evenals in de wettelijke regeling, de naam van de gever en de hoogte van de gift openbaar gemaakt worden tenzij er zwaarwegende gronden waren aan te voeren om de naam achterwege te laten. Voor regionale en lokale partijen werden op grond van sub c van het eerste artikel van het convenant lagere bedragen vastgesteld.

De regeling diende voor 1 januari 1998 geëvalueerd te worden. Mocht dan blijken dat de bepalingen van het convenant niet waren nagekomen, dan kon de minister alsnog overwegen tot een wettelijke regeling over te gaan. Gelet echter op de (indirecte) medewerking en invloed van partijen bij de totstandkoming van een dergelijke wettelijke regeling, kan men twifelen aan het effect van dit pressiemiddel.

4.5 Kanttekeningen bij artikel 18 WSPP

De nieuwe wettelijke bepaling inzake de openbaarheid van giften van politieke partijen kan niet gezien worden als een gebrek aan medewerking van de politieke verenigingen aan de uitvoering van het convenant. Integendeel, zij hadden alle vóór januari 1998 aan de verplichtingen voldaan. Bij de totstandkoming van de WSPP waren de partijen in de Tweede Kamer bereid om een bepaling betreffende de giftenmaterie in de nieuwe wet op te nemen. Hoewel deze regeling wat betreft de juridische status (van convenant naar wetsartikel) een vooruitgang betekent, moet de conclusie luiden dat zij inhoudelijk niet als een verbetering kan worden beschouwd. Het belangrijkste is wel dat in artikel 18 WSPP (opnieuw) een sanctiebepaling ontbreekt in het geval een partij zich aan de openbaarheidsplicht onttrekt. Nogmaals zij hier opgemerkt dat het terugbetalen van de verstrekte overheidssubsidie, eventueel met een factor twee vermenigvuldigd, als sanctie zou kunnen worden opgenomen. Het opnemen van een dergelijke sanctie zou ook de plaats van artikel 18 WSPP beter verklaren, aangezien er in de huidige wet geen relatie is gelegd tussen de verstrekte subsidie enerzijds en het niet verstrekken van gegevens inzake de ontvangen giften anderzijds.

Naast het ontbreken van een sanctiebepaling valt voorts nog te wijzen op een aantal andere aspecten die de effectiviteit van de openbaarheidsregeling in artikel

18 WSPP aantasten:

- in het artikel wordt geen nadere definiëring gegeven van het begrip gift. In navolging van het wetsvoorstel inzake de openbaarmaking van giften aan politieke partijen was het beter geweest aansluiting te zoeken bij artikel 47 WIB en artikel 16 WVB.
- het artikel voorziet slechts in een openbaarmakingsplicht van giften aan landelijke politieke partijen die zitting hebben in het nationale parlement. Het artikel voorziet derhalve niet in een regeling ten aanzien van de transparantie van giften aan regionale- en lokale politieke partijen.
- in navolging van het convenant dienen slechts giften openbaar gemaakt te worden ter hoogte van f 10.000 of meer. Het zou beter zijn om iedere gift, ongeacht de hoogte, openbaar te laten maken.
- het is hoogst merkwaardig dat alleen giften afkomstig anders dan van een natuurlijk persoon openbaar moeten worden gemaakt. Tijdens de parlementaire behandeling van het wetsvoorstel subsidiëring politieke partijen wees de fractie van GroenLinks in de Eerste Kamer reeds op deze constructie. Het is immers niet ondenkbaar dat ook giften van natuurlijke personen het risico van ongeoorloofde belangenverstrengeling met zich mee zouden kunnen brengen. Een gift van een bedrijf zou op grond van artikel 18 WSPP wel openbaar gemaakt dienen te worden, maar de directeur die als natuurlijk persoon een donatie aan een politieke partij zou geven hoeft niet in het (externe) financiële jaarverslag van een partij te worden vermeld.²⁵
- in het tweede lid van artikel 18 WSPP wordt, in navolging van het wetsvoorstel uit 1996 en het convenant, eveneens de mogelijkheid gecreëerd voor het anoniem blijven van de gever, indien deze bezwaar heeft gemaakt tegen openbaarmaking van zijn naam. Het opnemen van een dergelijke bepaling druist rechtstreeks in tegen de doelstelling van artikel 18 WSPP. In zowel de Duitse als de in voorbereiding zijnde Britse wetgeving ten aanzien van partijfinanciering is het niet toegestaan om als gever anoniem te blijven.²⁶
- in het eerste lid van artikel 18 WSPP wordt slechts gesteld dat de vermelding van de giften in ieder geval in het financieel verslag van de politieke partij opgenomen dienen te worden. Een verplichte openbaarmaking van de giften in bijvoorbeeld *de Staatscourant* zou een beter alternatief zijn om de inzichtelijkheid van deze inkomsten te vergroten. Met name aan de vooravond van de verkiezingen zou een dergelijk overzicht noodzakelijk zijn, aangezien de kiezer dan zelfstandig kan bepalen op wie hij zijn stem zal gaan uitbrengen met in het achterhoofd de cijfers van de verkregen giften van de private sector aan politieke partijen.²⁷
- het is aan te bevelen om de bestaande mogelijkheid waarbij aan de partij gelieerde stichtingen fungeren als doorgeefluik van giften van de private sector aan politieke partijen, bij wet te verbieden.

4.6 Sponsoring

Ten slotte treft artikel 18 WSPP geen voorziening voor het openbaar maken van andere inkomsten dan giften, in het bijzonder ten aanzien van sponsoring. Tijdens de parlementaire behandeling in de Tweede Kamer is er naast een verplichte openbaarmaking van giften ook discussie ontstaan over de vraag of de sponsorinkomsten die een politieke partij heeft ontvangen, niet onder deze openbaarmakingsplicht zouden moeten vallen. Het wekt daarom ook bevreemding dat ondanks het feit dat de meeste fracties de bezwaren van sponsoring van politieke partijen onderkennen, desondanks niet is overgegaan tot het opnemen van een afzonderlijke bepaling ten aanzien van dit vraagstuk. Minister van Binnenlandse Zaken Dijkstal stelde dat een dergelijke bepaling zou stuiten op veel technische bezwaren.²⁸ Deze overigens niet door de minister nader aangeduide bezwaren mogen mijns inziens echter geen reden zijn om een wettelijke openbaarmakingsplicht van sponsorinkomsten van een politieke partij achterwege te laten.

Met name het Tweede-Kamerlid A.C. Kant (SP) had reeds vraagtekens gezet bij het ontbreken van een dergelijke openbaarmakingsplicht. Zij wees tijdens het mondeling debat dat eind 1999 in de Tweede Kamer met Dijkstals opvolger als minister van BZK, A. Peper (PvdA), werd gevoerd dan ook nog eens terecht op het gemis van een dergelijke bepaling. Juist op het moment dat de VVD voornemens was om de sponsoractiviteiten in de komende jaren te intensiveren, zou het opnemen van een bepaling inzake de verplichting van transparantie van de sponsorinkomsten van een politieke partij noodzakelijk zijn. Minister Peper stelde tijdens dit debat weliswaar dat hij geen voorstander was van sponsoring van politieke partijen, maar dat hij echter (nog) niet wilde overgaan tot een totaal verbod op sponsoring. Een verbod is mijns inziens echter in het huidige Nederlandse partijfinancieringsstelsel niet gewenst en tevens niet noodzakelijk. Het opnemen van een wettelijke openbaarmakingsplicht van deze inkomsten is immers in een stelsel van vrije partijvorming voldoende om de inzichtelijkheid van sponsorinkomsten te garanderen.

Naar aanleiding van de Kohl-affaire in Duitsland en de sponsorplannen van de VVD kwam ook zoals gezegd de discussie in Nederland los ten aanzien van partijfinanciering en de sponsorinkomsten van partijen in het bijzonder. De politiek leider van het CDA, J.G. de Hoop Scheffer, bepleitte de instelling van een algemeen fonds waarin dergelijke inkomsten zouden kunnen worden gestort. Hieruit zouden alle partijen naar evenredigheid een deel moeten ontvangen om zo in ieder geval de schijn van belangenverstrengeling te voorkomen. Uit een onlangs gehouden NIPO-enquête is gebleken dat 52 procent van het Nederlandse bedrijfsleven vindt dat partijen zelf voor voldoende fondsen moeten zorgen.²⁹ De PvdA stelde zoals reeds vermeld voor om de overheidssubsidies te verhogen door middel van een koppeling van de subsidie aan het aantal partijleden. D66 was opvallend afwezig tijdens de gehele discussie. Haar penningmeester had reeds voor alle commotie te kennen gegeven dat de door de partij gestelde kandidaten

in de toekomst grotendeels zelf voor voldoende inkomsten zouden moeten zorgen om de verkiezingscampagne te financieren. De SP en GroenLinks waren beide geen voorstander van sponsoring. De laatste partij nam het initiatief een wetsvoorstel in te dienen waarin een verbod op dergelijke inkomsten zou moeten worden geregeld. De VVD ten slotte wilde de discussie luwen met de aankondiging dat de intensivering van de sponsoractiviteiten gepaard zou gaan met een nieuwe, volgens de partij strenge, richtlijn waarin een en ander geregeld zou worden. Bezwaar van deze inmiddels gepubliceerde richtlijn is echter dat de partij zelf verantwoordelijk is voor de totstandkoming en de uitvoering ervan.

Van het initiatiefwetsvoorstel van GroenLinks is weinig terecht gekomen, aangezien tijdens intern overleg bleek dat er daarvoor geen meerderheid in de Kamer zou kunnen worden gevonden. Het indienen van een dergelijk voorstel was zo bij voorbaat niet zinvol. Uiteindelijk blijft de huidige wettelijke regeling zoals neergelegd in artikel 18 WSPP dus gehandhaafd. Na overleg tussen de partijvoorzitters, de fractiespecialisten in de Tweede Kamer en de minister van BZK in februari 2000 is overeengekomen de Wet Subsidiëring politieke partijen in het najaar van 2000 te evalueren. Dan kan ook eventueel besloten worden tot nadere regelgeving en verbetering van de huidige wettelijke bepaling.

4.7 Algehele openbaarmaking partijfinanciën

Een laatste bezwaar ten aanzien van artikel 18 WSPP geldt het ontbreken van een openbaarmakingsplicht van de sponsorinkomsten. Het is mijns inziens noodzakelijk dat een politieke partij alle inkomsten en uitgaven openbaar zou moeten maken. Niet alleen bij giften aan en sponsoring van politieke partijen kan er ongeoorloofde belangenverstrengeling ontstaan. Naast deze twee financieringsbronnen bestaat er een scala van mogelijkheden waardoor een partij de huidige wettelijke bepaling, aangevuld met een sponsorregeling, zou kunnen omzeilen. Ik denk hierbij in de eerste plaats aan de inkomsten uit aandelen. Deze wijze van financieren wordt door enkele politieke partijen in Nederland gebruikt om de inkomsten aanzienlijk te vergroten. Zo bezit de PvdA momenteel een fors aandelenpakket, dat geschat kan worden op een waarde van ruim één miljoen gulden. Ook bij deze financieringsbron kan het gevaar van ongeoorloofde belangenverstrengeling zich voordoen. Het is niet ondenkbaar dat een partij een gunstig klimaat wil scheppen voor die bedrijven waarin zij heeft belegd. Dit klimaat kan onder andere worden bereikt door beleidsbeïnvloeding.

Verder bestaat er een groot grijs gebied van indirecte financieringsmogelijkheden van politieke partijen door de private sector. Als voorbeelden kunnen genoemd worden het ter beschikking stellen van vergader- of congresruimte aan een politieke partij door een bedrijf of een persoon, of het kosteloos drukken van voorlichtingsmateriaal. Dergelijke giften in natura zouden expliciet onder de financiële verantwoordingsplicht van politieke partijen moeten vallen. Nog lastiger is de vraag of het betalen van schulden van partijen door een bedrijf of natuurlijk persoon, zoals in Duitsland wel gebeurd is, te kwalificeren valt als een inkomstenbron. Ten aanzien van het begrip inkomsten van een politieke partij

zou een ruime definiëring moeten worden gehanteerd om zodoende een zo volledig mogelijk bereik van een nieuwe wettelijke bepaling te realiseren.

Tot slot dient opgemerkt te worden dat een dergelijke stringente regeling niet de ultieme waarborg zal betekenen voor een integer partijfinancieringssysteem, zoals het schandaal in Duitsland aantoont. Dat mag echter het streven naar een zo volledig mogelijke wettelijke financiële verantwoordingsplicht, waaronder de openbaarmakingsplicht, niet in de weg staan.

5. Conclusie

Gelet op de steeds groter wordende financiële moeilijkheden waarin Nederlandse politieke partijen verkeren, zijn partijen genoodzaakt op zoek te gaan naar alternatieve vormen van partijfinanciering. Een oplossing voor de financiële nood kan gelegen zijn in een verhoging van de overheidssubsidiëring. In navolging van het Duitse systeem zou gekozen kunnen worden voor een substantiële verhoging van de subsidie. Hierbij kan gedacht worden aan een systeem waarbij een partij nooit meer dan voor 50 procent afhankelijk wordt van de overheidssubsidie, zoals in Duitsland het geval is. Een dergelijk systeem kan echter een aantal problemen met zich meebrengen. Zo is het gevaar van een toenemende overheidsinterventie ten aanzien van politieke partijen niet ondenkbaar. Ook doet zich het probleem voor dat een partij meer eigen inkomsten kan hebben, waardoor zij ook aanspraak kan maken op meer overheidssubsidie. Hierdoor kan er een grote mate van onevenredigheid ontstaan tussen de verstrekte subsidiebedragen aan de verschillende partijen.

Voordeel van een dergelijk partijfinancieringssysteem is dat het gepaard zal gaan met strenge voorwaarden ten aanzien van de financiële verantwoordingsplicht van politieke partijen, in het bijzonder ten aanzien van die inkomsten welke afkomstig zijn van de private sector. In het Duitse partijfinancieringssysteem worden bepaalde giften op grond van het *Parteiengesetz* wettelijk verboden. Mijns inziens past een dergelijk financieringssysteem niet in de Nederlandse politieke traditie. Het beginsel van vrije partijvorming dient uitgangspunt te zijn. Daarom bestaan er mijns inziens geen bezwaren wanneer partijen hun inkomsten vergroten door het stimuleren van het aantal giften door bedrijven of personen, of door het intensiveren van de sponsorinkomsten. Ook het genoemde grijze gebied van partij-inkomsten, zoals het doen van schenkingen in natura, het overnemen van schulden of het verkrijgen van een aandelenpakket, is niet bezwaarlijk. Daarbij dient echter het voorbehoud te worden gemaakt dat het beginsel van vrije partijvorming beperkt dient te worden ten behoeve van de transparantie van partijfinanciering. Dit kan bewerkstelligd worden door een wettelijke regeling waarbij alle inkomsten (en uitgaven) van politieke partijen openbaar gemaakt dienen te worden. Het begrip inkomsten dient een zo ruim mogelijke definiëring te krijgen waardoor alle inkomsten, dus ook die afkomstig uit het genoemde grijze gebied, openbaar worden gemaakt. Daarmee kan een controlesysteem worden gecreëerd waarbij de verantwoordelijkheid uiteindelijk bij de kiezer wordt gelegd. Deze kan dan immers zelfstandig bepalen of er sprake is van

ongeoorloofde belangenverstrengeling.

Een dergelijke controle past in een democratisch bestel waarbij de integriteit van het hele openbare bestuur als uitgangspunt wordt genomen. Daarvoor zou aansluiting kunnen worden gezocht bij het reeds in 1996 tot stand gekomen wetsvoorstel inzake de openbaarmaking van giften aan politieke partijen. De regeling zou echter een ruimer toepassingsgebied dienen te krijgen, hetgeen wil zeggen dat alle inkomsten (en uitgaven) openbaar zouden moeten worden gemaakt. Ook zou deze regeling aangevuld moeten worden met een sanctie. Zo zou het niet, onvoldoende of niet tijdig inzichtelijk maken van partij-inkomsten gesanctioneerd kunnen worden door het onder andere laten vervallen en terugbetalen van de overheidssubsidie.

Reeds in 1919 merkte de Duitse socioloog M. Weber het volgende op: 'Die Parteifinzen sind aber für die Forschung aus begreiflichen Gründen das wenigst durchsichtige Kapitel der Parteigeschichte und doch eines ihrer wichtigsten.'³⁰ De uitdaging ligt thans bij de Nederlandse wetgever - en daarmee indirect bij de politieke partijen, die dit ondoorzichtige hoofdstuk in hun geschiedenis kunnen verhelderen door het bewerkstelligen van een afdoende wettelijke regeling inzake de financiële verantwoordingsplicht, in het bijzonder ten aanzien van de inkomsten die partijen in Nederland ontvangen.

noten

1. Inmiddels heeft in Duitsland een parlementaire onderzoekscommissie bepaald dat de CDU ruim 44 miljoen mark aan onterecht ontvangen overheidssubsidiëring aan het Presidium van de Bondsdag zal moeten terugbetalen. De CDU heeft reeds protest tegen de hoogte van dit bedrag aangetekend. Zie over de Kohl-affaire onder andere een uitgebreid artikel in *Der Spiegel*, nr. 52, december 1999.

2. Vergelijk onder andere voor de Britse situatie J. Sherman, 'Straw imposes stricter limits to party funding', in: *The Times*, 22 december 1999. De auteur refereert hier aan de *Political Parties, Elections and Referendum Bill*.

3. Zie voor het begrip ongeoorloofde belangenverstrengeling: R. Nehmelman, 'Het vullen van de krijgskas', in: *Nederlands Juristenblad*, nr. 5, februari 2000, 265-269.

4. Eenhoorn deed deze uitspraken in de actualiteitenrubriek 'Netwerk', op 23 november 1999. Zie ook het *PvdA-Vlugschrift*, 27 november 1999, nr. 171.

5. Geciteerd in: *Reorganisatierapport ARP*, 1954, 28.

6. Vergelijk R. Koole, 'Ledenpartijen of staatspartijen?' Financiën van Nederlandse politieke partijen in vergelijkend en historisch perspectief, in: *Jaarboek 1996 Documentatiecentrum politieke partijen*, Groningen, 1997, 156-182, in het bijzonder 156.

7. Zie R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 207.

8. *Ibidem*.

9. Koole, 'Ledenpartijen of staatspartijen?', 157. Met deze schijnafhankelijkheid

wordt bedoeld op de omstandigheid dat de partijen veelal grote invloed zullen hebben op de fractie(s) in het parlement, die uiteindelijk beslissen over de hoogte van de subsidie.

10. Zie onder andere artikel 39g Mediawet.

11. *Subsidiëring van politieke partijen*, Den Haag, 2000, 9-10.

12. *PvdA-Vlugschrift*, 27 november 1999, nr. 171.

13. Bij een koppeling van de subsidie aan het ledental van een politieke partij zal bijvoorbeeld de Socialistische Partij (SP) veel voordeel kunnen hebben, aangezien deze partij meer leden heeft dan bijvoorbeeld D66 (ruim twee keer zoveel). In het huidige systeem krijgt D66 meer subsidie dan de SP, omdat het aantal kamerzetels doorslaggevend is.

14. De wet zal in het najaar van 2000 worden geëvalueerd, waarbij het voorstel van Van Hees eveneens opnieuw ter sprake zal komen.

15. Artikel 16 lid 1 WSPP verwijst naar de artikelen 137c, d, e, f of g en artikel 428quater van het Wetboek van Strafrecht. Vervolgens geeft de bepaling onder sub a tot en met d de periode van het vervallen van de subsidie aan.

16. Dit in navolging van een Europees controlesysteem, waar de Europese Rekenkamer de subsidieregels intensief controleert indien een Europese politieke partij subsidie heeft ontvangen.

17. D.J. Elzinga, *De politiek partij in het constitutionele recht*, Nijmegen, 1982, 234.

18. Zie *Rechtskundig Weekblad*, 1998-1999, nr. 28, 1053.

19. Elzinga, *op.cit.*, 236-237.

20. *Kamerstukken II 1997/98*, 25 704, nr. 6, 4.

21. Zie *de Volkskrant*, 4 december 1993.

22. *Kamerstukken II 1993/94*, 23 400 VII, nr. 11.

23. *Kamerstukken II 1993/94*, 23 400 VII, nr. 29, 3.

24. Artikel 23a lid 1 *Parteiengesetz* luidt: 'Hat eine Partei Spenden rechtswidrig erlangt oder nicht den Vorschriften dieses Gesetzes entsprechend im Rechenschaftsbericht veröffentlicht (§ 25 Abs. 2), so verliert sie den Anspruch auf staatliche Mittel in Höhe des Zweifachen des rechtswidrig erlangten oder nicht den Vorschriften dieses Gesetzes entsprechend veröffentlichten Betrages. Die rechtswidrig angenommenen Spenden sind an das Präsidium des Deutschen Bundestages abzuführen.'

25. Op grond van de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek moet een politieke vereniging een dergelijke gift wel opnemen in de eigen financiële stukken, dat wil zeggen dat de leden kennis dienen te kunnen nemen van de ontvangst van dergelijke donaties.

26. Vergelijk hiervoor artikel 25 lid 2 *Parteiengesetz* en de artikelen 49 en 50 inzake het wetsvoorstel *Political Parties, Elections and Referendum Bill*.

27. Ook Koole pleitte voor een dergelijk systeem; zie het katern 'Politieke Partijen' van *NRC Handelsblad*, 27 januari 2000.

28. *Handelingen II 1997/98*, p.91-6175 en 91-6176.

29. Uit deze enquête bleek tevens dat 85 procent van de ondervraagden niets ziet in sponsoring van politieke partijen. Deze NIPO-enquête is gehouden in het eerste kwartaal van 2000, zie <www.mkbnet.nl/Nieuws/ondernemen/0004/politiek.shtml>, de website van de werkgeversunie MKB Nederland.
30. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1925/1927, 169; geciteerd door Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 181.

BRABANTSE RAADSVERKIEZINGEN ALS LABORATORIUM

Bespiegelingen naar aanleiding van kiezersonderzoek bij vijf Brabantse gemeenteraadsverkiezingen

M. Boogers en R. Weterings

1. Inleiding

Een verkiezingsavond in een willekeurige gemeente. In het gemeentehuis hebben de kandidaten zich verzameld en wachten met spanning de verkiezingsuitslag af. De spanning is te snijden. Alles draait om de vraag wie zal winnen en wie zal verliezen. Politieke carrières worden gemaakt of gebroken. Iedere verkiezingsavond is een 'democratische dramaproductie'. Een dramaproductie waarin de kiezer regisseur is. En het feit dat deze regisseur het steeds vaker laat afweten, zorgt vaak voor extra dramatiek. De kiezer blijkt nogal onverschillig te staan tegenover de inspanningen van lokale politici, hetgeen zich onder meer uit in dalende opkomstcijfers. Wie wel gaat stemmen, is met zijn gedachten vaak meer bij de landelijke politiek. De regie-aanwijzingen van de kiezer krijgen hierdoor iets ondoorgrondelijks: lokale politici worden bij de verkiezingen niet alleen afgerekend op hun eigen plannen en prestaties, maar krijgen ook (en vooral) de rekening gepresenteerd van het beleid van hun landelijke collega's.

Nadat de kandidaten hun verlies hebben verwerkt of hun winst hebben gevierd, geven zij zich - al naar gelang hun gemoedstoestand - over aan sombere bespiegelingen over de kwaliteit van de lokale democratie of enthousiaste ideeën over de verbetering hiervan. 'Het moet voor de kiezer duidelijker worden wat er bij de verkiezingen op het spel staat. Als de gemeenteraadsverkiezingen niet meer overschaduwd worden door de landelijke politiek, zal dat gemakkelijker uit te leggen zijn', zo luidt veelal de redenering in deze reacties.

De vraag is natuurlijk of en hoe de betrokkenheid van de kiezer bij de gemeenteraadsverkiezingen vergroot kan worden. Aan de hand van lokaal verkiezingsonderzoek kunnen hier enige uitspraken over worden gedaan. Het Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering van de Katholieke Universiteit Brabant heeft tussen 1994 en 1999 bij vijf gemeenteraadsverkiezingen in drie Noord-Brabantse steden onderzoek gedaan naar de achtergronden van het stemgedrag. Door de gemeentelijke herindelingen die zich in die periode in Noord-Brabant hebben voltrokken, varieerde de aard van deze verkiezingen en het tijdstip waarop ze zijn gehouden. Tussentijdse herindelingsverkiezingen waarbij voor sommige kiezers veel op het spel stond, kunnen zo worden

vergeleken met reguliere raadsverkiezingen die een opmaat waren voor de landelijke verkiezingen van 1994 respectievelijk 1998.

Na een kort resumé van het debat over het belang en de betekenis van lokale verkiezingen, zal in deze beschouwing eerst worden ingegaan op de onderzochte gemeenteraadsverkiezingen en de onderzoeksmethode. Vervolgens komen de onderzoeksgegevens aan bod, waarbij achtereenvolgens de verkiezingsopkomst, nationalisering, timing en het belang van de gemeenteraadsverkiezingen worden behandeld.

2. Het debat over het belang van gemeenteraadsverkiezingen

In het debat over de kwaliteit van de lokale democratie wordt vaak gewezen op de lage opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen. Een tegenvallende opkomst zou een uitdrukking zijn van onverschilligheid ten aanzien van de lokale politiek, hetgeen afbreuk zou doen aan de legitimiteit en het gezag van het gemeentebestuur. Verder wordt erop gewezen dat een lage opkomst een gevaar kan betekenen voor de representativiteit van de gemeenteraad, waardoor bepaalde groepen of belangen veronachtzaamd zouden worden.¹ Van degenen die wel gaan stemmen bij gemeenteraadsverkiezingen, laat een aanzienlijk deel zich leiden door zijn oordeel over de landelijke politiek. Het oordeel van de kiezer over de prestaties en plannen van lokale politici komt nauwelijks tot uiting in de verkiezingsuitslag, die daarmee een betrekkelijk willekeurige interventie vormt in de politieke verhoudingen van een gemeente.²

politisering door dualisering

In de manier waarop de problemen van de lokale democratie worden gedefinieerd en naar vermogen worden opgelost, kunnen twee elkaar aanvullende benaderingen worden onderscheiden. In de eerste benadering staat het lokale politieke systeem centraal. Volgens deze benadering heeft de lage opkomst en de nationalisering van gemeenteraadsverkiezingen te maken met het bleke profiel van de lokale politiek. Als de lokale politieke tegenstellingen worden verscherpt - bijvoorbeeld door het vergroten van de gemeentelijke beleidsruimte of door meer politisering in de gemeenteraad - zullen de lokale verkiezingen weer 'ergens over gaan', en zullen kiezers minder snel geneigd zijn om thuis te blijven of een 'nationale' stem af te geven. De voorstellen van de Staatscommissie Dualisme en lokale democratie (commissie-Elzinga) zijn de meest recente voorbeelden van deze politiserings-benadering. De voorstellen van deze commissie voor een dualistische relatie tussen het college van burgemeester en wethouders en de gemeenteraad, beogen het politieke debat in de gemeenteraad te verlevendigen, waardoor de lokale politiek voor de burger interessanter zou worden.³

spreiding

De tweede benadering richt zich op de context waarin lokale verkiezingen worden gehouden. Het bleke profiel van de lokale politiek heeft niet alleen te maken met de afwezigheid van scherpe politieke tegenstellingen, maar ook met

het gegeven dat de (media-)aandacht vooral naar de Haagse politiek uitgaat. Gemeenteraadsverkiezingen die vlak voor de Tweede-Kamerverkiezingen worden gehouden, zullen verbleken bij het media- en campagnegeweld dat deze verkiezingen omgeeft. Door rekening te houden met de timing van gemeenteraadsverkiezingen, bijvoorbeeld door ze overal op verschillende tijdstippen te houden, zouden de betekenis van de lokale verkiezingen en het eigen karakter ervan beter tot hun recht kunnen komen.

In de afgelopen jaren is uitgebreid gediscussieerd over de vermeende voordelen van een spreiding van gemeenteraadsverkiezingen. Door de uniforme datum van gemeenteraadsverkiezingen te laten varen, zouden deze verkiezingen zich kunnen onttrekken aan de overweldigende aandacht van landelijke politici en de media. Hierdoor zouden lokale verkiezingen weer of meer over lokale thema's gaan. P. Scholten, de huidige burgemeester van Arnhem, deed in 1986 het voorstel om de gemeenteraadsverkiezingen niet meer in alle gemeenten op één en dezelfde dag te laten plaatsvinden, maar te spreiden over meerdere data. De gemeenten zouden volgens Scholten de mogelijkheid moeten hebben om eens in de vier à zes jaar verkiezingen te organiseren. Een jaar later paste hij zijn voorstel aan door te pleiten voor raadsverkiezingen per WGR-regio (Wet Gemeenschappelijke Regeling). Het pleidooi van Scholten is in verschillende bewoordingen ondersteund door de bestuurskundige W. Derksen in 1990, de interuniversitaire onderzoeksgroep Lokale democratie en bestuurlijke vernieuwing in 1991 en eerder al door de staatsrechtgeleerde D.J. Elzinga in 1986.⁴ Naast ondersteuning zijn er ook enkele sceptische reacties op dit voorstel voor spreiding van raadsverkiezingen gekomen. Zo stelt de Maastrichtse politicoloog M.F.J. van Tilburg in zijn dissertatie dat de spreiding van de raadsverkiezingen waarschijnlijk slechts één effect zal voortbrengen: een verlaging van de opkomst.⁵ Deze verwachting wordt in 1994 gedeeld door de publicatie *In de buurt van politiek* van het Centrum voor Lokaal Bestuur van de Wiardi Beckman Stichting van de PvdA.

combinatie van verkiezingen

Uit een onderzoek uit 1997 van de Tilburgse politicologen P. Depla en P.W. Tops blijkt dat een spreiding van gemeenteraadsverkiezingen weinig autonome betekenis heeft voor de betrokkenheid van burgers bij de lokale politiek en derhalve geen noemenswaardige invloed zal hebben op de opkomstcijfers en de nationalisering van deze verkiezingen.⁶ Een combinatie van verkiezingen, zoals in Zweden, zou volgens hen meer mogelijkheden bieden. De Zweedse praktijk laat zien dat de combinatie van landelijke, provinciale en lokale verkiezingen geleid heeft tot een verhoging van de verkiezingsopkomst, zonder dat dit afbreuk heeft gedaan aan het lokale karakter van de raadsverkiezingen. Omdat men zich gelijktijdig kan uitspreken over de landelijke en de lokale politiek, lijken de verschillen tussen beide verkiezingen juist duidelijker voor het voetlicht te komen. De Nederlandse discussie over de *timing* van de gemeenteraadsverkiezingen kreeg er door deze opmerkelijke conclusie een nieuwe dimensie bij. De discussie over het bundelen van verkiezingen is overigens niet helemaal

nieuw. In 1990 is hierover bij de parlementaire behandeling van de Kieswet uitvoerig gesproken. Het debat spitste zich toe op het koppelen van raads- en kamerverkiezingen. De PvdA-fractie in de Tweede Kamer bleek toen de enige voorstander daarvan. De bezwaren die in de discussie genoemd werden, hadden vooral te maken met de vrees dat de combinatie van verkiezingen afbreuk zou doen aan de zelfstandige betekenis van beide verkiezingen. Daarnaast zag men een aantal praktische problemen. De kiezers zouden gemakkelijk in verwarring kunnen raken doordat de deelnemende partijen voor de verschillende verkiezingen een ander lijstnummer toegewezen krijgen. Stembureaus zouden kunnen worden overbelast, waardoor de kans op fouten zou ontstaan. Verder vonden de meeste leden van de Tweede Kamer het onoverkomelijk dat gemeenten met stemmachines nu ineens het dubbel aantal machines zouden moeten aanschaffen of terug zouden moeten vallen op stembiljetten. Daarmee verdween het idee van gekoppelde verkiezingen weer voor lange tijd in de ijskast.

Hoewel er dus vrij veel scepsis bestond over het idee om verkiezingen te combineren, kon het door een toevallige samenloop van omstandigheden in 1999 worden beproefd. In 29 Noord-Brabantse gemeenten werden op 3 maart 1999 gelijktijdig met de verkiezingen voor de Provinciale Staten extra raadsverkiezingen georganiseerd vanwege de gemeentelijke herindeling van 1997. De opkomst voor de Statenverkiezingen, die landelijk alle diepte-records brak, stak in deze Brabantse gemeenten gunstig af.⁷ Mede op grond van de Brabantse ervaringen besloot het kabinet in de zomer van 1999 de raadsverkiezingen (die zouden worden gehouden in maart 2002), te combineren met de verkiezingen voor de Provinciale Staten in maart 2003. Dit besluit werd echter teruggedraaid in april 2000, op instigatie van de dan net als opvolger van A. Peper aangetreden minister van Binnenlandse Zaken K. de Vries. Hij wilde wachten op de voltooiing van de kabinetsreactie op het rapport van de commissie-Elzinga. Dit uitstel betekent dat gecombineerde verkiezingen procedureel niet meer 'op tijd' zijn.

De commissie-Elzinga, die zich in haar rapport ook heeft uitgesproken over electorale aspecten van de lokale democratie, ziet overigens weinig heil in deze combinatie van verkiezingen. Hoewel het zou kunnen leiden tot een verhoging van de verkiezingsopkomst, acht de commissie het gevaar voor een verdere nationalisatie van raadsverkiezingen te groot. Aangezien provinciale verkiezingen betekenis hebben voor de samenstelling van de Eerste Kamer, zouden de gecombineerde raads- en Statenverkiezingen immers gemakkelijk het strijdtoneel kunnen worden van de landelijke politiek.

3. Politisering, timing, opkomst en nationalisering

In de genoemde benaderingen worden andere veronderstellingen gehanteerd over de betekenis van politisering en timing voor de hoogte van de opkomst en de mate van nationalisering bij raadsverkiezingen (zie tabel 1).

politisering

De veronderstellingen van de eerste benadering - die zich op het politieke systeem richt - zijn het meest eenvoudig: een verscherping van de tegenstellingen in de lokale politiek zal de kiezer uitdagen om zich hierover uit te spreken tijdens de raadsverkiezingen. De opkomst stijgt, terwijl nationale politieke tegenstellingen naar de achtergrond verdwijnen. Voorwaarde hiervoor is wel dat de kiezers zich in de verscherpte tegenstellingen kunnen herkennen. Dat wil zeggen dat ze betrekking moeten hebben op lokale thema's die de kiezer relevant vindt.

spreiding

Over de betekenis van het tijdstip van de lokale verkiezingen voor de opkomst en de nationalisering kunnen meerdere veronderstellingen worden geformuleerd. Zo mag worden verwacht dat naarmate de afstand tussen raadsverkiezingen en Tweede-Kamerverkiezingen geringer is, de raadsverkiezingen meer in het teken zullen staan van de nationale politiek. De campagne voor de gemeenteraadsverkiezing fungeert dan immers als 'opwarmer' voor de naderende nationale verkiezingscampagnes. Landelijke politici grijpen de lokale campagnes aan om zich alvast te presenteren aan de kiezers. Leuzen en affiches kunnen worden getest. De uitslag kan ook worden beschouwd als een graadmeter voor winst en verlies bij de Tweede-Kamerverkiezingen. Kortom: als raadsverkiezingen aan de vooravond van Tweede-Kamerverkiezingen worden gehouden, zal dit de nationalisering van het lokale stemgedrag bevorderen. Tegelijkertijd lijkt de verkiezingsopkomst juist weer te profiteren van een geringe afstand tussen beide verkiezingen. Door de lokale verkiezingen als *warming-up* te beschouwen voor de naderende landelijke verkiezingen, neemt voor de kiezers het belang van de verkiezingen toe. Veel kiezers zijn immers meer geïnteresseerd in de landelijke dan in de lokale politiek, en kennen hier ook een groter belang aan toe.⁸ Wanneer lokale verkiezingen in het teken staan van de landelijke politiek, zullen ze dus op meer belangstelling van de kiezer kunnen rekenen. Verondersteld mag worden dat de opkomst toeneemt als de tijd tussen raads- en kamerverkiezingen geringer is. De prijs die de lokale politiek hiervoor moet betalen, zo luidt althans de veronderstelling, is een grotere invloed van de nationale politiek op het stemgedrag van de kiezers. De formele betrokkenheid van de kiezers neemt toe (hogere opkomstcijfers), terwijl de inhoudelijke betrokkenheid afneemt (meer nationalisering). Door gemeenteraadsverkiezingen voor verschillende gemeenten op verschillende tijdstippen te houden, zou zich precies het tegenovergestelde effect voordoen. Bij gespreide raadsverkiezingen zal de invloed van de nationale politiek minder zijn, en daarmee de opkomst lager. Als de gemeenteraadsverkiezingen het zonder de aandacht van landelijke politieke kopstukken en landelijke media moeten stellen, zijn het weer normale 'second order elections' die door de kiezer minder belangrijk worden gevonden.

combinatie van verkiezingen

Het combineren van landelijke en lokale verkiezingen op één dag lijkt de dominantie van de landelijke politiek op het eerste gezicht te versterken. Omdat

de meeste aandacht van de nationale media naar de landelijke verkiezingen uitgaat, zouden lokale (of provinciale) campagnes nauwelijks enige aandacht krijgen. Verder ligt het voor de hand dat de kiezer vanuit een soort automatisme alle stembiljetten op dezelfde manier invult. Voor wie bij landelijke verkiezingen bijvoorbeeld op de VVD stemt, zou het dus vanzelfsprekend zijn om bij de gemeentelijke verkiezingen tot eenzelfde keuze te komen. De commissie-Elzinga acht het gevaar dat lokale verkiezingen zo gedomineerd gaan worden door de landelijke politiek groot, en wijst een combinatie van verkiezingen daarom af. Toch laat de Zweedse praktijk (waar zoals reeds vermeld landelijke, provinciale en nationale verkiezingen sinds 1970 op één dag worden gehouden) zien dat de kiezer veel minder 'mechanisch' stemt dan men zou verwachten. Vanaf de invoering van de gecombineerde verkiezingen wordt steeds vaker gebruik gemaakt van de mogelijkheid om drie verschillende stemmen uit te brengen, waarmee de Zweedse kiezers een afzonderlijk oordeel geven over de beleidsprestaties of verkiezingsbeloften van de landelijke, provinciale en lokale politici. Omdat men zich gelijktijdig kan uitspreken over de landelijke en de lokale politiek, lijken de verschillen tussen beide verkiezingen juist duidelijker voor het voetlicht te komen.

Tabel 1. Betekenis benaderingen raadsverkiezingen voor opkomst en 'nationalisering'

<i>effect</i> <i>benadering</i>	<i>opkomst</i>	<i>nationalisering</i>
politisering	stijgt	vermindert
timing: spreiding	daalt	vermindert
timing: combinatie	stijgt	neemt toe (Elzinga) of vermindert (Zweden)

Voorts zijn er ook andere signalen die aangeven dat de nationalisering van de Zweedse lokale politiek meevalt. Landelijke ontwikkelingen doen zich bij gemeenteraadsverkiezingen wat minder sterk gelden, hetgeen er op lijkt te duiden dat er ook zuiver lokale issues in het geding zijn. Verder blijken de verkiezingsuitslagen per gemeente in toenemende mate te verschillen. Het aantal gemeenten dat afwijkt van algemene electorale trends, is iedere verkiezing weer groter. Alles duidt er dus op dat het instellen van een algemene verkiezingsdag het eigen karakter van de lokale verkiezingen niet heeft verzwakt, maar juist heeft versterkt. Het toegenomen aantal lokale groeperingen in de gemeenteraden onderstreept dat nog eens. Een ander gunstig effect van deze Zweedse *election-*

day is dat het heeft geleid tot een sterke verhoging van de verkiezingsopkomst. De Zweedse gemeenteraadsverkiezingen kennen hierdoor relatief hoge opkomstcijfers.⁹

De vraag is dus of de aanwezigheid van scherpe politieke tegenstellingen (politisering) en de spreiding of combinatie van gemeenteraadsverkiezingen (timing) invloed hebben op de opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen en het eigen karakter ervan. Voor een antwoord op deze vraag zullen de uitkomsten van lokale verkiezingsonderzoeken in Brabantse steden aan een nadere analyse worden onderworpen.

4. Exitpolls

Een *exitpoll* is een verkiezingsonderzoek waarbij de kiezers na het uitbrengen van hun stem worden ondervraagd. Electorale verschuivingen en de beweegredenen van de kiezer kunnen hierdoor duidelijk in beeld worden gebracht. De Katholieke Universiteit Brabant heeft in de jaren negentig bij vijf verschillende Noord-Brabantse raadsverkiezingen een exitpoll uitgevoerd. Omdat er in deze periode in Brabant een groot aantal gemeentelijke herindelingen is doorgevoerd, gaat het hier om verkiezingen die op verschillende tijdstippen en onder verschillende omstandigheden zijn gehouden. Reguliere verkiezingen, tussentijdse herindelingsverkiezingen en 'post-herindelingsverkiezingen' kunnen zo met elkaar worden vergeleken (zie tabel 2).

verschillende typen raadsverkiezingen

De eerste exitpoll vond in 1994 in Tilburg plaats. Het betrof hier reguliere raadsverkiezingen, die kort voor de Tweede-Kamerverkiezingen werden gehouden. Hierna zijn er exitpolls uitgevoerd bij twee tussentijdse herindelingsverkiezingen: in 1995 in Den Bosch en in 1996 in Breda. Vervolgens zijn twee post-herindelingsverkiezingen onder de loep genomen. In 1998 is een exitpoll gedaan bij de raadsverkiezingen in Den Bosch, in 1999 in Tilburg. De raadsverkiezingen in Den Bosch werden samen met die in de meeste andere gemeenten een aantal maanden voor de Tweede-Kamerverkiezingen gehouden. De Tilburgse raadsverkiezingen werden gelijktijdig gehouden met de Provinciale Staten-verkiezingen. Op basis van een globaal overzicht van de resultaten van deze exitpolls, is het mogelijk enkele uitspraken te doen over de betekenis van politisering en timing (spreiding en combinatie) voor de lokale verkiezingsopkomst en de nationalisering van gemeenteraadsverkiezingen.

methode

Bij de genoemde gemeenteraadsverkiezingen is voor de exitpoll steeds een selectie gemaakt van acht à tien stembureaus die gelijkmatig zijn verdeeld over de verschillende delen van de onderzochte stad. Daarbij is tevens gelet op electorale representativiteit: de laatste verkiezingsuitslagen van alle geselecteerde stembureaus gezamenlijk komen overeen met de verkiezingsuitslag van de gehele stad.

De respons bij de verschillende exitpolls bedroeg gemiddeld 65%. Dat wil zeggen dat bijna twee derde van het aantal kiezers op de geselecteerde stembureaus aan de exitpoll hebben meegewerkt. Het totaal aantal respondenten van de exitpolls bedraagt tussen de 3.600 en 5.200. Om te corrigeren voor een onder- of oververtegenwoordiging van bepaalde groepen kiezers, zijn de onderzoeksgegevens zodanig 'gewogen' dat de onderzoekspopulatie representatief is voor het gehele electoraat.

opkomst

De opkomst bij de verschillende raadsverkiezingen is vastgesteld aan de hand van de verkiezingsuitslagen. Voor zover het zinvol was om de opkomst in verschillende stadsdelen met elkaar te vergelijken, is dat gebeurd op basis van de uitslagen per stembureau. Omdat bij exitpolls alleen onderzoek wordt gedaan bij kiezers, kunnen er vanzelfsprekend geen uitspraken worden gedaan over de kiesgerechtigden die niet zijn gaan stemmen.

nationalisering

De mate van nationalisering van de raadsverkiezingen kan met behulp van de exitpollgegevens op verschillende manieren worden bepaald. De eerste indicator is het stemmotief. Om een beeld te krijgen van de overwegingen van kiezers om op een bepaalde partij te stemmen, is in de exitpolls gevraagd door wat voor motieven zij zich hebben laten leiden bij het uitbrengen van hun stem. Waren dat vooral lokale motieven? Of lieten de kiezers zich bij het uitbrengen van een stem vooral leiden door een indruk of beoordeling van de landelijke politiek? Bij de twee herindelingsverkiezingen (Den Bosch 1995 en Breda 1996) is in plaats hiervan gevraagd in hoeverre het oordeel over de herindeling van invloed is geweest op het stemgedrag. Bij de gecombineerde raads- en Statenverkiezingen in Tilburg is tevens gevraagd naar het stemmotief voor de provinciale verkiezingen. Een andere graadmeter voor de mate van nationalisering is de aanhang van lokale partijen, die zich immers in sterke mate op lokale issues profileren.

Tabel 2. Onderzochte verkiezingen op een rij

	<i>karakter</i>	<i>vraag: stemmotief, landelijk of lokaal</i>	<i>vraag: electorale invloed her- indeling</i>	<i>aantal res- pondenten</i>
Tilburg '94	-regulier -opmaat voor Tweede- Kamerverkiezing	ja	n.v.t.	4.109
den Bosch '95	-tussentijds -herindelingsverkiezing	nee	ja	3.663
Breda '96	-tussentijds -herindelingsverkiezing	nee	ja	5.276
den Bosch '98	-regulier -post-herindeling -opmaat voor Tweede- Kamerverkiezing	ja	nee	4.218
Tilburg '99	-post-herindeling -combinatie met Sta- tenverkiezingen	ja	nee	4.804

5. Vijf verkiezingen op een rij

Tilburg 1994

De Tilburgse gemeenteraadsverkiezingen van 2 maart 1994 laten een sterke stijging van de opkomstcijfers zien.¹⁰ Bij de vorige raadsverkiezingen van 1990 had een recordaantal kiezers het stemlokaal links laten liggen, niet alleen in de andere Nederlandse gemeenten, maar ook in Tilburg. Een campagne waarbij bekende 'Tilburgers' (waaronder de cabaretier J. Brink) werden ingezet om de opkomst te bevorderen, kon niet voorkomen dat het opkomstpercentage hier onder de magische grens van 50% kwam; slechts 48,4% van de kiezers maakte de gang naar het stemlokaal. Waar de lage opkomstcijfers in veel Nederlandse gemeenten aanleiding gaven tot ambitieuze politieke vernieuwingen, bleef de hervormingszin in Tilburg beperkt tot enkele projecten en initiatieven van raadsfracties.¹¹ Ook 'opkomstbevorderingscampagnes' bleven, vanwege het geringe effect ervan bij de vorige raadsverkiezingen, in 1994 achterwege. Desondanks is de opkomst bij deze verkiezingen, conform de landelijke trend, gestegen: 56,8% van Tilburgse kiezers maakte gebruik van zijn of haar stemrecht.

Gevraagd naar het belangrijkste motief om op een bepaalde partij te stemmen, gaf ruim een kwart (27,3%) van de kiezers aan dat hun keuze is gebaseerd op hun oordeel over lokale politiek. Zoals verwacht hebben kiezers op lokale

partijen zich vaker laten leiden door de lokale stemmotieven (54,5%), maar ook het electoraat van enkele landelijke partijen bleek vaak erg lokaal te stemmen. SP-kiezers hebben hun keuze vaak van de lokale politiek laten afhangen (53,0%), net zoals het CDA-electoraat (28,3%). De aanhang van de liberale partijen D66 en VVD beargumenteerde zijn keuze daarentegen vaker met overwegingen over de landelijke politiek (39,8% respectievelijk 34,5%).

Den Bosch 1995

29 november 1995 was een bijzondere dag voor de gemeente Rosmalen. De verkiezingen voor de nieuwe gemeenteraad betekenden een nieuwe stap in de samenvoeging met Den Bosch. Doordat ze het einde van de zelfstandige Rosmalense gemeenteraad impliceren, hadden de verkiezingen in Rosmalen een bijzondere symbolische betekenis. Ze boden voor de Rosmalense kiezers een laatste kans om zich uit te spreken over de gemeentelijke herindeling.¹² Gevraagd naar hun oordeel hierover, gaf een ruime meerderheid (86,5%) van de Rosmalense kiezers aan dat zij tegen de fusie met Den Bosch was. Ruim drie kwart (81,1%) zei dat dit een rol heeft gespeeld bij hun keuze. In Den Bosch speelden deze sentimenten helemaal niet. Bijna de helft (49%) zei dat de herindeling hen koud liet.

Dit verschil vertaalde zich meteen in de opkomstcijfers. Waar de Rosmalense stembureaus een opkomst van 67,0% lieten zien, bleef die in den Bosch steken op 39,8%. De aanleiding van deze verkiezingen - de fusie van Rosmalen met Den Bosch - heeft de Bossche kiezer onvoldoende tot de verbeelding gesproken om daarvoor de gang naar het stemlokaal te maken. Bovendien ontbrak het bij deze tussentijdse verkiezingen aan landelijke 'media-opwindings', die bij reguliere verkiezingen voor de gemeenteraad stevast een rol speelt. Het opkomstpercentage voor de gehele gemeente Den Bosch bedroeg 45,6%, een *all-time low* voor de stad. Het verschil in houding ten aanzien van de gemeentelijke herindeling en de opkomstverschillen die hieruit voortvloeien, hebben grote invloed gehad op de verkiezingsuitslagen. De lokale partij Rosmalens Belang, voor Rosmalense kiezers symbool van de weerstand tegen de herindeling, behaalde 22,2% van de stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen en werd daarmee de grootste partij. De term 'Rosmalen-effect' doet zijn intrede in discussies over herindelingsverkiezingen, een effect dat zich overigens ook nog op andere wijze manifesteerde: de nieuwe gemeenteraad telde na deze verkiezingen meer Rosmalenaren dan Bosschenaren. Voor landelijke politieke partijen die actief zijn op lokaal niveau wordt Rosmalen een schrikbeeld. Immers, waarom zou ditzelfde effect ook niet kunnen optreden in de komende herindelingsverkiezingen in bijvoorbeeld Breda of Tilburg? Ook daar hebben de randgemeenten zich fel verzet tegen de annexatiedrift van de grote stad. En ook daar zijn de extra gemeenteraadsverkiezingen een laatste kans voor de opgeslokte gemeenten om zich eensgezind uit te spreken tegen de herindeling.¹³

Breda 1996

De samenvoeging van Breda met Prinsenbeek, Teteringen, Bavel en Nieuw-Ginneken vormde de directe aanleiding voor deze verkiezingen. Menigeeen speculeerde over de invloed die de gemeentelijke herindeling zou hebben op de uitslag. Zou het Rosmalen-effect zich ook hier voordoen? Op de verkiezingsdag werden al deze vragen naar de achtergrond gedrongen. De lage opkomst eiste vrijwel alle aandacht op. Met een opkomst van 38,2% voor de gehele stad werd een nieuw laagterecord bereikt. Terwijl de opkomst in de geannexeerde dorpen nog 59,1% bedroeg, bleef het opkomstpercentage in Breda-stad steken op 34,6%. Net zoals bij de herindelingsverkiezingen in Den Bosch het geval was, vonden de kiezers in de stad de herindelingen onvoldoende belangrijk om hiervoor een extra gang naar het stemlokaal te maken. 41,4% van de kiezers in de stad zei de herindelingen niet belangrijk te vinden. In de dorpen bestond er daarentegen een redelijk gepassioneerde meerderheid die tegen herindelingen was: 86,2% gaf aan tegen de annexatie van hun gemeente te zijn, 73% zei dat dit een rol heeft gespeeld bij hun keuze tijdens de verkiezingen.

Deze verschillen tussen de stad en de randgemeenten zorgden ervoor dat - net als in Den Bosch in 1995 - de tegenstanders van herindeling in de dorpen een relatief zwaar stempel drukken op de verkiezingsuitslag. Toch deed een Rosmalen-effect zich niet opnieuw voor. Door de electorale verdeeldheid onder de tegenstanders van herindeling, was er niet één lokale lijst uit de randgemeenten die een raadsmeerderheid weet te behalen. Tegenstanders van herindeling hebben relatief vaak op de nieuwe lokale partij Breda 97 gestemd, op de lijst Teterings Belang en op het CDA.¹⁴

Den Bosch 1998

De gemeenteraadsverkiezingen van 4 maart waren voor Den Bosch de eerste reguliere verkiezingen na de fusie van deze gemeente met Rosmalen. Waar de tussentijdse verkiezingen van november 1995 nog in het teken stonden van de herindeling en het verzet daartegen, ging het nu meer om de algemene politieke voorkeur van de kiezers in de nieuwe gemeente. Zoals verwacht, was de animo om te gaan stemmen bij deze reguliere verkiezingen groter; zeker omdat deze raadsverkiezingen vlak voor de verkiezing van de Tweede Kamer werden gehouden, waarvoor al druk campagne werd gevoerd.

De opkomststijging bij deze gemeenteraadsverkiezingen (van 45,6% naar 54,1%) is haast volledig op het conto te schrijven van de kiezers in het Bossche stadsdeel. De opkomst in Rosmalen bleef ongeveer op het niveau van 1995. Door deze ongelijke opkomstontwikkeling, legde de Rosmalense kiezer minder gewicht in de schaal dan bij de herindelingsverkiezingen. De electorale effecten hiervan zijn vooral voelbaar voor Rosmalens Belang, die vrijwel uitsluitend van Rosmalense stemmen afhankelijk is. Rosmalens Belang verloor vier zetels, maar bleef wel de grootste partij in de gemeenteraad. Het Rosmalen-effect van 1995 was door de stijging van de opkomst in het Bossche stadsdeel als het ware 'weggelekt'.¹⁵

Gevraagd naar de reden om op een bepaalde partij te stemmen, gaf bijna de

helft (44,7%) aan hiervoor een lokaal stemmotief te hebben. In Rosmalen was dit percentage hoger (62,7%). Hoewel herindelingsstemmen bij deze verkiezingen vanzelfsprekend een minder sterke rol speelden, bleven lokale tegenstellingen (zoals die tussen de verschillende stadsdelen) vooral voor de Rosmalense kiezer van groot belang.¹⁶

Tilburg 1999

Deze eerste gemeenteraadsverkiezingen na de samenvoeging van Tilburg met Berkel-Enschot en Udenhout werden gelijktijdig gehouden met de verkiezingen voor de Provinciale Staten. In 29 Brabantse gemeenten is sprake van zulke gecombineerde verkiezingen. Aan de vooravond van de verkiezingen werd er volop gespeculeerd over de mogelijke gevolgen van het combineren van twee verkiezingen op één dag. Algemeen werd verondersteld dat de provinciale verkiezingen die doorgaans weinig tot de verbeelding spreken, zouden kunnen profiteren van het mobiliserende effect dat de raadsverkiezingen teweeg zullen brengen.¹⁷ Premier W. Kok liet weten de koppeling van lokale en provinciale verkiezingen te willen overwegen als het provinciale opkomstcijfer in Brabant boven het landelijk gemiddelde zou uitkomen. Dit 'Kok'-criterium werd niet gehaald. De opkomst bij de Statenverkiezingen is in Noord-Brabant als vanouds onder het landelijke gemiddelde gebleven.¹⁸

Wel is Noord-Brabant de enige provincie waar de opkomst is gestegen. Een verhoging die volledig op het conto is te schrijven van de 29 gemeenten waar gelijktijdig raadsverkiezingen hebben plaatsgevonden. Opmerkelijk is dat in Tilburg de opkomst voor de provinciale verkiezingen zelfs hoger is dan die voor de gemeenteraad: een unicum sinds de afschaffing van de stemplicht. Het effect van de gecombineerde verkiezingen op de opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen is daarentegen minder gemakkelijk te duiden. Aan de ene kant lijken de raadsverkiezingen te hebben geprofiteerd van de gelijktijdig gehouden Statenverkiezingen. In Tilburg is (net als in de andere 28 Brabantse gemeenten) de opkomst gestegen ten opzichte van de herindelingsverkiezing van 1996, die een relatief lage opkomst kende. Onderzoek wijst uit dat de lage opkomst bij raadsverkiezingen in heringedeelde gemeenten na enige tijd weer normaliseert. Dit wil niet zeggen dat de combinatie met de verkiezingen voor de Provinciale Staten helemaal geen betekenis heeft gehad voor de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen. De landelijke campagnes voor de Statenverkiezingen zijn lokaal immers zeker niet onopgemerkt gebleven. Zij kunnen ook in de gemeenten de verkiezingskoorts hebben aangewakkerd. Vergeleken met de reguliere gemeenteraadsverkiezingen van 1998 is de verkiezingsopkomst echter nog steeds laag te noemen. De opkomst lag bij de Tilburgse raadsverkiezingen ruim 10% onder het gemiddelde opkomstcijfer van andere gemeenten met meer dan 100.000 inwoners bij de raadsverkiezingen van 1998.¹⁹ Toen vormden de gemeenteraadsverkiezingen de opmaat voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Wanneer de schaduw van naderende kamerverkiezingen over de raadsverkiezingen hangt, komt dit de opkomst bij

de raadsverkiezingen dus ten goede.

De discussie over de betekenis van de gecombineerde verkiezingen krijgt wat meer reliëf als we naast de opkomst ook het stemgedrag bij beide verkiezingen met elkaar vergelijken. Het eerste wat opvalt is dat de provinciale uitslagen een ander beeld laten zien dan de uitslagen van de raadsverkiezingen. Waar bijvoorbeeld de VVD bij de raadsverkiezingen wint, laten de plaatselijke uitslagen voor de Statenverkiezingen een gering verlies voor deze partij zien. Ook in het stemmenpercentage dat de partijen in iedere gemeente bij de lokale en provinciale verkiezingen hebben behaald, zijn er vaak grote verschillen. De kiezer blijkt dus niet vanuit een soort automatisme twee keer eenzelfde keuze te hebben gemaakt. Zelfs als alle kiezers op lokale lijsten buiten beschouwing worden gelaten (omdat ze bij de Statenverkiezingen immers niet op dezelfde partij kunnen stemmen), heeft ongeveer een op de acht Tilburgse kiezers (12,7%) bij de provinciale verkiezingen op een andere landelijke partij gestemd dan bij de raadsverkiezingen. Dit kan voor een belangrijk deel worden verklaard uit het gegeven dat het stemgedrag bij lokale verkiezingen duidelijk andere achtergronden kent dan het stemgedrag bij provinciale verkiezingen. Bij gemeenteraadsverkiezingen laat men zich eerder leiden door lokale factoren, terwijl men de keuze bij de provinciale verkiezingen eerder laat afhangen van het oordeel over de landelijke politiek. Waar 41,4% van de kiezers zich bij de gemeenteraadsverkiezingen heeft laten leiden door lokale politieke overwegingen, motiveert maar 16,1% van de kiezers bij de Statenverkiezingen zijn keuze met zuiver provinciale motieven. De verschillende achtergronden van het kiesgedrag bij beide verkiezingen laten zien dat provinciale politici bij de verkiezingen minder vaak worden beoordeeld op hun beleidsprestaties en verkiezingsbeloften dan de kandidaten voor de gemeenteraad. De democratische inbedding van het lokale bestuur is dus sterker dan die van het provinciebestuur. Verder laten de uitkomsten van deze exitpoll zien dat de kiezer goed in staat blijkt te zijn om lokale en provinciale verkiezingen te onderscheiden. Het landelijke campagne-geweld rond de Provinciale Statenverkiezingen blijkt vooral de electorale voorkeuren voor de provinciale verkiezingen te hebben beïnvloed (zoals ook uit de stemmotieven bij de provinciale verkiezingen is op te maken), terwijl het stemgedrag bij de raadsverkiezingen er redelijk goed tegen bestand is gebleken.²⁰

6. Besluit: over de betekenis van politisering en timing

De herindelingsoperaties die zich in het midden van de jaren negentig in Noord-Brabant hebben voltrokken, maakten deze provincie onbedoeld tot een geschikt laboratorium voor onderzoek naar verschillende typen raadsverkiezingen. Tussentijdse herindelingsverkiezingen (die in het teken stonden van het verzet tegen de herindeling) konden zo worden vergeleken met reguliere raadsverkiezingen (die vaak als opmaat golden voor naderende Tweede-Kamerverkiezingen). Doordat bij een aantal van deze ongelijksoortige raadsverkiezingen hetzelfde verkiezingsonderzoek is verricht, is het mogelijk

om tot een meer gedetailleerde vergelijking te komen. De resultaten van de vijf verschillende exitpolls geven hiermee een verhelderend beeld van de betekenis van politisering en timing voor de opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen en het eigen karakter ervan (zie tabel 3).

Tabel 3. Overzicht gegevens exitpolls

	<i>karakter</i>	<i>opkomst, in %</i>	<i>lokaal motief (of: herinde- ling van in- vloed, in %)</i>	<i>aanhang lokale lijsten, in %</i>
Tilburg '94	-regulier; -opmaat voor Tweede- Kamerverkiezing	56,8	27,2	13,7
Den Bosch '95	-tussentijds -herindelingsverkiezing	tot: 45,6 stad 39,8 dorp 67,0	tot: 24,3 stad 7,0 dorp 64,1	tot: 36,6 stad 22,6 dorp 68,3
Breda '96	-tussentijds -herindelingsverkiezing	tot: 38,2 stad 34,6 dorp 59,1	tot: 27,4 stad 5,4 dorp 49,7	tot: 24,3 stad 16,4 dorp 32,3
Den Bosch '98	-regulier -post-herindeling -opmaat voor Tweede- Kamerverkiezing	tot: 54,1 stad 50,8 dorp 66,8	tot: 44,7 stad 37,9 dorp 62,7	tot: 35,1 stad 27,0 dorp 56,6
Tilburg '99	-post-herindeling -combinatie met Staten- verkiezingen	tot: 41,6 stad 35,8 dorp 58,2	tot: 41,4 stad 38,7 dorp 51,3	tot: 15,1 stad 9,4 dorp 36,1

scherpe politieke tegenstellingen hebben hogere opkomst tot gevolg...

Als herkenbare politieke tegenstellingen de inzet vormen van de verkiezingen, neemt de opkomst toe. Deze veelgehoorde veronderstelling wordt duidelijk bevestigd door de opkomstcijfers bij de vijf genoemde raadsverkiezingen. De extreem lage opkomstcijfers bij de tussentijdse herindelingsverkiezingen in Den Bosch (1995) en in Breda (1996) laten zien, dat de kiezer wegblijft als de verkiezingen naar zijn oordeel 'nergens over gaan'. Bij herindelingsverkiezingen gaat het immers vooral om de samenvoeging van gemeenteraden; voor het gevoerde of te voeren beleid is niet zoveel aandacht. Voor de genoemde herindelingsverkiezingen kwam daar nog bij dat deze verkiezingen geheel op zichzelf stonden, zodat de landelijke politiek, die anders nog voor enige opwindning kan zorgen, nu op de achtergrond bleef. Politieke tegenstellingen hadden vooral betrekking op de herindeling zelf, meer in het bijzonder de vertegenwoordiging van de geannexeerde gemeenten in de nieuwe raad. De wensen of problemen van de kiezer stonden veel minder centraal. De bewoners

van de stad, voor wie de herindeling geen grote verandering betekende en die daarom nogal onverschillig stonden tegenover de herindelingsdiscussie, was er kortom weinig reden om te gaan stemmen. Voor de kiezers uit de geannexeerde randgemeenten daarentegen des te meer: voor hen waren de verkiezingen de laatste mogelijkheid om zich uit te spreken tegen de herindeling. Het feit dat de herindelingsdiscussie en de politieke tegenstellingen die hiermee samenhangen hen wel tot de verbeelding spraken, vertaalde zich dan ook in relatief hoge opkomstcijfers in deze nieuwe stadsdelen.

...en versterken het eigen karakter van verkiezingen

Het spreekt voor zich dat herindelingsverkiezingen, zeker als ze niet rond landelijke verkiezingen worden gehouden, niet snel gedomineerd zullen worden door de landelijke politiek. Bij deze verkiezingen draait het om specifiek lokale issues rondom het herindelingsproces, hoewel deze zoals gezegd maar door een beperkt deel van het electoraat relevant gevonden worden. Van deze kiezers heeft een ruime meerderheid zich bij de raadsverkiezingen laten leiden door het oordeel over de herindeling. Opvallend is dat het eigen karakter van de gemeenteraadsverkiezingen ook na de herindeling vooralsnog gehandhaafd blijft. Omdat in de nieuwe gemeente de onderlinge tegenstellingen tussen de verschillende stadsdelen sterker zijn geworden, spelen landelijke thema's een minder sterke rol. Bij de post-herindelingsverkiezingen in Den Bosch en Tilburg heeft de kiezer zich relatief vaak laten leiden door lokale stemmotieven. Verder is de aanhang van lokale politieke partijen gelijk gebleven of toegenomen. Waar een NIPO-peiling in 1998 aangaf dat ongeveer een kwart van de kiezers de keuze voor de gemeenteraadsverkiezingen zou laten afhangen van lokale overwegingen, bleken de Bossche en Tilburgse kiezers veel vaker op grond van lokale motieven te stemmen bij de raadsverkiezingen. Dit geldt vooral voor de kiezers in de geannexeerde dorpen, hetgeen naast sociale en demografische kenmerken een belangrijke verklaringsgrond kan zijn voor de hogere verkiezingsopkomst aldaar.

timing van verkiezingen beïnvloedt opkomst

De vergelijkende analyse van de genoemde raadsverkiezingen wijst uit dat het spreiden of combineren van verkiezingen een wezenlijke invloed heeft op de opkomst. De extreem lage opkomstcijfers bij herindelingsverkiezingen laten zien dat spreiding van raadsverkiezingen een negatieve invloed heeft op de verkiezingsopkomst. Ook de post-herindelingsverkiezingen in Tilburg, die niet gelijktijdig werden gehouden met raadsverkiezingen in de rest van het land, kenden een lagere opkomst dan in steden van vergelijkbare omvang een jaar eerder. Het combineren van verkiezingen lijkt daarentegen een opkomstbevorderend effect te hebben. Bij de gecombineerde verkiezingen in het westelijk deel van Noord-Brabant in 1999 hebben echter alleen de Statenverkiezingen hiervan profijt gehad. De verkiezingen met lage opkomstcijfers trekken zich zo

als het ware op aan verkiezingen die meer tot de verbeelding spreken. Vanuit dit perspectief bezien zouden gemeenteraadsverkiezingen kunnen profiteren van een combinatie met landelijke verkiezingen.

timing heeft nauwelijks betekenis voor de nationalisering van raadsverkiezingen

Een opvallende bevinding van de verschillende exitpolls is dat de timing van verkiezingen hoegenaamd geen invloed heeft op de mate van nationalisering. Zo moet het argument dat spreiding leidt tot een versterking van het eigen karakter van lokale verkiezingen, op grond van de exitpolls worden genuanceerd. Het lokale karakter van de tussentijdse herindelingsverkiezingen in Den Bosch bleek niet groter dan bij de post-herindelingsverkiezingen die vlak voor de Tweede-Kamerverkiezingen werden gehouden. Zoals gezegd lijkt de verscherping van lokale tegenstellingen na een herindeling de nationalisering van gemeenteraadsverkiezingen in te dammen. De politieke cultuur van een gemeente - de aanwezigheid van aansprekende lokale tegenstellingen en de wijze waarop politieke partijen zich hierop profileren - lijkt een grotere invloed te hebben op de nationalisering van raadsverkiezingen dan timing.

De verwachting dat een combinatie van verkiezingen afbreuk doet aan het lokale karakter van gemeenteraadsverkiezingen, blijkt eveneens te moeten worden bijgesteld. Tegen de verwachting in stemde men bij de combiverkiezingen in Tilburg niet automatisch twee keer op dezelfde partij. Door te kiezen voor lokale partijen of door op twee verschillende landelijke politieke partijen te stemmen, lieten de Tilburgse kiezers zien goed in staat te zijn om verschillende verkiezingen te onderscheiden. Hoewel de provinciale verkiezingen sterk gedomineerd werden door landelijke politieke thema's, heeft dit dan ook nauwelijks weerslag gehad op het lokale stemgedrag. Waar de Tilburgse kiezer bij de provinciale verkiezingen vooral op grond van landelijke overwegingen had gestemd, onderbouwde hij zijn keuze voor de lokale verkiezingen juist vaker met lokale stemmotieven.

noten

1. Zie onder anderen P.W. Tops, *Moderne regenten*, Amsterdam/Antwerpen, 1994; P.G. Castenmiller, *Onverschillige democratie. Betrokkenheid bij de lokale politiek*, Amsterdam, 1994; C. van der Eijk, P. Pennings en A.C. Wille (1992), 'Politieke betrokkenheid: is de burger afgehaakt?', in: J. van Holsteyn en G. Irwin, red., *De Nederlandse Kiezer 1989*, Amsterdam, 1992.
2. Tops, *op.cit.*, M.F.J. van Tilburg, *Lokaal of nationaal? Het lokale karakter van de gemeenteraadsverkiezingen in Nederlandse gemeenten (1974-1990)*, Den Haag, 1993.
3. Staatscommissie Dualisme en lokale democratie, *Dualisme en lokale democratie*, Alphen aan den Rijn, 2000.
4. W. Derksen, 'Elke gemeente moet zelf verkiezingsdatum bepalen', in: *NG-magazine*, 1990, nr. 7, 8; P.W. Tops e.a., *Lokale democratie en bestuurlijke*

- vernieuwing in Amsterdam, Den Haag, Utrecht, Eindhoven, Tilburg, Nijmegen en Zwolle, Delft, 1991; D.J. Elzinga, 'Elke provincie een eigen tijdstip voor raads- en Statenverkiezingen', in: *Binnenlands Bestuur*, 3 september 1986, 29.
5. Van Tilburg, *op.cit.*
  6. P. Depla en P.W. Tops, *Betekenis van spreiding van gemeenteraadsverkiezingen voor opkomst en 'nationalisering'*, Tilburg, 1997.
  7. M.J.G.J.A. Boogers, R. Weterings en C.A.T. Schalken, 'Gemeenten profiteren meest van gecombineerde verkiezing', in: *Binnenlands Bestuur*, 12 maart 1999, 26-28.
  8. J.W. van Deth, *Op zoek naar de verloren politiek*, Nijmegen, 1990.
  9. M.J.G.J.A. Boogers en R. Weterings, 'Een verkiezingsdag in Zweden is goed voor lokale stembus', in: *Binnenlands Bestuur*, 6 februari 1998, 22-23.
  10. P. Depla, C.A.T. Schalken, P.W. Tops, *De kiezer gewogen. Verslag van de Tilburgse exitpoll gemeenteraadsverkiezingen 2 maart 1994*, Tilburg, 1994.
  11. P. Depla, *Technologie en de vernieuwing van de lokale democratie*, Den Haag, 1995.
  12. P. Depla, P.W. Tops en R. Weterings, *Kroniek van een gedwongen huwelijk: de bijzondere geschiedenis van de samenvoeging van Rosmalen en 's-Hertogenbosch*, Delft, 1996.
  13. P. Depla, C.A.T. Schalken en P.W. Tops, *Een bijzondere dag. De eerste gemeenschappelijke raadsverkiezingen van Rosmalen en 's-Hertogenbosch geanalyseerd*, Tilburg, 1996.
  14. P. Depla, C.A.T. Schalken en P.W. Tops, *De achterkant van de uitslag. Verslag van de Bredase schaduwverkiezingen op 27 november 1996*, Tilburg, 1997.
  15. R. Weterings en M. Boogers, 'Het Rosmalen-effect wordt een weglek-effect', in: *Brabants Dagblad*, 3 maart 1998.
  16. R. Weterings, M. Boogers, C.A.T. Schalken en P.W. Tops, *Voorbij het Rosmalen effect?, Verslag van een schaduwverkiezing bij de gemeenteraadsverkiezingen van 4 maart 1998 in 's-Hertogenbosch*, Tilburg, 1998.
  17. R. Weterings, M. Boogers, C.A.T. Schalken en P.W. Tops, *Kiezen in combinatie. Verslag van een exitpoll bij de gemeenteraadsverkiezingen van 3 maart 1999 in de gemeente Tilburg*, Tilburg, 1999.
  18. J.I.H. Janssen, E.J.L. Verdellen, A.F.A. Korsten en B.J.M. van Essen, *Limburg kon op! Een onderzoek naar de lage opkomst bij provinciale en nationale verkiezingen*, Maastricht, 1998.
  19. P.G. Castenmiller, *Burgers over lokaal bestuur. Ontwikkelingen sinds 1982*, Den Haag, 1998.
  20. Boogers, Weterings en Schalken, *op.cit.*

NEW MEDIA AND NEW POLITICS

Green Parties, Intra-party Democracy and the Potential of the Internet (an Anglo-Dutch Comparison)

S. Ward and G. Voerman

Introduction

The emergence of new Information Communication Technologies (ICTs), such as the Internet, e-mail and world wide web (WWW), have given rise to a variety of claims about their potentially democratising impact on the political system. Some have argued that new ICTs will lead to a more direct style of democracy eroding the role of parties as participatory vehicles.¹ Alternatively, it has also been suggested that if political organisations adapt to the new technologies, they can help reinvigorate political engagement.² Parties could use the Internet to provide more opportunities for participation, mobilisation, and more information for ordinary members and closer contact between leaders and the party grassroots.³

Such claims are clearly of interest in relation to the Green parties, with their ideological commitment to participatory forms of democracy and their rhetorical emphasis on the importance of ordinary members and activists in internal party life. Internet based technology may therefore provide an increased opportunity for Green parties to put into practice grass roots democracy. This paper examines comparatively the extent to which three such parties, the Dutch GroenLinks (Green Left), De Groenen and the Green Party (England and Wales; E/W) have sought to adapt new ICTs for participative purposes. In doing so, we examine both public web-sites and internal computer communication systems (ICCS), such as e-mail lists or bulletin boards to assess their potential impact on internal party affairs. Whilst such a study may seem premature, it is worth remembering that most parties have now had web-sites for around four or five years and ICCS for longer. Moreover, the Internet using population has increased significantly over the past two years in Europe, reaching around 30% of the population in the UK and the Netherlands by 1999.⁴ Hence, to identify party uses of the Internet now should provide a useful benchmark for judging future developments.

1. The Ideological, Organisational and Technological Context of The Greens, GroenLinks and De Groenen

The following section provides a brief comparative introduction to the development, ideological and organisational background to the parties under consideration and in doing so sets the context for their attitudes towards use of new ICTs.

1.1 Origins and Development: Voters, Members and Resources

The British party is one of the most well established Green parties in Europe, being founded as 'People' in 1973, before becoming the 'Ecology Party' in the mid 1970s, and finally renaming itself as the Green Party in 1985.⁵ In the Netherlands, *De Groenen* (the Greens) were founded in 1983 as a traditional Green party, whereas *GroenLinks* (GreenLeft) emerged from an alliance for the parliamentary elections of 1989 by the Communist Party of the Netherlands, the Pacifist-Socialist Party, the Political Radical Party and the Evangelical People's Party. The party GroenLinks was then officially founded in November 1990.⁶

Of the three parties dealt with here, GroenLinks is electorally the most successful. Initially, at the 1989 national elections, however, the alliance scored a disappointing 4.1% of the vote (see table 1). It was not until 1998 that it achieved a significant electoral break-through, gaining 7.3% of the vote. Like most other Dutch parties in the 1990s, its membership declined gradually, from 16,000 in 1990 to 12,000 in 1998, providing a member/voter ratio of 2.1%. However, numbers had increased at the beginning of 2000 to nearly 14,000 members. Owing to its presence in (both houses of) parliament, GroenLinks could claim state subsidies - which contributed about 25% of its income. Membership fees contributed only 35% of the GroenLinks income, the remaining 40% was donated by representatives in parliament. This enabled the party to employ some 28 professionals.

By contrast, De Groenen has always been a relatively weak and marginal organisation. Membership in the 1980s fluctuated between 300 and 350, reaching a peak of around 500 in the late 1990s. Official data at the start of 2000 indicates that De Groenen had about 350 members. Electorally, the party led a marginal existence from its foundation. At national elections De Groenen's vote varied between 0.2% and 0.4%, not enough to win representation (see table 1). Yet De Groenen did win some seats at the provincial elections of 1995, which led in alliance with regionalist/provincial parties to a seat in the Senate. Because of this the party received some state subsidies and was no longer completely dependent on membership fees. The Greens employ only volunteers, but its research office (which it shared with the regionalist/provincial parties and which was funded to a large extent by the state) was able to hire a (part-time) employee.

Table 1. *Election Results of De Groenen, GroenLinks and Green Party for the European Parliament (EP) and the National Parliament (NP), 1983-1999*

Party	National Election		European Election	
	Year	% Vote	Year	% Vote
Groenen	1986	0.2	1984	1.3
	1989	0.4	1989	-
	1994	0.2	1994	2.4
	1998	0.2	1999	-
GroenLinks	1986	3.3	1984	5.6
	1989	4.1	1989	7.0
	1994	3.5	1994	3.7
	1998	7.3	1999	11.8
British Greens	1983	0.2	1984	-
	1987	1.3	1989	14.8
	1992	0.5	1994	3.1
	1997	0.5	1999	6.8

The performance of Greens in England and Wales falls somewhere between the two Dutch examples, although its electoral performance has been somewhat distinctive. Like De Groenen, at most general elections since formation it has scored less than 1% of the vote (most recently 0.5% in 1997). However, at second order elections its performance is noticeably better. It has increased its base at the local level over the last decade and currently has 37 local councillors in England. Like many Green parties its best performances have come at EU elections, notably in 1989 when it scored nearly 15% of the vote.⁷ In the 1999 EU elections it scored 6.8% and for the first time gained representation in the European Parliament with 2 MEPs. Nevertheless, with exception of the period 1989-1990, the Greens have remained marginal to British politics. Membership has similarly fluctuated throughout its history.⁸ Whilst on a rising curve in the 1980s, membership boomed following the 1989 European election success peaking at around 18,000, but within three to four years this had fallen back steeply to 2-3000. Currently, it is estimated that membership totals around 4000 in England and Wales, on whom the party is almost totally dependent for funds since there is no state funding for parties in the UK. The Greens do however employ a small number of full time staff in the national office, but in the main they are reliant on volunteer activists.

1.2 Organisation

The history and the ideological identity (see below) of the Green parties left its mark on their organisational structure. Their striving for grass roots democracy in society is also applied to their own party. Green parties attempt to practice 'New Politics', which essentially means that they are not organised 'top-down', but 'bottom up'. Party democracy and rank-and-file participation are cherished as goals in themselves.⁹ Much weight is attached to participation and internal democracy within the green movement. In this respect, the three parties do not differ that much. Perhaps GroenLinks is the least 'basic democratic'. Its organisation was inspired by its left-libertarian predecessors. In 1993 an investigation committee, however, considered GroenLinks to be too bureaucratic. It defined democracy as a primary external and internal goal for GroenLinks. The party should encourage participation of members as well as non-members in the public debate and practice more direct democracy. The recommendation to replace the delegate-congress by a congress open to all members, however, was rejected by the party congress, although in practice any active member was allowed to register for the congress. The party congress would take all-important decisions: adopt party programmes and byelaws, elect the party executive and nominate candidates for parliament.¹⁰ The party constitution also recognises 'categorical groups', which are allowed to propose motions and nominate candidates - functions similar to those of local branches. Seven such 'categories' organised themselves including, the Feminist Network, 'Pink Left' (gays and lesbians), immigrants (the Progressive Migrant Bloc), and the youth section.

The current structure of the Green Party (E/W) reflects the somewhat uneasy compromise of electoralists and decentralists within the party.¹¹ From the late 1980s to the mid 1990s the Greens expended considerable energy discussing internal organisational matters. Electoralists wished to reform the party organisation along the lines of a more mainstream party. Decentralists favoured maintaining the traditional grassroots style of direct democracy where power rested with individual members and activists. Whilst the party did streamline its organisation in 1992, it is far from resembling most party organisational hierarchies. The party has refused to select a party leader, preferring to elect two speakers for fixed three-year terms. The day to day decisions of the party rest with an elected executive committee, but party conference remains a major decision making body. Whilst Conference has become delegate based, in practice as Rudig notes 'the same activists who used to go before Green 2000 [1991/2 Reform Package] now again went to conference, this time as representatives'.¹² Equally, though some powers of the Regional Council were eroded, the party still remains heavily decentralised. Local branches have considerable freedom of action and the party maintains a strong regional level. In short, the internal party democracy is based on a hybrid of different models (direct democracy, representative democracy along with some delegated elements). However, the commitment to a participatory democratic style remains central to the party. In the 1980s, the organisation of De Groenen was based upon a combination of

direct (national) and indirect (regional) membership. The federal Green Council, based on representation, took the important decisions. All the members had voting rights at the party congress, but this body was only consultative. Seemingly, the federal principle was considered more important than the complete implementation of direct democracy. This was changed in the 1990s, when the federal party organisation was completely overhauled. De Groenen adopted a national organisation, based on individual membership only. The autonomous provincial organisations were abolished. The party congress acquired a pivotal position within the new structure; it became the highest authority within the party and has more or less the same functions as in GroenLinks. Any member of De Groenen can attend party congress (and vote). Moreover, a membership vote was possible that could correct decisions of the party congress. Hence, currently De Groenen's organisation is clearly based on the principle of direct democracy.

1.3 Ideology

Whilst Green parties may have common roots in new social movements and so called postmaterial values, ideologically, Green parties are not all the same. On a scale of deep-green (ecologism) to shallow-green (environmentalism),¹³ the British Greens traditionally have been seen as the darkest. The British Green party has tended to see itself as beyond left and right and indeed unlike some other Green related parties (such as GroenLinks) it has no strong connections with the political left in the UK. Nor has it particularly drawn strength from new social movement organisations. This has led to a rather peculiar British version of Green party politics. In terms of the ideological dimension, they have supported radical ecocentric positions, using the language of deep ecology, and drawn on the spiritual and holistic dimensions present in green political thought.¹⁴ The marginal nature of the Green Party in British party has arguably allowed the party to engage in considerable internal debate about both its identity and organisation. GroenLinks is to be found on the other end of the scale largely due to its roots. Socialist and environmentalist elements were mixed together at its foundation. The party programme, approved in 1991, was a compromise between 'ecoliberals' and 'ecosocialists'. The former defended the market economy and ecotaxes, the latter a more planned economy (providing planning procedures were democratic) and more regulation.¹⁵ The programme defined democracy, respect for nature and environment, social (distributive) justice and international solidarity as central values.

Compared to GroenLinks more ecocentrist positions were advocated by De Groenen, but not to the same extent as their British namesakes. Their programme was holistic and ecologist: mankind, earth, and universe were considered one interdependent whole. It did not focus on environmental policy, but called for an integrated approach based on decentralisation, recycling, small-scale

organisations, grass roots democracy and basic income. Instead of economic growth the Greens have traditionally advocated economic shrink, although this is now less pronounced than in the past.

1.4 Green Ideology and Technology

Participation and activism are key elements within Green ideology and its ideal organisational model. One of the potential instruments to stimulate this, or to implement direct democracy, is the use of new ICTs. Yet within ecologism there is also an important barrier in this respect - the rather ambivalent Green attitude towards technology. This is derived from the ecologist's rejection of an anthropocentric vision of society - man mastering nature by reason and the application of science and technology. This sense of superiority led to a system in which materialist objectives such as economic growth were considered far more important than environmental ones as the preservation of nature. To ecologists, the use of 'clean' technology is not the panacea that will solve all major problems. It merely provides a short-term fix for avoiding central questions concerning economic and human activity. According to Dobson, 'Green politics explicitly seeks to decentre the human being, to question mechanistic science and its technological consequences, to refuse to believe that the world was made for human beings'.¹⁶ Similarly, Pickerill also identifies a certain green ambiguity towards new technology:

Within the environmental movement the use of alternative technologies has significant support. Alternative technology can be defined as including small-scale constructions within a local environment that can be produced largely by recyclable, recycled or cheaply and easily accessible parts. In contrast, high, hard, or advanced technology can refer to complex technology which requires expertise in construction and use. Environmentalists tend to disapprove of such technology, and thus the use of the Internet and e-mail fits uneasily. Computers have significant environmental consequences in their manufacture and use and are closer to the ideals of high technology than alternative technology.¹⁷

In practice, although some activists in the wider Green movement have questioned dependence on ICTs, none of the parties under consideration here demonstrate explicit technophobia. In its electoral platform of 1998, the shallow-green GroenLinks had no problems at all with environmentally benign means of technology, although it acknowledged that the effects of cleaner technologies could be nullified by the increase of mobility or production. The more ecologist De Groenen and the Green Party (E/W) did not differ substantially from their environmentalist rival. In their programmes they were generally not distrustful of technology. All the parties regard ICTs as valuable but nevertheless, have not

advocated clearly the use of ICT in order to democratise the political system. For example, whilst there are sections in the basic programme of the Green Party (E/W) relating to science and technology and also to democratising the political system, neither make mention of the use of new ICTs.¹⁸ As yet therefore, none of the parties have clearly set out a policy for developing the use of ICTs within society.

2. Participation, Internal Democracy and the Potential Impact of ICTs: Conceptual Framework and Questions¹⁹

2.1 The WWW as a New Medium

In order to begin to understand parties' uses of the WWW for political communication, it is important to establish its essential properties as a media. Along with other forms of digital communication, the principal innovation of the WWW lies in its greatly increased carrying capacity or bandwidth. Compared with traditional forms of electronic communication (TV and radio) that rely on analogue signals, the space for messages in a digital medium is far greater. In addition, the WWW offers a graphical and auditory interface to digital communication, that makes it a particularly 'user-friendly' and appealing mode of accessing the Internet, or 'information superhighway'. These features of the web, it is argued, expand the nature of communication in five crucial ways, compared with traditional media:

1. *Volume*. Far larger quantities of information can be sent compared with previous modes of media communication.
2. *Speed*. Compression of data and more space for communication, decrease the amount of time it takes to send a message.
3. *Format*. The style of the message sent is changed as the combination of print and electronic communication allows information to be sent in audio, video and text form. Thus in-depth, and also dynamic and visually stimulating communication are possible, simultaneously.
4. *Direction*. The possibilities for two-way and truly interactive or synchronous communication are greatly expanded on the web, given the greater space and speed for information transmission. In addition, horizontal or lateral communication between groups and individuals is also dramatically enhanced due to the immediacy of hypertext linkage between sites.
5. *Individual Control*. Given the opening up of control over the direction in the sending and receiving of messages, power is decentralised to the individual consumer who has the choice of what to view, and also perhaps more significantly, what to publish.

In addition to these five intrinsic properties of web-based communication, two

related, but more externally 'market' driven characteristics should also be considered to differentiate it from other ICTs: *low cost* and *global reach*. While the current monetary cost of web access is higher than for television if one is starting from scratch, viewed as a 'point-to-mass' publishing medium, the web provides an undeniably cheaper way to reach an increasingly mass audience. Overall, therefore, it is argued that the potential changes to communication affected by web-based technology are to make it a more in-depth, immediate, dynamic, interactive and unedited process.

2.2 Parties, Participation and New ICTs

Given these supposedly new properties of new ICTs outlined above, we can derive a number of possible potential impacts of the new media on participation within parties. In general terms, it has been claimed that participation could be increased by use of Internet based technologies and if parties harness the technology they could be reinvigorated by new forms of communication. Such claims tend to rest on two theoretical explanations of participation:²⁰

(1) the rational choice perspective: Use of new ICTs will lower the costs of participating within parties. They can make gathering information, joining and contacting parties much quicker and easier. Thus for those who found traditional participation in parties difficult, (the housebound, elderly, single parents, those in rural areas) new ICTs may offer an alternative channel.²¹ In this context, the Internet could widen the numbers engaged in party politics.

(2) The recruitment network model also suggests a potential increase in participation via ICTs. This model stresses the importance of interpersonal or organisational/citizen to citizen mobilisation, rather than socio economic characteristics as the key to organisational participation. Political organizations mobilising strategies are therefore of prime importance. Parties could use ICTs to target and mobilise supporters by e-mail pyramids/lists, or offer on-line interactive dialogue for members or try to reach new supporters through glossy web-sites.²²

Such claims could of course apply to all parties, however, one might reasonably suppose that such a prospect would appeal in particular to Green parties for two reasons. From an ideological perspective, because of their attachment to participation and membership activism, but also, secondly, from a practical perspective, because they have a comparatively larger potential on-line target audience available for mobilisation. Currently, the Internet is still a minority medium, however, the traditional bastions of Green support (universities, teaching and public sector professionals) tend to be the very people with most access to the technology.²³ Hence, it would make rational sense for the Greens to pursue a strong ICT participation strategy. Our expectation on beginning this study was therefore, that the Greens would be more likely show a greater interest than other parties in ICT based activity and that their on-line activities would

reflect their participatory culture.

Although the potential of new ICTs to widen those participating in politics is in itself interesting, perhaps a more important question is what impact this is likely to have on party organisation and behaviour. Does electronic participation actually make any difference? Does it deepen the quality of participatory politics? Here then it may be useful to consider the potential impact of new ICTs on intra-party democracy in two areas.

The first area is vertical (top-down/bottom up) power distribution - relating to the relationships between the party hierarchies, central organisations and the grassroots members. Here the establishment of an ICCS could enhance individual members' abilities to inform the leadership's decisions and hold leaders accountable. The greater volume and speed of information flow offered via computer mediated communication combined with its interactivity and decentralisation into people's homes means members could have more frequent and direct access to party elites to communicate their opinions on policy matters, and organisational structure. Such developments would also provide party members with more information on what their leaders are doing, more quickly, and thus promote the accountability of elite level decision-making.

The second area of concern is spatial (cross-party) power distribution. This relates to the ability of internal party groups to communicate their views independently from the central or official party line, frequently and effectively to a broad audience, including the public, party members, and other intra-party groups. Again arguably, new ICTs could foster such activity. The independent adoption by internal party groups or prominent individuals of the new media in its external or more public face (i.e. the WWW) potentially allows them to communicate their views to a local, national, and global audience more frequently and effectively. The current lack of central control over the Internet means that party elites would not be in a position to prevent the widespread dissemination of internal party views, and possible dissent, if they chose to publish them in this manner. In essence, whilst use of ICTs might enhance local parties, intra party groups, it might make parties more difficult to manage and may also result in attempts by party hierarchies to control on-line outputs.

In the context of Green parties both the above scenarios might again be of more significance, given the extensive battles between fundamentalists and realists over intra-party democracy.²⁴ Our expectation was again that Green parties would be using electronic channels to improve intra-party democracy and further, that activists would be enthusiastically engaging with the technologies. This is not least because anecdotally there was existing evidence that the Green movement has been one of the most active in using the Internet for mobilisation and campaigning purposes.²⁵

Underlying these scenarios are two comparative broad elements: The cross-national dimension – what difference does country context make? Do political, cultural, and technological factors shape usage with Green parties. Secondly, the

party dimension - the paper seeks to compare directly the three parties. This is important given the differences in organisation, ideology and size between our three parties. It is important to consider what impact this has on their ICT strategies. Our initial expectation here was that the Greens (E/W) and the Dutch De Groenen being smaller and arguably more committed to grassroots democracy would be more likely to use the technologies for participatory purposes than GroenLinks.

3. Data and Methods

These scenarios were examined using four types of data: brief content analysis of both the national and intra-party groups' web-sites and party e-mail lists; a mail survey of senior communication officers at the party headquarters focusing on internal computer communication systems; and a brief e-mail questionnaire to intra-party webmasters.

3.1 Operationalisation

The content analysis of both the national and sub national party web-sites sought to examine the potential for openness and interactivity. Such information was also underscored by the e-mail questionnaire data. Overall such methods assessed:

- the opportunities for dialogue (e-mail contacts, e-mail lists, bulletin boards chat rooms);
- the level of intra-party activity on-line: the number of local parties with a presence on-line;
- the target audience of the sites: were they aimed primarily at party members or the electorate more generally?
- the level of intra-party dissent on-line. Were there sites devoted to critique of the national party strategy?

Data from a national party survey was used to assess the Greens use of ICCS, how far they are being used to promote member participation and how comparable green parties are with other parties. Specifically, the items of interest dealt with here were:

- who the users and potential users of the ICCS were and who the most frequent users;
- what the functions of the ICCS are or will be: is it predominantly a tool of downward or upward communication of information;
- what type of feedback takes place on the ICCS: mass - elite, or elite - elite;
- what impact does the feedback through the ICCS have upon party activity: does it generally prompt action and decisions or is it largely a 'talking shop', offering opportunities for expression but with no follow through.

4. Survey Results: Greens Online

4.1 Greens and National Web-sites

Origins

GroenLinks started a web-site in January 1994, a few months before the national elections. It was the first party represented in parliament that created a presence on the WWW.²⁶ However, the GroenLinks site fell victim to the law of the dialectics of progress, the sites which were established later by other parties were more modern and eye-catching. From September 1995 until early 1998 the site only attracted some 25,000 visitors. The site was subsequently relaunched on two occasions first in spring 1998 in readiness for the forthcoming national elections and then again more recently in February 2000.

The Greens (E/W) were also amongst the forerunners of party web activity, launching their site in September 1995 ahead of some of the UK parliamentary parties.²⁷ The site has also been restyled on two occasions, (early 1997 and early 1999), with elections being the prime motivation for overhauling the site. During the 1999 European elections the site was seen as competing relatively well with the major UK party sites in terms of both content and design sophistication.²⁸

De Groenen came on the WWW in the same period same time. In 1995 one of the party members created a text only site with no interactive features. Only later was an e-mail address added. An official site was eventually created in the lead-up to the national elections of 1998 with the support of a non-profit foundation that assisted idealistic organisations on the Internet. This site was also hardly interactive. There was no electronic space for debate, although visitors could make remarks or put questions.

Participative and interactive content

The content of three party sites were reviewed for participatory elements. Of the three, GroenLinks' newly revised site, is the most interactive and compared to its predecessors tries to foster more on-line participation. New interactive outlets were introduced, such as a guestbook; a loosely moderated political debate concerning statements put forward by one of the leading party politicians; on-line opinion polls in which site visitors could vote; and the occasional on-line chat-sessions with party leaders and national representatives. However, few people were making use of these new facilities. On average only one message a day was posted to the guestbook and debate and three votes cast in the opinion polls.

To a limited extent the site was also used for mobilisation and recruitment. Visitors could apply on-line for party membership and there were calls for attendance at party events and meetings. There were also a few links to environmental organisations like *Milieudefensie* (Friends of the Earth Netherlands), but not to smaller, more active radical protest groups.

The Greens (E/W) site had none of the more advanced interactive features of GroenLinks. Indeed, overall the site was fairly basic, although this assisted with the navigability of the site. However, the Greens site had three noticeable features: First, its relative openness. There are 42 different e-mail addresses available, including nearly all of the national officials (7 of the 9 executive party members e-mail addresses are listed and the main committees all have e-mail contact points). This compares favourably to the major UK parties where party leaders and politicians e-mail addresses are often not publicised.²⁹ Second, the prominence of facilities for members only including access to series of e-mail lists for party members (see section 4.2 below) and a supposedly closed members resource page with briefings and web graphics material for those setting up their own site (neither GroenLinks nor De Groenen had a closed membership section on their sites).³⁰ Recruitment and mobilisation appeals are also prominent on the site, with on-line membership form available and details on party spring conference and a calendar of party events.

The site of De Groenen contained predominantly basic information and was not interactive. There were only a few e-mail contacts and the site did not explicitly solicit feedback. On the site there was one e-mail option which could be used to become member, to comment on party policy or provide comments on the site. Beside that, there was the opportunity to contact the party's representative in the Senate. Nor did De Groenen use their site for mobilisation. The calendar of events was very brief, and there were no links to other environmental organisations or networks. In fact, the site had only one link, to one of the party branches.

Site function and role

Despite the increased degree of interactivity of the new GroenLinks site and the relative openness of the Greens (E/W) site, they are still predominantly text-oriented. They all contain election platforms, press releases, explanations of political views, brochures, etc. In this respect, the parties are not out of line with their larger counterparts, as was indicated by earlier questionnaires.³¹ Bottom-up, interactive communication was generally considered of secondary importance, by the webmasters of all the parties and the response of the voters of more importance than reactions of party members. Though the webmaster of the Greens (E/W) did note the growing importance of the web-site for recruitment, commenting that 'it [the web-site] is making a difference already. We have at least 80-90 inquiries per month from the joining page of the web-site. That's quite impressive given we're a party of only 4000 members'.³²

Although the present site of GroenLinks is more interactive than its earlier ones, one might ask if the party - *nota bene* the Internet pioneer in Dutch politics - has a clear, well-considered strategy concerning the use of ICT's to promote participation of the rank-and-file. In the past, GroenLinks, like most other Dutch parties, regarded a web-site as a necessary means of communication in the

national election campaign. It is questionable whether the party saw this digital medium as being functional and useful in itself or whether it also felt that it should not lag behind their rivals. At the national elections of May 1998, for instance, campaign leader Lagendijk did not have great expectations of the GroenLinks' site, but believed that his party had to participate because other parties also had a site.³³

4.2 National Party ICCS Survey

Origins and general comparisons

Of the three parties examined here only the Greens (E/W) possess an ICCS. This has been running since 1995 in the form of a national e-mail list system. Currently, they have 8 national lists³⁴ plus 3 regional ones for members only. The system is run on a voluntary basis, free of charge and managed by Green Party activists. The lists have a few hundred subscribers representing less 10% of membership. Comparatively within the UK, the Greens are relatively advanced in their use of technology for communication between members. Only seven of the sixteen surveyed UK parties and three of the nine Dutch ones have an ICCS and the British Greens were among the earliest innovators in this area. Indeed, they have made considerably more use of e-mail lists for members than the main UK parties. For example, it was only in late 1998 that the Labour Party experimented with ICCS in certain regional areas.³⁵

Although, GroenLinks does not have an ICCS it has an open mailing list (see 4.3 below), although the party executive itself is in no way responsible for it. The list was set up at the initiative of an individual member at the end of 1994 and is still run by volunteers. However, GroenLinks facilitates the list by announcing it on the party web-site and visitors could subscribe on the site.³⁶ It is described as 'an electronic medium for people who are interested in GroenLinks politics. You can informally and without committing yourself discuss all kinds of themes that are relevant to GroenLinks'.³⁷

De Groenen has no electronic debating mechanisms open or otherwise. As their webmaster notes, the party was 'too small' for such a system, 'there are only a couple of hundred members and a few branches where something is happening'. The daily executive of the party, however, uses e-mail in order to avoid having meetings. Members of the general executive are also informed by e-mail, but those who are not on-line are informed later and less extensively. These electronic procedures were prompted not for democratic reasons or saving money but as a means of saving time. According to the interim party chairman, it is simply far more efficient to use e-mail.

Target ICCS audience and function

In the survey of party officials, the Greens (E/W) responses found to be not dissimilar to other parties. The main users of the ICCS were claimed to be central

staff and constituency/ branch officials, which again was comparable to the main parties. Nevertheless, the Greens are one of only four UK parties to allow ordinary members access to their ICCS and members were said to be third most common category of user of the systems.

When asked to assign scores to the importance of potential ICCS functions, the Greens leant slightly more towards information dissemination and campaigning than the participatory elements (feedback from members and communication between members). Again this was a common pattern amongst most UK parties (see table 2). ICCS were generally seen as tools for information dissemination, often top down, rather than channels for feedback bottom-up or promoting the voice of members within party debates. Nevertheless, overall, the Greens did rate feedback and communication amongst members more highly than other parties. Similarly, when asked about the type of feedback the Greens scored upward flows of feedback higher than most of the other UK parties.

Table 2. Function of ICCS (UK Parties)

Party	Greens Eng/Wales	UK Parties (mean)
Information Dissemination	4	4.25
Campagning	5	3.88
Comunication between members	4	2.62
Feedback (member/constit)	3	2.22

5 = most important function 0 = of no importance

Impact of ICCS debate

Parties with an ICCS were also asked about the impact such communication had on party decisions. Officials were asked to classify the feedback in terms of how far it prompts action or decision making within the party. Three categories of effectiveness were offered:

- the least effective category was debative – feedback involved an exchange of opinion with no follow up necessary;
- mid level effectiveness was captured by the term consultative – opinions solicited with the goal of reaching decisions;
- the most effective category of feedback was listed as decisive – opinions communicated lead to direct action by the party.

Four of the seven UK parties using ICCS saw them as more than just debative including the Greens who categorised theirs as a consultative forum, indicating that such arenas are not simply 'electronic talking shops' but do sometimes inform party decision making.

In short therefore, whilst the Green (E/W) responses followed the general pattern of the other surveyed parties, there was noticeably more emphasis on the importance of members and participatory feedback functions were seen as more valuable.

4.3 Discussion Lists in Action: the Green Party and GroenLinks

To underscore the results from the general survey of web-masters the main closed discussion list of the British Green party lists was monitored for period of 10 days in February 2000 and GroenLinks open mail list was broadly analysed from the its beginnings at the end of 1994. This was possible because all the postings are kept in an on-line archive. Although not directly comparable, the aim here was to check the volume of participation, the type of debate that was being held and the nature of the participants.

Green (E/W) closed list

Over the 10 day period 79 messages were received which appears rather a low volume for a main discussion list. However, it is worth remembering that Greens run a number of national lists along with more local and regional ones, so the overall volume of electronic communication is perhaps greater than is first apparent.

In terms of content, the list was fairly eclectic with general discussions of internal party issues (notably electoral strategy), international events (opposition to the Austrian Freedom Party moves into government), party policy, as well as circulation of useful information concerning environmental and civil rights issues (particularly genetically modified foods). There was also publicity for rallies and a variety of mobilisation calls from letter writing campaigns to government (prosecution of General Pinochet), to support for non-violent direct action tactics. Overall, the list saw a predominance of genuine exchanges of opinion and debate, rather than simply static posting of messages. In other words, contributors were responding to one another.

Superficially, there appeared to be a diversity of contributors, with 31 different people sending e-mails to the list. However, closer analysis revealed a much more restricted clientele. Nearly two thirds of the messages (50) were sent by just nine people. Perhaps more pertinently, from a participation perspective, over a third of the contributors (11) held national positions within the party. Mainly, they were either on national policy committees, the executive committee, or held some

elected/appointed post. Furthermore, they were also responsible for over 50% of the messages. Of the remaining contributors, most tended to be local or regional party officials. One final, striking feature about the characteristics of list participants was the fact that they were almost exclusively male. Despite the Greens concern for gender politics, there was only one woman participant who made a single contribution. This would seem to add weight to the general stereotypical picture of Internet communication being predominantly a male preserve.³⁸

GroenLinks open e-mail list

Access to the mailing list of GroenLinks was free. One did not have to be a party member. The list started with 40 subscribers in November 1994 and peaked in the spring of 1999 at more than 270 partly because of the Kosovo crisis, which led to a significant increase in postings. Currently, however, the number of subscribers has fallen back to around 180 members. As with the Greens closed lists the subscribers are mostly male. According to data from the initial period only 15% were female, and this percentage seems not to have changed dramatically over the past five years.

The popularity of list has grown rapidly in line with the expansion of Internet based technology. In 1995, the first year of the list, there were some 315 postings which increased rapidly to 1,600 by 1998. In the space of year the number of message doubled 3,100 messages in 1999. Not all the subscribers are participating in the debate. On the contrary, according to the list-manager there is a hard-core of some 20-30 members who are active, most of the others are (national representatives of the party seldom react, unlike some of their colleagues from the European Parliament). Not surprisingly, overwhelmingly discussions are dominated by men, on average less than 5% of the participants are female. The dominance of this incrowd may be a barrier for other subscribers to participate. Moreover, the tone of the debate is not always inviting, with contributors not seriously debating issues but launching personal attacks. Indeed, occasionally participants are excluded from the list for breaking list etiquette.

The content of the list shows more or less the same pattern as the British one. Debate on the internal affairs of GroenLinks and its strategy and major international events (like the wars in former Yugoslavia). Occasionally participants try to influence party policy, for instance by mobilising on-line support to promote specific views at party congresses or by criticizing the party leadership. During the Kosovo-war the parliamentary group was heavy under attack because of its approval of NATO-air raids. The list is also used for mobilisation outside the party. People post appeals for demonstrations against for instance the extension of Schiphol airport, or against extreme right wing parties. In terms of quantity, the GroenLinks mailing list is rather successful. The number of subscribers and postings have increased substantially. With regard to the quality of debate, the picture is less clear. The debate was sometimes spoiled by

inflammatory language, or by simply ignoring the arguments of one's opponent. Overall, the list suffers from lack of official commitment. GroenLinks are not responsible for the list and can simply ignore debates.

From this admittedly limited evidence, one could not suggest that electronic channels were extending participation to new types of members or indeed ordinary grassroots members. Moreover, in the British case it would appear that the lists have become largely another useful means for communication amongst a small group of the most active and also most senior members of the party. With a restricted base, if the e-mail lists do become more important channels of communication, there is the danger of such lists becoming more exclusionary. In the Dutch case it is more or less the other way around, since the list is not particularly exclusive i.e. the party elite is not really engaged, it might be less attractive to participate. This highlights the central dilemma for parties - using closed lists may improve the quality of debate, but in doing so, they may also become much more exclusionary.

Nevertheless, one should not simply dismiss the role of electronic channels. Electronic communication can add to traditional forms of communication. Firstly, they can allow for ongoing, permanent debate and discussion and provide for much more regular contact between party activists than previously was the case. In the long term, electronic networks and regular contact with the party may well be useful for maintaining activists and member solidarity. Secondly, the debate is potentially more transparent than traditional meetings, members can subscribe and see what is going on, even if they themselves do not actually participate. This aided by the fact that participation is in the form of written contributions. Thirdly, the speed of electronic communication means that it is particularly useful for quickly rallying and mobilising activists for meetings, demonstrations and rallies. Fourthly, when (some of) the lists are moderated and formally integrated within the party organisation, the outcomes could be used to inform the decision making process within the party.

4.4 Sub-national Green Activity On-line

Scale of activity

The survey of sub-national activity in England and Wales located a total of 31 local or regional parties on-line. Of these, 12 covered more than one constituency, being either regional or city sites, rather than single electoral constituencies. Perhaps not surprisingly, the sites tend to be clustered in areas where local green parties are more prominent (Brighton and Oxford). However, the overall figure provides an exaggerated picture of on-line activity. Six sites addresses failed to work, a further six were either under construction or contained very minimal information and two had not been updated since the 1997 general election. This left a grand total 17 live sites that we were able to survey, covering somewhere between 2-5% of parliamentary constituencies. Even here it appeared that many

of the sites had not been updated in the past month. Whilst this activity appears minimal, it is comparable to the main parties Labour and Conservative.³⁹

GroenLinks in the Netherlands showed up somewhat better. In March 2000, around 45 local and regional party sites were accessible through its national site, of which 41 (the amount in January 2000) have been surveyed.⁴⁰ Nearly 20% of the 250 local branches of GroenLinks were on-line. The municipal elections of March 1998 were an important stimulus to start a site. In the six months up to the elections the number of sites seems to have been doubled. Especially the larger branches (in the university towns, for instance) had sites. Unlike the British Greens, most of these sites were functioning, although in general they are all rather basic. The Dutch Groenen present a totally different picture: only 3 of its 17 local branches had a site. As a result they are not included in the analysis below.

Opportunities for interactivity/participation/mobilisation

The content of the sites were reviewed to assess the extent to which they encouraged recruitment, mobilisation or participation via e-mail, networking links and appeals for joining. Whilst 93% of sub-national sites (E/W Greens 88% and GroenLinks 95%) had e-mail links, none actively sought feedback. In only 24% of English/Welsh sites and 13% of the Dutch cases could you actually join on-line. Whilst a few gave details of postal addresses for joining, many failed to mention membership at all. Consequently, there is no strong evidence that local parties in either country are actively using the Internet as means of recruitment.

Although most of the sites had hypertext links to other sites, these were generally links to other Green parties, in particular the national site. Only five had external links to green campaigns or environmental groups (FoE and Greenpeace plus a couple of links to the voluntary sector). Despite the British press highlighting green use of the net for mobilisation and protest, to campaign against local road or industrial developments, there was virtually no evidence of local green party sites engaging in this activity in either Britain or the Netherlands. The content of the majority of sites was either basic information on 'who we are', local or EU election campaign information (candidate information and election platform) or an assorted information on a range of issues not necessarily local, notably in the British case, genetically modified foods again.

Site function and role

To assist our of the function of sites, a short e-mail questionnaire was then sent to the 15 sites of the Greens (E/W) with e-mail of which just 8 replied; and to 41 of the GroenLinks' sites of which 24 replied. Whilst the numbers of especially the Greens (E/W) are too small to draw any definitive conclusions, they provide a fairly clear picture of the function of such sites and largely confirm the review of web-site content (see table 3) The respondents of both parties gave the highest

ratings to information provision directed at the local electorate in general. It is evident from the information gathered that the sites are not primarily designed for party members, or for participatory purposes. Feedback from both public and members received the lowest ratings of the British webmasters, particularly that from members (a miserly average 1.4). Their Dutch colleagues were more interested in reactions of the rank-and-file (3.4).

Table 3. Function of Local Web-sites

Party and Number	Informing of		Feedback from		Recruiting voters of other parties	Recruitment of members
	Voters	Members	Voters	Members		
Greens Eng/Wal (8)	5	N/A	2	1.4	N/A	3.4
Groen-Links (24)	4.6	4.1	3.4	3.4	2.9	2.6
Total (32)	4.7	N/A	3.1	2.9	N/A	2.8

Local web-masters were asked to assign scores to appropriate functions where 1 = not important and 5 = very important

One contradiction from the overview of site content, was that the British respondents here appear to give more weight to recruitment. (The Dutch local webmasters did not expect much from membership recruitment via their sites, probably because in GroenLinks members are enrolled by the national party organisation.) Although this maybe somewhat hypothetical, since none of the British parties had kept records/details of on-line membership enquiries or knew if members had joined via their sites. Moreover, few knew how many visitors they received each week (in most instances less than 20 visitors/week) – probably a good indicator of how seriously such web-sites are viewed.

On-line dissent

The final area we were interested in was dissent from party policy. Unlike many of larger established parties in both countries, the Greens and GroenLinks are not required to inform or seek permission from their regional or national party in launching web-sites, potentially providing the freedom to air their own local views. In the content no obvious forms of internal dissent from the national party line was found on any the public sites – either British or the Dutch. Whilst nearly

all of the webmasters who responded to the e-mail survey suggested that in theory they would have no problem with dissenting publicly on-line, none had yet felt the need to do so.

4.5 Explaining the Lack of On-line Activity

What explains this lack of local activity on-line? A number of suggestions can be provided. First, national party organisations have generally not developed a clear ICT-strategy of their own. For the most part, until recently, they have not seriously assisted local organisations, even if they have the means, like GroenLinks. As a result, local parties and branches are left to their own devices. This relates to the second factor - resources - to manage a web-site and keep it up to date, particularly one which would aim to have some degree of interactivity, is costly in terms of time. Most local parties are run by a few volunteers who lack the necessary time, support and money. Hence, in relatively small parties such as the British Greens, GroenLinks and the Dutch Groenen, a local web-site can be launched and well-maintained for short sustained periods such as electoral campaigns, but a consistent all year round effort seems to be out of reach for most of the local sites. Thirdly, therefore, the lack of activity probably indicates more about the state of activism within these parties, than it tells us about the potential of new ICTs for participatory purposes. In many cases, there are simply not enough activists to sustain local activities on or off-line.

5. Overall Analysis

Returning to the three dimensions we outlined earlier (vertical, spatial and comparative) the following analysis can be made:

Vertical dimension (members vs party elites)

There is some limited evidence that new ICTs have the potential to make the elites more accountable. E-mail discussions can make debates more transparent and party hierarchies more contactable. The Greens (E/W) are relatively innovative in using mail lists, as are GroenLinks experiments with on-line discussion with party leaders. Nevertheless, any accountability is likely to be weakened by two factors: from the evidence gathered here, it seems that the elite activists are likely to make the most use of the technology. Secondly, the level of accountability is dependent on who controls the agenda for using ICTs for discussion purposes (who frames the questions and debate).

Spatial dimension

There was little evidence from our survey that sub-national groups like local parties would benefit disproportionately from the new ICTs. The level of intra-group activity was relatively low, although will undoubtedly increase in the near

future. Again two factors are likely to limit any beneficial impact: Lack of resources at lower levels means that they cannot take advantage of all of the potential benefits of ICTs. Thus whilst all levels of political parties may derive certain gains from adopting new ICTs, those best placed to use the technology are generally the party headquarters or party elites. Moreover, in practice, if current initial trends continue, web-sites are unlikely to be used for interactive participation, but more for short-term election campaigning and information provision aimed at the electorate not party members.

Comparative dimension

Relative to other parties, Greens at least rhetorically show more interest in the use of new ICTs for participative purposes and they have been amongst the earlier innovators with the technology. However, in practice their use of technology is not radically different from most other parties, nor have they been as innovative as some Green protest networks.

There was not significant national differences between our parties, except in the use of e-mail lists and the scale of local party activity. However, rather than national or ideological factors, size appears to be the most important variable in terms of adapting to new ICTs. However, it is not a simple equation of largest parties with the most resources making the most use of new ICTs. From our three parties, clearly De Groenen is too small to make extensive use of the technology since it lacks both activists and resources. Although, it would seem that small parties with geographically widespread membership, (like the UK Greens), have the greatest incentive to make use of the technology for the practical purpose of networking because it negates the problems of distance. For larger parties (GroenLinks) the incentive maybe less if they have concentrated support and already possess well established off-line participative structures. Indeed, national mail lists debates with a large volume of contributors would become unwieldy and relatively worthless.

Conclusions

There is nothing inherently democratic or decentralist about new ICTs. Whether parties use them for participative purposes depends on the incentives and resources parties have to adapt them in such a manner. Even amongst Green parties, the main focus of web usage so far has been information provision and short term election campaigning aimed at the voters rather than members. As such web-sites often resemble little more than evolving electronic billboards. Whilst use of other web based technology (e-mail lists, chat forums etc.) may eventually enhance party democracy, if current trends are maintained then it is unlikely to extend participation within parties, although it may deepen the quality of participation for the already active (thus cementing the divide between activists and passive members). However, overall, for small-medium sized parties like the

Greens, the greatest gains from adopting the new media are more likely to be administrative (saving resources) and campaign based (establishing a profile), rather than participative. As the webmaster for the Greens (E/W) concluded: 'it's simply a faster and more efficient way of doing things, things we've always done'.

notes

1. G. Mulgan and A. Adonis, 'Back to Greece: the Scope for Direct Democracy', in: *Demos Quarterly*, 3 (1994), 2-9.
2. I. Budge, *The New Challenge of Direct Democracy*, Cambridge, 1996.
3. W. Rash, *Politics on the Nets: Wiring the Political Process*, New York, 1997.
4. In 1999 the percentage of the population with access to the Internet were 27% in the UK and 32% in the Netherlands; see P. Norris, 'Who Surfs Café Europa? Virtual Democracy in the US and Europe'. Paper presented to the Annual Meeting of the American Political Science Association, 1-5 September 1999, Atlanta, GA. In spring 2000, this had gone up to nearly 50% in the Netherlands.
5. W. Rudig and Ph. Lowe, 'The Withered Greening of British Politics: Study of the Ecology Party', in: *Political Studies*, 34 (1986), 262-284; A. McCulloch, 'The Ecology Party in England and Wales: Branch Organisation and Activity', in: *Environmental Politics*, 2 (1993), 20-39.
6. P. Lucardie, G. Voerman and W. van Schuur, 'Different Shades of Green: A Comparison between Members of *Groen Links* and *De Groenen*', in: *Environmental Politics*, 2 (1993), 40-62; G. Voerman, 'The Netherlands: Losing Colours, Turning Green', in: D. Richardson and Chr. Rootes (eds), *The Green Challenge: The development of green parties in Europe*, London/New York, 1995, 109-127; P. Lucardie, J. van der Knoop, G. Voerman and W. van Schuur, 'Greening the Reds or Reddening the Greens? The Case of Green Left in The Netherlands', in: W. Rüdig (ed), *Green Politics Three*, Edinburgh, 1995, 90-111.
7. Chr. Rootes, 'Britain: Greens in a Cold Climate', in: Richardson and Rootes (eds), *op.cit.*, 66-90; N. Carter, 'Whatever Happened to the Environment? The British General Election of 1992', in: *Environmental Politics*, 2 (1992), 441-447; idem, 'The 1997 British General Election', in: *Environmental Politics*, 6 (1997), 156-161.
8. W. Rudig, M. Franklin and L. Bennie, 'Up and Down with the Greens: Ecology and Politics in Britain', in: *Electoral Studies*, 15 (1996), 1-20.
9. P. Lucardie, 'Green Parties: A New Type of Party Organisation?' Paper presented at the Joint Sessions of Workshops of the European Consortium for Political Research (ECPR), University of Warwick, March 1998; Th. Poguntke, 'The "New Politics Dimension" in European Green Parties', in: F. Müller-Rommel (ed.), *New Politics in Western Europe. The Rise and Success of Green Parties and Alternative Lists*, Boulder, 1989, 175-194.
10. G. Voerman and P. Lucardie, 'Amateurs and Professional Activists: Green Party Organisation in the Netherlands'. Paper presented at the Joint Sessions of

Workshops of the ECPR, University of Warwick, March 1998.

11. B. Doherty, 'The Fundi-Realo Controversy: An Analysis of Four European Green Parties', in: *Environmental Politics*, 1 (1992), 95-120.
12. W. Rudig, 'Democracy vs Modernisation? Organisational Change and the British Green Party'. Paper presented at the Joint Sessions of Workshops of the ECPR, University of Warwick, March 1998.
13. S. Young, 'The Different Dimensions of Green Politics', in: *Environmental Politics*, 1 (1992), 9-44.
14. L. Bennie, W. Rudig and M. Franklin, 'Green Dimensions: The Ideology of the British Greens', in: Rüdig (ed), *Green Politics Three*, 217-239; Doherty, *op.cit.*
15. P. Lucardie, 'De groenen tinten van Groen Links', in: *De Helling*, 5 (1992), no. 3, 21-23.
16. A. Dobson, *Green Political Thought. An Introduction*, London, 1990, 9.
17. J. Pickerill, 'Environmentalists and the Net: Pressure Groups, New Social Movements and New ICTs', in: R. Gibson and S. Ward (eds), *Reinvigorating Government? British Politics and the Internet*, Aldershot, forthcoming, 241.
18. For details of the programme see the policies section of the Green Party web-site at <www.greenparty.org.uk>.
19. This section draws heavily on two previous articles: R. Gibson and S. Ward, 'Party Democracy On-line: UK Parties and New ICTs', in: *Information Communication and Society*, 2 (1999), 340-367; and idem, 'A Proposed Methodology for Studying the Function and Form of Party and Candidate Websites', in: *Social Science Computer Review*, 18 (2000), nr. 4 (forthcoming).
20. R. Gibson and S. Ward, 'Political Participation and the Internet in Europe: Who Wants and Wants-Not to Engage in On-line Debate'. Paper presented to the UK Political Studies Association, 23-25 March 1999, Nottingham.
21. J. Percy-Smith, *Digital Democracy: Information and Communication Technologies in Local Politics*, CLD Research Report No. 14, Commission for Local Democracy, London, 1995; B. Barber, K. Mattson and John Peterson, *The State of Electronically Enhanced Democracy: A Survey of the Internet*. A report for the Markle Foundation, Walt Whitman Center for Culture and Politics of Democracy, New Brunswick, NJ, 1997; B. Bimber, 'Toward an Empirical Map of Political Participation on the Internet'. Paper presented at the American Political Science Association Conference, 3-6 September 1998, Boston, MA.
22. C. Smith, 'Political Parties in the Information Age: From "Mass Party" to Leadership Organization?', in: W.B.J.H. van de Donk and I.Th.M. Snellen (eds.), *Public Administration in an Information Age. A Handbook*, Amsterdam, 1997, 175-189.
23. P. Lucardie, W.H. van Schuur and G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief*, Leiden, 1999.

24. Doherty, *op.cit.*
25. Pickerill, *op.cit.* There has been considerable media interest in the UK in the green movement's use of the Internet for mobilisation purposes. See for example, John Vidal in *the Guardian*, 24 January 2000.
26. G. Voerman and J.D. de Graaf, 'De web-sites van de Nederlandse politieke partijen, 1994-1998', in: *Jaarboek 1997 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1998, 238-269.
27. R. Gibson and S. Ward, 'New Media, Same Impact? British Party Activity in Cyberspace', in: Gibson and Ward (eds), *Reinvigorating Government?*
28. R. Gibson and S. Ward, 'An Outsider's Medium? The European Elections and UK Party Competition on the Internet', in: Ph. Cowley et al (eds), *British Parties and Elections Review Vol. 10*, London, forthcoming.
29. A recent review of the Labour Party site found only 27 e-mail addresses – none of which were for politicians or leading decision makers within the party; see Gibson and Ward, 'A Proposed Methodology'.
30. The resource page although supposedly password protected was in fact open to all visitors.
31. R. Gibson and S. Ward, 'UK Political Parties and the Internet: Politics as Usual in the New Media?', in: *Harvard International Journal of Press/Politics*, 3 (1998), 14-38; idem, 'Party Democracy On-line'; G. Voerman, 'Dutch Political Parties on the Internet', in: *ECPR-News*, 10 (1998), nr. 1, 8-9; Voerman and De Graaf, *op.cit.*
32. Interview with Green webmaster 2 August 1999.
33. Interview with J. Lagendijk, campaign leader of GroenLinks, 20 April 1998.
34. These cover general discussion, notices and information, strategy, policy, resources for media work, animal policy, regional council and one for the web team. The regional lists are for London, the North east and Yorkshire
35. Gibson and Ward, 'Party Democracy On-line'.
36. Only recently (at the beginning of April 2000) did GroenLinks start an ICCS, which the webmaster had not mentioned before in the survey. It is therefore not taken into account here.
37. The website address of GroenLinks is: <www.groenlinks.nl>.
38. Bimber, *op.cit.*; Gibson and Ward, 'Political Participation and the Internet in Europe'.
39. An earlier survey of the two main parties found Labour had around 4% of constituencies on-line and the Conservatives 8%; see Gibson and Ward, 'Party Democracy On-line'.
40. Included in this number are a few provincial sites. Also, a few sites accommodated several local branches.

AMATEURS OP HET BINNENHOF

De Partij van de Arbeid en het kabinet-Den Uyl

I.M. van den Broek^{*)}

Inleiding

Een zelfverzekerde PvdA presenteerde zich in 1971 aan het electoraat. Niet alleen fractievoorzitter en lijsttrekker J.M. den Uyl sierde het verkiezingsaffiche, maar ook de niet-verkiesbare partijvoorzitter A. van der Louw. Als de kiezers een kabinet met Den Uyl mogelijk zouden maken, kregen zij de PvdA er gratis bij, was de suggestie. Een kabinet-Den Uyl kwam er pas na de val van het kabinet-Biesheuvel en nieuwe verkiezingen. Het trad aan in mei 1973 en was een coalitie van PvdA, KVP, ARP, D66 en PPR. Maar het kabinet werd en wordt breed gezien als een PvdA-kabinet. Dit beeld is overgenomen door historici en politicologen.¹

In feite was de verhouding tussen partij en kabinet echter zeer problematisch. Enerzijds identificeerde de partij zich nadrukkelijk met dit eerste kabinet onder een socialistische premier sinds de vermaarde W. Drees. Anderzijds leverden de fractie en vooral het partijbestuur harde kritiek op het kabinetsbeleid. In dit artikel wordt gesteld dat deze spanning voortkwam uit verschillen in opvatting tussen de partijbestuurders en de eigen bewindslieden (en later ook fractieleden) over de wijze waarop politiek zou moeten worden bedreven en door wie dit moest gebeuren.

Het partijbestuur van de PvdA meende dat de politiek het domein was van de gewone burger. Nadat de kiezer zijn stem had uitgebracht op een partij, moest hij de verrichtingen van 'zijn' vertegenwoordigers in Den Haag kunnen volgen en zo nodig bijsturen. Het bestuur van de partij trad hierbij op als intermediair. Nu de PvdA in de regering was gekozen, voelde het partijbestuur zich ook direct verantwoordelijk voor het uitvoeren van de wensen van de kiezer door het

---

^{*)} De auteur wil hier haar dank uitspreken aan prof.dr. H.J.G. Beunders, prof.dr. J. Bosmans, drs. M.J. Broersma, dr. H. te Velde, drs. G. Voerman en dr. D.-J. Wolffram voor hun gedegen commentaar op een eerdere versie van dit stuk.

kabinet-Den Uyl. De historicus P. de Rooy schrijft dat het PvdA-bestuur niet Den Haag, maar Amsterdam (waar de partij zetelde) beschouwde als het centrum van de politiek.² Het probleem ging echter verder: de politiek in Den Haag werd gezien als een verlengstuk van die in Amsterdam. Het voornamelijk uit amateurpolitici bestaande bestuur vond dat het zich in naam van de PvdA-kiezer rechtstreeks diende te bemoeien met de landspolitiek. Het probeerde die te beïnvloeden door middel van strategische concepten, waarnaar ministers en Tweede-Kamerleden zich moesten voegen. Deze laatsten werden beschouwd als uitvoerders van de verlangens van de partij oftewel van de burgers die op hen hadden gestemd.

De bewindslieden en kamerleden zelf zagen dat echter anders. Om zinvol politiek te kunnen bedrijven, was volgens hen vakkennis en deskundigheid noodzakelijk. Beroepspolitici bezaten deze en hadden de verantwoordelijkheid het politieke spel op professionele wijze te spelen. Zij eisten dan ook een zekere autonomie van de partij om hun vak naar behoren te kunnen uitoefenen. Daarbij hoorde het sluiten van compromissen met politieke tegenstanders, flexibel omgaan met politieke strategieën en vooral het opereren binnen de context van de parlementaire democratie. Waar volgens het partijbestuur werkelijke democratie haar basis vond in de maatschappij en activiteiten van actiegroepen en politieke partijen een noodzakelijke aanvulling vormden op de parlementaire strijd, hielden bewindslieden en kamerleden onverkort vast aan het primaat van het parlement. Tijdens de discussies over de verkiezingsstrategie in 1976 leidden deze verschillen van inzicht tot conflicten die de PvdA tot op het bot verdeelden en haar relatie met het kabinet op scherp zetten. In de eindfase van de kabinetsformatie van 1977 maakten zij het uitblijven van een nieuw kabinet-Den Uyl tot een trauma.

Partijbestuur in de regering

Het partijbestuur van de PvdA bemoeide zich van het begin af intensief met het kabinet-Den Uyl. Direct na het aantreden van het kabinet schreven secretaris H.G. Ouwerkerk en voorzitter Van der Louw de partijgenoten-bewindslieden dat regeringsdeelname een belangrijk 'keerpunt' was. Deze formulering verwees naar *Keerpunt '72*, het verkiezingsprogramma van de drie progressieve partijen PvdA, PPR en D66. Dit programma diende te worden uitgevoerd, onder het toezicht oog van de partij: 'De kritische zin, die de partij kenmerkt zal u niet bespaard blijven. Waardering voor geleverd goed werk zal u echter evenmin onthouden worden.'³ Het bestuur stelde prijs op een intensief contact met de PvdA-ministers en -staatssecretarissen, vermeldde een nieuwe brief. Zij zouden de stukken van de bestuursvergaderingen ontvangen en op elke bijeenkomst werden ten minste twee ministers en twee staatssecretarissen verwacht.⁴ Tijdens een bestuurs- en fractieweekend in september 1973 werden nog enkele spelregels opgesteld om

geen kloof te laten ontstaan tussen ministers en partij. Vergaderingen moesten regelmatig worden bijgewoond en minister-president Den Uyl zou wekelijks moeten overleggen met fractievoorzitter E. van Thijn. Verder zou een stuurgroep worden ingesteld om de uitvoering van Keerpunt in de gaten te houden, de latere 'Keerpuntbewakingsgroep'.⁵ In oktober werd tijdens een vergadering van het dagelijks bestuur 'nogmaals bij de minister-president... aangedrongen op een rooster' voor het bijwonen van de partijbestuursvergaderingen. Van der Louw bepleitte een tweewekelijks gesprek tussen partijvoorzitter, fractievoorzitter en minister-president.⁶

Den Uyl maakte inderdaad één à twee keer per jaar een rooster, dat in eerste instantie uitging van twee bewindslieden per vergadering en later van vier.⁷ Minister van Financiën W.F. Duisenberg vertelde achteraf hoe de ministers 'in opdracht van Den Uyl' regelmatig naar het partijbestuur 'moesten'.⁸ De minister-president liet zich de bemoeienissen van de partij echter niet geheel zonder protest welgevalen. De bijeenkomsten van de Keerpuntbewakingsgroep wist hij aanvankelijk met succes te boycotten.⁹ Volgens C. van den Heuvel, opvolger van partijvoorzitter Van der Louw, probeerde de premier tijdens de wekelijkse gesprekken met haar en Van Thijn 'nogal eens door vage en omslachtige formuleringen te verhullen dat hij in een bepaalde zaak de vrije hand wilde houden'.¹⁰ Op bestuursvergaderingen werd geklaagd dat Den Uyl zich niet genoeg opstelde als partijman en vaak zijn zin doordreef. Van Thijn uitte bij de nabespreking van een congres in januari 1974 het bezwaar dat Den Uyl 'zonder voorafgaand overleg politiek heeft gemaakt'.¹¹

Ondanks deze wrijvingen slaagde de PvdA er beduidend beter in haar bewindslieden aan de leiband te houden dan de coalitiegenoten. Ook de besturen van deze partijen vroegen ministers en staatssecretarissen bestuursvergaderingen bij te wonen, maar legden zich er vervolgens bij neer dat deze maar zelden kwamen opdagen. Zo wilde het dagelijks bestuur van de KVP de communicatie met de bewindslieden verbeteren door hen periodiek uit te nodigen voor gesprekken met bestuur en fractie. De ministers stelden zich echter weinig actief op. Ze kwamen nooit allemaal en altijd te laat. Zelfs toen de partij in maart 1977 moest worden geïnformeerd over de kabinetscrisis, was slechts één minister aanwezig.¹² Ook de ARP organiseerde besprekingen die vaak weer moesten worden afgezegd. Als ze doorgingen, waren niet alle bewindslieden aanwezig of kwamen zij later. Er werd gesproken van een 'lauw-water-verhouding' tussen fractie, partij en bewindslieden. Het contact met de kamerfractie was al 'incidenteel', aangezien de ARP traditioneel een strikt dualisme tussen fractie en bewindslieden in acht nam.¹³ D66 huldigde dit principe ook. De solistische opstelling van de fractie en de enige minister J.P.A. Gruijters - die niet wenste op te treden als 'boodschappenjongen van de partij' - leidde echter tot grote ergernis.¹⁴ Het hoofdbestuur werd niet betrokken bij belangrijke politieke kwesties als de opvolging van de afgetreden staatssecretaris J.F. Glastra van Loon

en nodigde 'de halfgoden' tevergeefs uit voor bestuursvergaderingen en partijcongressen. Het stoorde partijvoorzitter J. ten Brink 'dat fracties en bewindslieden zo duidelijk demonstreren dat ze het HB als een nulliteit beschouwen'.¹⁵

Alleen bij de PPR waren de contacten tussen bewindslieden en partij intensiever. De ministers en staatssecretaris werden uitgenodigd voor vergaderingen en de communicatie met hen stond regelmatig op de agenda.¹⁶ In tegenstelling tot de socialisten identificeerden de politieke radicalen zich echter niet met het kabinet. Van de PPR-ministers en -staatssecretaris werd vooral verwacht dat zij de 'PPR-gedachte' naar buiten brachten en met hun optreden het imago van de PPR en haar identiteit als getuigenispartij niet schaadden.¹⁷ Op een vergadering van het dagelijks bestuur in februari 1976 werden weddenschappen om flessen wijn afgesloten op de levensduur van het kabinet, wat een afstand tot het kabinet suggereert die in het PvdA-partijbestuur ondenkbaar was.¹⁸ Het PPR-bestuur wilde zijn bewindslieden niet de wet voorschrijven. Na een conflict over de toetsing van het kabinetsbeleid aan *Keerpunt '72* leek het partijvoorzitter M.B.C. Beckers uiteindelijk 'onmogelijk en ondenkbaar voor een partijbestuur om een advies uit te brengen over de houding van de PPR ten aanzien van het kabinet zonder dat dat grondig wordt doorgepraat met de (gekozen) fracties en de door de partij naar voren geschoven bewindslieden'.¹⁹

Het partijbestuur van de PvdA wilde daarentegen niets liever dan rechtstreeks invloed uitoefenen op het kabinetsbeleid. Het voelde zich direct verantwoordelijk voor vraagstukken waarmee het kabinet worstelde, zoals de economische crisis. De toon van de beraadslagingen was ernstig en de discussies gingen niet zelden door tot midden in de nacht.²⁰ Wat dat betreft deden de vergaderingen niet onder voor de ministerraad. De bestuursleden vereenzelvigden zich zo met het kabinet, dat partijbestuurder en fractielid J.C. Kombrink eens in de wij-vorm formuleerde: 'We moeten vaker de portefeuillekwestie stellen, ook als het niet om een voor ons gelukkig issue gaat'.²¹ Het bestuur hield zich bovendien bezig met de manier waarop politiek werd bedreven. Voortdurend was het alert op een terugkeer van 'oude' of 'klassieke' politiek.²² Met deze vorm van politiek bedrijven, gekenmerkt door ondoorzichtige formaties en besprekingen in achterkamertjes buiten de partij om, nam men geen genoegen meer. Het partijbestuur had de taak op zich genomen voor de 'gewone kiezers' de gangen van de beroepspolitici in de gaten te houden, iets wat de vernieuwingsbeweging Nieuw Links had bepleit. In de jaren vijftig en zestig was het bestuur, waarvan toen met name kamerleden lid waren, een verlengstuk van de fractie geweest. Nu was echter het aantal parlementariërs in het bestuur beperkt en kon het een 'eigen gezicht' tonen en zowel fractie als ministers 'hinderlijk volgen'.²³ De bewindslieden die lid waren van de Steenwijkgroep, een officiële voortzetting van het in 1971 opgeheven Nieuw Links, vertegenwoordigden in het kabinet de belangen van de partij en probeerden haar te betrekken bij het beleid. Staatssecretaris W. Meijer van CRM had zelfs als voorwaarde voor zijn aantreden gesteld, dat partijman A. Peper 'in

een adviserende functie' op zijn departement zou worden aangesteld: 'Voor een kritische begeleiding lijkt me dit zeer belangrijk.'²⁴

Parlementaire democratie en politieke professionaliteit

De PvdA probeerde serieus de burgers te betrekken bij de politiek. De Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, startte bijvoorbeeld een reeks publicaties over de denkbeelden van de PvdA-bewindslieden, aangezien socialisten niet alleen geacht werden verantwoording af te leggen aan het parlement 'maar evenzeer aan hun kiezers'. En in het voorjaar van 1977 werden partijleden aangespoord een abonnement te nemen op *Socialisme en Democratie*: 'Als u actief bezig bent met politiek, kunt u dat onmogelijk halfbeleden doen.'²⁵ De kiezers moesten in de gaten kunnen houden wat er gebeurde in Den Haag en de partij trad hierbij op als intermediair. Dat de politiek steeds meer 'een beroep' was geworden, werd door WBS-directeur en partijbestuurslid W. Gortzak als een probleem gezien. Vertegenwoordigers van de PvdA konden het vroeger ver schoppen als ze een duidelijke socialistische visie hadden, maar nu hadden ze ook specialistische kennis nodig. Bovendien kostte het 'afgevaardigde zijn' veel tijd en inspanning, waardoor de volhouders al snel 'beroepspolitici' werden, aldus Gortzak. Zij raakten verwijderd van de gewone partijleden en naarmate zij hoger op de politieke ladder kwamen, nam de neiging toe om 'op politieke vragen technische antwoorden te geven'.²⁶ Met andere woorden: hoe verder de politiek kwam af te staan van de gewone burgers, hoe meer vaktechnisch en minder politiek zij werd.

De parlementaire democratie sprak naar het idee van Gortzak niet de taal van de burger.²⁷ Het 'aktiewezen' was een noodzakelijk correctiemechanisme, dat de mogelijkheid bood 'om de vervreemding, die in een vertegenwoordigende democratie per definitie optreedt, te overwinnen'.²⁸ Mede door de kloof tussen afgevaardigden en achterban ging de parlementaire democratie in veel opzichten 'mank'. Slechts weinig kamerleden slaagden er volgens de WBS-directeur in een redelijk evenwicht te handhaven tussen het Binnenhof en de kiezer: 'Het Kamerlid brengt een groot deel van zijn tijd in Den Haag door, zodat vrijwel onvermijdelijk het parlementaire spel voor hem het belangrijkste wordt. De kiezer verdwijnt gaandeweg achter de horizon, om pas weer voor het voetlicht te komen als de verkiezingen naderen.'²⁹ In het verlengde hiervan vonden partijleden als P. Reckman dat de basis voor de democratie niet in het parlement lag, maar in de maatschappij: 'het volk regeert; daarvan is de parlementaire democratie slechts één facet', schreef hij met J. Huige in het boekje *Doorn in de vuist*. Voor Huige en Reckman was de parlementaire democratie geen doel op zich, maar een belangrijke schakel in het democratiseringsproces en een mogelijk middel tot revolutionaire veranderingen. Klassenverhoudingen zouden volgens hen 'beter tot uitdrukking kunnen komen naarmate de politiek dichter bij de mensen staat;

naarmate de politiek meer uit de mensen zelf voortkomt'.³⁰

In bepaalde gelederen van de PvdA werd in de jaren zeventig dus de parlementaire democratie ter discussie gesteld. Dit bleek ook uit *Demokratisch socialisme in Nederland*, een publicatie naar aanleiding van het nieuwe beginselprogramma van de PvdA in 1977.³¹ Van Thijn schreef hierin: 'De representatieve democratie is een zaak van opportuniteit, niet van beginsel... Een gekozen parlement is een gebrekkig bouwsel dat tot een maximum aan correcties verplicht'. Met deze correcties, in de vorm van openheid, inspraak en acties, moest de directe invloed van de kiezers worden vergroot, want: 'Waar de burgers al zoveel macht hebben gedelegeerd aan het gekozen parlement mag worden verwacht dat deze volksvertegenwoordiging niet alleen formeel maar ook daadwerkelijk het hoogste beslissingsorgaan is in onze samenleving'.³² Van Thijn wilde een versterking van de positie van het parlement, maar wel vanuit het idee dat de parlementaire democratie een minimum was, dat werkelijke democratie breder was.

Dergelijke opvattingen leidden ertoe dat het partijbestuur de controle op het kabinetsbeleid niet overliet aan de afgevaardigden, en het bestuur van het land niet aan de ministers. In het belang van de achterban bemoeide het zich rechtstreeks met de landspolitiek. Het voelde zich zo thuis in Den Haag, dat partijsecretaris G.J. Heyne den Bak Den Uyl in juni 1974 verzocht in het Catshuis een 'ontmoetingsplek' te creëren waar PvdA-ers in verschillende functies met elkaar van gedachten konden wisselen. De ervaren secretaris-generaal van Algemene Zaken D. Ringnalda vond het maar een vreemde gang van zaken dat het verblijf van de minister-president zou verworden tot een dependance van het PvdA-partijbureau. Verwonderd schreef hij Den Uyl: 'U kunt in het Catshuis ontvangen wie u wilt. Maar waarom u en waarom het Catshuis?'³³ Zelfs binnen de partij werd eind 1976 geklaagd dat 'het PB te veel bezig is met wat er in de fractie en het kabinet aan de orde is, en te weinig met de partij'.³⁴ De houding van het partijbestuur leidde tot conflicten met de bewindsliden, de kamerfractie en minister-president Den Uyl. Deze partijleden waren immers professionele politici. Zij deelden veel beleidsmatige wensen met de partijbestuurders, maar bedreven politiek zoals dat op het Binnenhof gebruikelijk was.

Daarbij stond het primaat van de parlementaire democratie voorop en was men niet onverdeeld enthousiast over pogingen de democratie te verbreden. Zo meende onderwijsminister J.A. van Kemenade dat democratisering alleen zin had als de vereiste deskundigheid aanwezig was en maakte het zonder meer toepassen van 'one man one vote' volgens hem 'de democratische formule belachelijk'.³⁵ Ook voormalige Nieuw-Linkers die ooit radicale ideeën hadden verkondigd over democratisering, wisten toen zij eenmaal beroepspoliticus waren geworden niet zo zeker meer of een grote rol voor politieke partijen en buitenparlementaire bewegingen wel zo gunstig was voor de democratie. Nieuw Links was ooit begonnen als een 'opstand der amateurs',³⁶ maar vele leden waren snel

beroepspoliticus geworden. Door het politieke spel op professionele wijze te spelen hadden zij zich een positie in de partij veroverd en een groot aantal van hen was vervolgens kamerlid, minister (J.P. Pronk en I. Vorrink) of staatssecretaris (M.P.A. van Dam, Meijer en G. Klein) geworden. J. Nagel, die geen beroepspoliticus was geworden maar tot 1977 lid bleef van het partijbestuur, zei dat sommige Nieuw-Linkers 'gevestigde politici' dreigden te worden.³⁷ Hun opvattingen over het bedrijven van politiek veranderden mee met hun functie. Volgens Meijer had de 'spontaniteit' van 'aktivistische bewegingen... ongetwijfeld onze democratiseringsopvattingen verlevendigd', maar hij stelde ook vast dat 'een nogal naïeve opvatting over democratie' sterke invloed op het denken had gehad. Hij benadrukte dat de 'strijd om een meer democratische samenleving' nog steeds vooral werd geleverd in het parlement.³⁸

Behalve hun opvattingen over politiek speelde ook een gebrek aan deskundigheid de partijbestuurders parten bij hun bemoeienis met de landspolitiek. Gortzak schreef: 'Het kabinet houdt zich met talloze problemen bezig, de full-time politici uit de Kamer hebben er de nodige moeite mee het allemaal bij te houden, voor een gedeeltelijk uit amateurs bestaand partijbestuur, dat maar eens per veertien dagen bijeenkomt, is dat onmogelijk.'³⁹ Ook W. van der Zandschulp, lid van het partijbestuur en groot voorstander van het kritisch volgen van ministers en fractie, constateerde vlak voor zijn aftreden in september 1977 dat het bestuur geen schaduwfractie kon zijn: 'de beroepsjongens hebben toch altijd iets meer informatie, hebben net altijd iets meer feiten bij de hand'.⁴⁰ Gedurende de kabinetsperiode waren echter velen binnen de PvdA van mening dat amateurs het land konden en moesten besturen. 'Ruimte voor de amateur', luidde een tussenkop in een artikel over het functioneren van het partijbestuur.⁴¹

Identificatie en strategie

Het middel waarmee de PvdA het landsbestuur wilde beïnvloeden was de polarisatiestrategie. Deze was in 1967 geïntroduceerd door Van Thijn en gericht op het uit elkaar spelen van de confessionelen. De strategie was tegelijkertijd verkiezingsstrategie, bedoeld om de confessionele kiezers te dwingen tot een keuze tussen links en rechts, en een richtlijn voor het parlementaire handelen. Een harde opstelling tegenover de confessionele fracties moest hen kleur laten bekennen. Deze manier van optreden was lastig te verenigen met deelname aan een coalitiekabinet met diezelfde confessionelen. Het partijbestuur had in 1972 dan ook een voorkeur voor een progressief minderheidskabinet. Pas in een laat stadium keurde het de 10-6 verhouding tussen progressieve en confessionele bewindslieden in het kabinet-Den Uyl goed. Enige winst was namelijk geboekt. De PvdA had met zeven ministers, vergezeld van nog drie progressieve collega's, een dominante positie in het kabinet. En tot op zekere hoogte waren de confessionele partijen uit elkaar gespeeld: ARP en KVP namen wel deel, maar de

CHU was door PvdA-formateur J.A.W. Burger buiten de regering gehouden. De vraag of de partijstrategie kon worden voortgezet, beantwoordde het bestuur in juni 1973 bevestigend, maar hoe dat precies kon worden verenigd met deelname aan het kabinet bleef onderwerp van discussie.⁴²

Loslaten van de strategie was geen serieuze optie, aangezien dat een terugkeer zou betekenen naar 'oude politiek'. Juist de polarisatiestrategie was immers bedoeld om de situatie te doorbreken dat niet de burgers maar 'de heren in Den Haag' beslisten over de samenstelling van een kabinet, aldus Van Thijn.⁴³ De fractievoorzitter-annex-partijstrateeg trachtte zijn strategie daarom te verbinden met het slaan van een brug tussen progressieven en confessionelen in het kabinet-Den Uyl. Een eerste poging daartoe was het artikel 'Het kabinet-Den Uyl en de bierkaai?', dat begin 1974 verscheen in *Socialisme en Democratie*.⁴⁴ Partijbestuur en fractie volgden hem met argusogen. Men vreesde een aanzet tot 'oude politiek', waarbij de confessionelen als middenpartij hun regeringspartner voor het uitkiezen hadden. Kombrink hield als reactie op Van Thijs artikel een pleidooi om feller tegen de confessionelen uit te vallen; de partij moest zich niet neerleggen bij 'verouderde rooms-rode beeldvorming rond het kabinet'.⁴⁵

Ondanks de moeite die het kostte tegelijkertijd te regeren en vast te houden aan de polarisatiestrategie, raakten partij en kabinet steeds meer met elkaar verweven. In de zomer van 1974 maakte de PvdA het kabinetsbeleid tot inzet van de Provinciale Statenverkiezingen. Daarvoor moesten, in de woorden van Van der Louw, ministers, fractie en partijbestuur 'zoveel mogelijk één PvdA-beeld overbrengen'. Volgens de aantekeningen van Van Thijn merkte ook Tweede-Kamervoorzitter A. Vondeling in januari 1974 op: 'regering = PvdA = den Uyl'. Zelf stelde Den Uyl: 'De partij zal beoordeeld worden naar het kabinetsbeleid'.⁴⁶ Bovendien had Van Thijn in het 'bierkaai-artikel' het kabinetsbeleid in feite geïntegreerd in de partijstrategie. Als ARP en KVP zouden meewerken aan de realisering van wetsvoorstellen op het gebied van bijvoorbeeld inkomensbeleid, grondpolitiek en democratisering van de onderneming, kozen zij voor een progressief beleid en kon het kabinet-Den Uyl zijn brugfunctie vervullen.⁴⁷ Deze uitwerking van de polarisatiestrategie kreeg de naam 'druk-op-de-ketel-strategie' of 'ongeduldstrategie' en mondde in 1975 uit in de zogenaamde 'hobbelstrategie'. Met de aankondiging van het 'Jaar van de Waarheid' werd toen bepaald, dat als het kabinet niet enkele 'wezenlijke hervormingen' tot stand zou brengen, de PvdA zich er niet langer mee kon vereenzelvigen. De genoemde beleidsonderdelen - de vermogensaanwasdeling, de medezeggenschap in ondernemingen, de investeringsregeling en de grondpolitiek - kregen nu een zware politieke betekenis en gingen steeds meer gelden als 'de symbolen voor een progressief beleid'.⁴⁸

De pogingen het kabinet-Den Uyl onderdeel te maken van de partijstrategie leidden tot problemen met de eigen ministers. Zij waren niet altijd gecharmeerd van de druk die het partijbestuur op hen uitoefende.⁴⁹ De meeste bewindslieden

hadden ook niet zoveel op met strategievraagstukken. Den Uyl zelf was daarvan het voornaamste voorbeeld. Volgens de politicoloog Ph. van Praag bestond zijn bijdrage aan een strategiedebat in september 1974 uit slechts één interventie. Toen werd gesproken over de progressieve meerderheid, zei Den Uyl dat het er om ging dat de mensen PvdA gingen stemmen. De PvdA moest de confessionelen dan ook pas voor een keuze stellen als duidelijk was of het kabinetsbeleid een succes was: 'als het kabinetsbeleid niet zo best is, moet je dat de konfessionele partijen in de schoenen schuiven'.⁵⁰ Ondertussen werd binnen de PvdA de hobbelstrategie steeds belangrijker. Zij was onder meer bedoeld om iets te doen aan 'het onbehagen in onze eigen rijen' en ontwikkelde zich in de woorden van Van Praag 'tot een essentieel onderdeel van de partij-identiteit'.⁵¹ Omdat de bewindslieden niet altijd van harte meewerkten aan de strategische plannen en beleidsmatige eisen van de partij, vroeg het bestuur zich steeds opnieuw af of het zich nog wel kon identificeren met het kabinet. In maart 1976 maakte het partijbestuur een 'tussentijdse balans' op. In het partijblad *Roos in de vuist* schreef het dat het kabinet-Den Uyl in eerste instantie een 'vonk had doen overslaan' naar het kiezerscorps, maar dat erover viel te twisten of die nog niet was uitgedoofd. Aan het slot van de verklaring werd gesteld dat het 'meebeslissen van de gemeenschap en van de betrokkenen' de diepere zin was van *Keerpunt '72* en dat het kabinetsbeleid daarop zou worden beoordeeld: 'Bij deze tussentijdse balans kunnen we zeggen: het kabinet-Den Uyl is ons kabinet. Aan het kabinet de taak om dit zo te houden'.⁵² Het kabinet-Den Uyl diende zichzelf in te passen in de partijstrategie en in het beleid te laten zien dat het een echt PvdA-kabinet was. Het moest ook tonen dat daadwerkelijk op een andere manier politiek werd bedreven dan in het verleden, dat de Nederlandse kiezer iets te zeggen had over de politici in Den Haag.

Verkiezingsprogramma en meerderheidsresolutie

Tijdens de voorbereiding van de verkiezingen van 1977 kwamen de verschillen in opvatting tussen partijbestuur en bewindslieden steeds meer aan de oppervlakte. Verscheidene PvdA-ministers konden zich niet vinden in het gedetailleerde verkiezingsprogramma dat het bestuur in het voorjaar van 1976 ontwierp. Het leek hen politiek weinig realistisch en het bood toekomstige bewindslieden nauwelijks de mogelijkheid zich aan te passen aan veranderende omstandigheden, toch een essentieel onderdeel van hun functie. Bij de presentatie van de verkiezingsstrategie in het najaar kwamen deze conflicten tot uitbarsting. Toen bleek bovendien dat ook de leden van de Tweede-Kamerfractie meer ruimte wilden om hun vak uit te oefenen. De strategie sloot de vrijheid van handelen van de individuele volksvertegenwoordiger uit, hield grote politieke risico's in en zou de samenwerking met andere fracties in het parlement bemoeilijken. Toen het partijbestuur in het voorjaar van 1976 het verkiezingsprogramma

publiceerde, uitten verschillende ministers kritiek. Zo schreef Den Uyl aan Van Thijn en Van den Heuvel dat men zich beter kon zetten 'aan de voorbereiding van een korter, overzichtelijker en helder geformuleerd stuk', inbegrepen een op de politieke situatie aan het eind van het jaar herschreven inleiding en verantwoording en inclusief de bijstelling op grond van de dan beschikbare gegevens over de financiële mogelijkheden en beperkingen'.⁵³ Dat de kritiek met name te maken had met andere ideeën over het bedrijven van politiek, bleek uit de reactie van Duisenberg. Hij publiceerde een alternatief programma in *Socialisme en Democratie*, getiteld 'Doorgaan '77', dat veel minder gedetailleerd was en meer vertrouwen zou schenken aan de politici die het dienden uit te voeren. De minister van Financiën gaf toe dat hij niet voortdurend wenste te worden gevolgd door de 'participerende partij' en bepleitte een andere opvatting van democratie: 'In mijn opvatting kan een democratie alleen functioneren indien in vergaande mate de bereidheid tot delegatie van vertrouwen bestaat. Vertrouwen in de gekozenen en aangestelden. Indien ook zij die kiezen en zij die aanstellen het zelfvertrouwen kunnen opbrengen te staan voor hun keuze en hun eigen, volwassen oordeel.' Het was niet toevallig dat zijn alternatieve programma een versterking van de positie van het parlement beoogde.⁵⁴

De kritiek die Duisenberg kreeg, ging vervolgens ook niet over de inhoud van zijn programma, maar over de manier waarop hij het politieke metier opvatte. Volgens voormalig partijbestuurder C. Egas ademde zijn stuk een 'regentenmentaliteit' en behoorde de minister tot de 'nieuwe mandarijnen' ofwel 'wetenschappelijk opgeleide bestuurders die menen dat zij wel kunnen uitmaken wat goed is voor het volk'. Dat het programma-Duisenberg vertrouwen vroeg voor een zeer globaal en dus vaag program, onder afwijzing van de participerende democratie, tendeerde volgens hem naar 'fascistische methoden'.⁵⁵ In een reactie hierop betoogde Duisenberg dat vertrouwensdemocratie en participatiedemocratie elkaar niet hoefden uit te sluiten. Het vertrouwen mocht immers niet blindelings zijn en permanente toetsing aan de overeengekomen uitgangspunten was noodzakelijk. Maar die controle kon alleen effectief zijn als zij niet was gericht op details maar op de hoofdlijnen: 'In de details is de bestuurder altijd enkele slagen voor en hij moet dat ook zijn,' meende de bewindsman. Hij wees zijn partijgenoot er bovendien op dat om ideeën om te zetten in werkelijkheid het uitoefenen van macht noodzakelijk was en dat deelname aan een regeringscoalitie daarvoor nog altijd de meest doeltreffende methode was.⁵⁶ Van Thijn vond dat de openlijke kritiek van bewindsliden op het verkiezingsprogramma - in een brief aan Den Uyl noemde hij behalve Duisenberg ook Pronk en minister van Buitenlandse Zaken M. van der Stoep - getuigde van 'een verontrustende vervreemding ten opzichte van de partij'.⁵⁷ Die kloof zou alleen maar groeien toen het partijbestuur zich in de nazomer zette aan de formulering van de verkiezingsstrategie. Bovendien ging nu ook de fractie uit de pas lopen.

Het kabinetsbeleid werd inzet van de verkiezingen. Maar tegelijkertijd werd de hobbelsstrategie voortgezet, die ARP en KVP moest dwingen mee te werken aan de afronding van het hervormingsbeleid. Als verkiezingsvariant van de partijstrategie werd de zogenaamde 'meerderheidsstrategie' geformuleerd. In grote lijnen hield deze in dat van de kiezers een uitspraak werd gevraagd over deelname aan een tweede kabinet-Den Uyl. Men wilde alleen doorgaan met regeren als de progressieve partijen gezamenlijk verkiezingswinst zouden boeken en als opnieuw een meerderheid werd verkregen in een volgend kabinet-Den Uyl (in het midden werd gelaten of hierbij alleen de PPR of ook D66 zou worden betrokken). De PvdA wilde dus op basis van de verdiensten van een coalitiekabinet winst boeken om vervolgens door te regeren, bij voorkeur in een kabinet waarop de partij nog duidelijker haar stempel kon drukken. Volgens sommigen mocht opnieuw regeren zelfs alleen in een 'homogeen progressief meerderheidskabinet'.⁵⁸ Ook de PPR, die de meerderheidsstrategie mede had bepaald in de onderhandelingen over hernieuwde samenwerking, wilde voorkomen dat in vervolg op het in haar ogen te rechtse kabinet-Den Uyl na de verkiezingen een gewone rooms-rode coalitie zou worden gevormd.⁵⁹

Veel bewindslieden en ook enkele kamerleden zagen anno 1976 echter meer in een rooms-rode coalitie dan in progressieve samenwerking.⁶⁰ In 1972 had de PvdA zich bij de verkiezingen verbonden met PPR en D66. Dit had niet geleid tot een meerderheid voor deze partijen, maar wel tot een kans voor het kabinet-Den Uyl, het 'meest progressieve kabinet ooit', om te laten zien wat het kon. Het kabinet werd nu gezien als een onderdeel van de partijstrategie, die na nieuwe verkiezingen moest leiden tot een meerderheid. Maar Den Uyl vond een voortzetting van de strategie van 1972 weinig realistisch: 'We hebben er een gooi naar gedaan, en we hoopten op een progressieve meerderheid. We gingen de verkiezingen in met een minimumprogramma en een anti-CDA motie. Dat kunnen we niet herhalen'.⁶¹ Net als de meeste PvdA-bewindslieden was hij niet enthousiast over de meerderheidsstrategie van zijn partij. H. Beereboom, medewerker op Algemene Zaken, geloofde echter niet 'dat de luitjes een sterke neiging zullen hebben dit model uit handen te geven' en raadde de premier aan ervoor te zorgen dat op de komende partijbestuursvergadering over de meerderheidsstrategie enige bewindslieden aanwezig zouden zijn.⁶² Op de eerstvolgende vergadering van 13 september probeerde Den Uyl inderdaad de strategie te nuanceren: 'voor het eerst was er in Nederland een progressief kabinet. De inzet van de verkiezingen moet de continuering zijn, tegenover een rechts kabinet. Als de PvdA verliest, komt er een rechts kabinet. Alle andere middelen leggen het af tegen dat ene thema'.⁶³

Het partijbestuur wilde echter de kiezers een maximum aan duidelijkheid bieden in hun eventuele keuze voor een nieuw kabinet-Den Uyl. Van Thijn schreef in zijn column in *Roos in de vuist* dat de verkiezingsuitslag duidelijke aanwijzingen moest geven over hoe een volgend kabinet eruit moest zien, zodat dat niet

achteraf in de binnenkamers van de formatie kon worden uitgemaakt.⁶⁴ Bij de presentatie van de strategie in de meerderheidsresolutie op 13 oktober werden dan ook harde getalsmatige eisen gesteld: er zou alleen een tweede kabinet-Den Uyl komen als PPR en PvdA samen verkiezingswinst zouden boeken en als beide partijen op basis van dit vertrouwensvotum van de kiezers een meerderheid zouden krijgen in het nieuwe kabinet. Deze voorwaarden vonden zowel bewindslieden als fractieleden onwerkbaar. Zij zouden de kans op hernieuwde regeringsdeelname alleen maar verkleinen en tot problemen met de confessionele partners in het kabinet leiden. Direct na de bekendmaking van de meerderheidsresolutie maakte de Tweede-Kamerfractie duidelijk dat zij bezwaren had tegen de samenwerking met de PPR en dat de resolutie te strak gereguleerd was. Er was geen ruimte voor 'gewetensnood' - en dus voor de eigen verantwoordelijkheid - van de individuele volksvertegenwoordiger. De fractie distantieerde zich van de resolutie waarvan haar voorzitter een van de belangrijkste architecten was, en daarmee ook van hemzelf.⁶⁵

Wat volgde, waren eindeloze discussies waarin het partijbestuur onverkort wilde vasthouden aan de geformuleerde meerderheidsstrategie, terwijl ministers en staatssecretarissen deze wilden nuanceren en het oplossen van de problemen in het kabinet voorop stelden. Den Uyl zei op de partijbestuursvergadering van 18 oktober dat hij de opeenhoping van voorwaarden onverstandig vond, nu nog elke dag moest worden samengewerkt met ARP en KVP. In algemene zin zou men volgens hem 'de kiezers in staat kunnen stellen de progressieve signatuur van het kabinet te handhaven'. Maar dat was 'iets heel anders dan de algebraïsche formule die nu in de resolutie staat'. Zijn eerste zorg was dat de presentatie van de resolutie had geleid tot grote problemen met vooral de ARP-bewindslieden in het kabinet, die 'oprecht gewond' waren.⁶⁶ Minister van Sociale Zaken J. Boersma dreigde zelfs met aftreden, een reactie die de minister-president 'logisch' vond: 'Iemand als Boersma was uitgebroken uit zijn eigen partij, heeft gevochten voor het kabinet en zijn loon is nu de kleinste te blijven.' Staatssecretaris W. Polak van Binnenlandse Zaken gaf aan dat ook W.F. de Gaay Fortman 'zeer gegriefd' was: 'hij heeft wat voor ons over gehad'.⁶⁷

De andere PvdA-bewindslieden lieten zich niet onbetuigd. Staatssecretaris A. Stermerdink van Defensie schreef in zijn dagboek dat al op 14 oktober de meesten van hen de tekst van de resolutie hadden afgewezen. Zelf vond hij de filosofie erachter goed, maar de uitwerking 'onzinnig'. Tijdens een uitvoerig beraad op 15 oktober was de teneur dat Den Uyl moest ingrijpen. De bewindslieden lieten zich in kritische bewoordingen uit over het partijbestuur.⁶⁸ Ook op de vergadering van 18 oktober uitten zij sterke bezwaren tegen de meerderheidsstrategie en de manier waarop deze was verwoord in de resolutie. Minister Vorrink was beledigd door de impliciete kritiek van de partij in de 'paragraaf' over de eensgezinde ministersploeg, die zij 'een barre schande' noemde: 'Dat slaat op een partijtje ongeregeld in het kabinet dat niet trouw is aan de uitgangspunten en het

programma. Dat is onrechtvaardig en afschuwelijk.' Uit de woorden van minister van Defensie H. Vredeling bleek dat de prioriteiten van de bewindslieden anders lagen dan die van de partij: 'Het gaat uiteindelijk om het programma van het nieuwe kabinet, en het gaat er niet om de PvdA groot te maken.' Duisenberg ging het verst in zijn kritiek door de meerderheidsstrategie als zodanig 'niet democratisch' te noemen. Van Thijn antwoordde hem dat de partij streefde naar 'een democratie waarin de kiezers beslissen over het soort kabinet dat er komt'.⁶⁹ Het partijbestuur probeerde te voorkomen dat de interne verdeeldheid naar buiten kwam. Bestuurslid C. Roozmond verweet Van den Heuvel dat men de gewestelijke bestuurders in Utrecht had wijsgemaakt dat er sprake was van 'volstreekte eensgezindheid tussen partijbestuur, fractievoorzitter en lijstaanvoerder'. Hij had Den Uyl immers in het partijbestuur horen zeggen dat hij zich niet verantwoordelijk voelde 'voor de vorm van de ontwerp-resolutie, noch voor de uitwerking, noch voor de snelle publikatie ervan'. Volgens Roozmond waren de gewestelijke bestuurders zich 'kapot geschrokken' als ze hadden geweten dat minister Van Kemenade, een warm voorstander van de ontwerp-resolutie, 'en bezwaar maakte tegen het tijdstip van publikatie en het oneens was met de zo stringent geformuleerde voorwaarde van de grootste combinatie en die voorwaarde later zelfs "onwaarachtig" noemde'.⁷⁰ In het partijblad probeerde Van Thijn de verdeeldheid enigszins te verhullen. Hij schreef dat de fractie het weliswaar niet eens was met de ontwerp-resolutie, maar wel unaniem achter het beginsel stond dat de kiezers zouden beslissen over een nieuw kabinet. De bewindslieden plaatsten zich volgens hem wel 'buiten de echte discussie in onze partij'. Hun opvatting was immers dat onderhandelingen na de verkiezingen beslissend moesten zijn voor het al dan niet deelnemen aan een volgend kabinet. 'Mogen in onze democratie de mensen zélf bepalen of zij onze deelneming in een volgend kabinet-den Uyl op prijs stellen?' vroeg hij retorisch.⁷¹ Voor de bewindslieden stond echter het herstel van de eenheid in het kabinet voorop. Den Uyl gaf tijdens een beraad met fracties en partijbestuur op 1 november opnieuw aan dat de meerderheid op een meer symbolische manier moest worden opgevat. Hij vond het nog steeds problematisch dat de meerderheidsresolutie 'politiek functioneert' als een motie van wantrouwen tegen de confessionele bewindslieden. Ook minister Pronk, aanvankelijk voorstander van de resolutie, zei nu dat 'de mensen in het kabinet die nu dicht bij ons staan de indruk hebben dat ze... als oud vuil weggegooid worden'.⁷² Op een nieuwe partijbestuursvergadering op 3 november zag Van Thijn dat zich een scheiding aftekende tussen de wensen van degenen die politiek bedreven in het partijbestuur en de PvdA-politici op het Binnenhof: 'We moeten zien af te komen van de tegenstellingen tussen links en rechts of amateurs en professionals.' Deze scheiding was echter manifest. Staatssecretaris Van Dam, bij zijn aantreden boegbeeld van Nieuw Links, was het met Duisenberg, maar ook met Boersma, eens dat de meerderheidsresolutie in deze vorm niet democratisch was. De

bewindslieden vonden dat Den Uyl de onrust moest bezweren door een verklaring af te leggen. 'Het PB zou dan kunnen zeggen dat ze de gedachten van Den Uyl in welwillende overweging neemt,' aldus Pronk. Zoals inmiddels gebruikelijk bij dergelijke besprekingen, eindigde de discussie over het al dan niet toestaan van een verklaring door Den Uyl in chaos en ellende. Midden in de nacht kondigden de partijbestuursleden Kombrink en Nagel aan te willen aftreden, maar niet op dit tijdstip. Van den Heuvel stelde voor te schorsen, Roozmond was juist van mening dat men niet uiteen moest gaan, weer een ander vond dat men beter de maandag erop verder kon gaan.⁷³

In het tumultueuze eindspel kreeg Den Uyl min of meer zijn zin, schreef Stermerdink: 'Vergadering van het partijbestuur. En wel tot vijf uur in de ochtend! Schouwspel dat zich voordeed was niet te geloven. Een chaotische vergadering, een wanhopige voorzitter, orde-discussies aan de lopende band. Schorsing van een paar uur, onoverzichtelijke besluitvorming. Uiteindelijk kreeg Joop den Uyl het groen/rode licht, anders is het niet te omschrijven.'⁷⁴ De lijsttrekker, geïnteresseerd in het zoeken en vinden van de mazen in partijbestuursbesluiten, nuanceerde in een verklaring de meerderheidsresolutie. Het partijbestuur noemde zijn uitwerking van de grondgedachte van de resolutie vervolgens 'aanvaardbaar'.⁷⁵ Daarmee herstelde Den Uyl de eenheid in het kabinet en stelde hij zijn minister-presidentschap in feite boven zijn partijleiderschap, zoals ook het bestuur zich realiseerde. In een volgende vergadering merkte een lid op dat hij had gedacht dat de resolutie een 'stuk voor onszelf' was, totdat Den Uyl 'alles weer heel ruim interpreteerde'.⁷⁶ Van Thijn verantwoordde de gang van zaken in *Roos in de vuist* met de opmerking dat een strategie bedoeld was om de eigen positie te versterken en tegenstanders te verdelen. Als zij alleen maar zorgde voor verdeeldheid in eigen kring, moest zij worden bijgesteld. Hij benadrukte dat de conflicten waren opgeroepen door de 'bonzen', ofwel de ministers, en dat zij hun eigen rotzooi nu hadden opgeruimd.⁷⁷

Partij en kabinetsformatie

Naar buiten toe was de eenheid in de PvdA hersteld, maar intern gingen de discussies over de interpretatie van de verkiezingsstrategie nog geruime tijd door. In het begin van 1977 gingen zij over in meer concrete beraadslagingen over de verkiezingscampagne. In maart viel het kabinet-Den Uyl op de valreep. Vice-premier en CDA-lijsttrekker A.A.M. van Agt speelde een belangrijke rol, door op de NCRV-televisie het einde van het kabinet vast aan te kondigen. Zijn optreden leidde tot grote frustratie bij zowel bewindslieden en fractie van de PvdA als bij het partijbestuur. Van Thijn sprak van een 'daad van onrecht waartegen wij in beroep gaan bij de hoogste beroepsinstantie die onze democratie kent, de kiezer zelf'.⁷⁸ Het rechtstreekse beroep op de kiezer om te beslissen over een toekomstig kabinet was dus alleen maar urgenter geworden. Nadat de PPR de samenwerking

had opgezegd, ging de PvdA voor het oog van de buitenwereld 'in complete identificatie met het kabinet-Den Uyl de verkiezingen van 1977' in, zoals PPR-fractie leider B. de Gaay Fortman schreef.⁷⁹ Het leverde een historische winst van tien zetels op. In het algemeen werd deze zege toegeschreven aan het optreden van het kabinet en vooral de minister-president, die in de campagne een belangrijke rol had gespeeld. Binnen de PvdA zag men de overwinning echter als het resultaat van de meerderheidsstrategie.⁸⁰ Nu de waardering van het volk voor zijn regeerprestaties overduidelijk was gebleken, zag het partijbestuur geen reden de bemoeienissen met het Haagse bedrijf niet voort te zetten.

Door deze opstelling kwamen ook tijdens de formatie van 1977 amateurpolitici in de partij tegenover de professionele vertegenwoordigers op het Binnenhof te staan. Kombrink schreef dat de discussies in het bestuur tijdens de formatie van 1977 met name gingen over de wijze waarop de PvdA de onderhandelingen kon 'besturen', alsmede over de vraag hoe beknopt of uitgebreid het regeerakkoord moest worden. Bij het maken van werkafspraken was de bezorgdheid groot dat de fractie te weinig in de melk te brokkelen zou hebben.⁸¹ Deze directe betrokkenheid werd door ingevoerde buitenstaanders zeer dubieus gevonden. Zij schoot 'bij menig commentator in het verkeerde keelgat'. Gortzak noemde als voorbeeld de politiek redacteur van *Het Parool* H. van Wijnen, die zich volgens hem tot tolk maakte van veel van zijn collega's, alsmede van staatsrechtgeleerden en politicologen toen hij sprak van 'grensoverschrijdende invloed van het PvdA-bestuur op het beleid van de kamerfractie' en meende dat dit in strijd was met het 'staatsrecht, of beter gezegd met het constitutionele gewoonterecht'.⁸² Maar ook PvdA-coryfee Burger zei later in een interview: 'met z'n allen zijn ze gaan meereformen, een belachelijke vertoning is dat geweest'.⁸³

Symbolisch voor de bemoeienissen van de partij werd de partijraadsvergadering van 25 oktober 1977. Deze nam een motie aan van Reckman waarin het onderhandelingsresultaat van Van Thijn werd afgewezen. Den Uyl ging hierna echter door met formeren, aangezien de Tweede-Kamerfractie daarmee wel instemde. Om dit interne probleem op te lossen, besloot het partijbestuur anderhalve week later een buitengewoon congres bijeen te roepen. De vrijdag ervoor, op 4 november, gaf Den Uyl zijn opdracht terug. Sommigen meenden dat hij bang was dat het congres de samenstelling van zijn nieuwe kabinet niet zou accepteren, anderen dachten dat hij het zelf niet eens kon worden met het CDA over de verdeling van de ministersposten. Maar volgens de zogenaamde Reckman-mythe was de formatie al op 25 oktober mislukt en had de PvdA zelf Den Uyl niet in staat gesteld opnieuw premier te worden. Dat deze versie zo sterk doorleeft in de herinnering, wijst op een zekere schuld bewustheid van de partij over die mislukte formatie. Het betekende niet het einde van de kritiek op de bewindslieden van het eerste kabinet-Den Uyl. In de WBS-uitgave *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl* schreef Van Thijn dat deze te weinig serieus de wensen van de partij ten uitvoer hadden gebracht en zich te buiten waren gegaan

aan 'onverholen kritiek' jegens de eigen partij. Hij was geschokt door de ontdekking dat verschillende bewindslieden al in 1973 niet geheel achter het verkiezingsprogramma *Keerpunt '72* stonden. Zij hadden daarover direct duidelijkheid moeten geven, immers: 'Wie het vertrouwen vraagt van de partij om in de voorste linies het gevecht te mogen aangaan, moet wel van meet af aan open kaart spelen.'⁸⁴

Kenmerkend voor de manier waarop de PvdA dacht over zichzelf en het kabinet was, dat de afloop van de formatie vooral werd betreurd omdat de partijdemocratie geweld was aangedaan. De Tweede-Kamerfractie en formateur Den Uyl hadden immers het besluit van de partijraad genegeerd. Volgens het verslag van de partijraad in *Roos in de vuist* zei partijvoorzitter Van den Heuvel dat een negatief besluit over de voortzetting van de formatie zou worden opgevolgd, hoewel de kleinst mogelijke meerderheid in het partijbestuur voor het akkoord was.⁸⁵ De fractie legde de beslissing van de partijraad echter naast zich neer en maakte het voor Den Uyl mogelijk een nieuwe formatieopdracht te accepteren. Volgens staatssecretaris Van Dam toonde de fractie hiermee politieke realiteitszin, volgens partijbestuurder Kombrink was de afwijking van de strategie nu zo groot geworden dat er sprake was van een terugkeer naar de verhoudingen van de jaren vijftig.⁸⁶ Reckman zelf noemde het besluit van de fractie de partijraadsbeslissing te negeren 'een ernstige schending van de partijdemocratie'. In zijn publicatie *Doorn in de vuist* citeerde hij partijbestuurder H. van der Doef, die in een interview sprak van een 'regelrechte ondermijning van partijdemocratie, van democratie in het algemeen': 'Zo beweer je in feite dat je pas iets te vertellen hebt als je ervoor geleerd hebt, beroeps bent...'⁸⁷ Ook Gortzak signaleerde een onvermijdelijke botsing tussen de 'maatschappijhervormers' in de partijraad en de 'dikwijls meer pragmatisch ingestelde beroepspolitici'.⁸⁸ Daarmee wordt duidelijk dat het partijbestuur de afloop van de formatie tevens zag als de definitieve botsing tussen amateur- en beroepspolitici, waarbij eerstgenoemden zich niet serieus genomen voelden.

Slot

Het verzet in de partij tegen het tweede kabinet-Den Uyl was een poging de partijwil op te leggen aan de professionele afgevaardigden en bestuurders op het Binnenhof. Het was niet toevallig dat de voormalige leden van Nieuw Links in de Steenwijkgroep, waaronder ministers, staatssecretarissen en kamerleden, andere ideeën hadden.⁸⁹ Volgens Van der Louw waren zij 'niet vies van de macht en de verantwoordelijkheden die dat vraagt'.⁹⁰ Tragisch was dat de partij niet alleen het contact had verloren met haar vertegenwoordigers op het Binnenhof, maar ook met de mensen waarvoor zij het allemaal deed. Al tijdens de verkiezingscampagne was er een communicatiestoornis ontstaan tussen het partijbestuur en de doorsnee PvdA-kiezers, ofwel de 'donateurs van de PvdA' of

de 'leden van de Den Uyl-fanklub'.⁹¹ De leus 'kies de minister-president, kies Den Uyl' was bedoeld als aansprekende 'vertaling' van de meerderheidsstrategie. Maar terwijl het PvdA-kader zich bleef realiseren dat de meerderheidsstrategie ook betekende dat men meer progressieve dan CDA-ministers wilde, lieten de PvdA-kiezers na de leus op die manier 'terug te vertalen'. Zij hadden het gevoel gefopt te zijn toen een partijraad verhinderde dat Den Uyl minister-president werd, aldus Gortzak.⁹²

Ondertussen had het optreden op het Binnenhof van de partijbestuurders van de PvdA, grotendeels amateurs in de politiek, er niet toe geleid dat het kabinet-Den Uyl alle gewenste hervormingen tot stand had gebracht. De vermeende PvdA-regering bleek in de praktijk een coalitiekabinet. De socialistische ministers vonden het instandhouden van die coalitie belangrijker dan de partijstrategie en wensten niet voortdurend op de vingers te worden gekeken. De kamerfractie maakte bezwaar tegen de inmenging van het partijbestuur in haar controlerende functie. De mislukte formatie van 1977 werd voor de PvdA een traumatische ervaring. Enerzijds was de partijdemocratie geweld aangedaan door de kamerfractie en Den Uyl, anderzijds was er geen tweede kabinet-Den Uyl gekomen om het werk van het eerste af te maken. In de partij was een scheiding opgetreden tussen het bestuur en de partijraad aan de ene, en fractie en (voormalige) bewindslieden aan de andere kant. De bemoeienis van het PvdA-bestuur met de formatie werd in politiek Den Haag als onfatsoenlijk gezien. De bewegingsvrijheid van de kamerfractie werd beperkt en de door de Koningin benoemde formateur Den Uyl kreeg niet de vereiste ruimte om zijn taak uit te voeren.

Het assertieve optreden van het partijbestuur in de jaren zeventig zou de PvdA nog lang heugen. Aanvankelijk sluimerde de frustratie, omdat ook bij de kamerleden, waaronder de ex-ministers en -staatssecretarissen, ergernis over het uitblijven van een nieuw kabinet-Den Uyl overheerste. Het uitte zich de eerste jaren in een harde oppositie tegen het kabinet-Van Agt/Wiegel. De voormalige bewindslieden gingen op hun eigen beleidsterreinen aan het werk in de Kamer en doorbraken daarmee de parlementaire traditie, die 'wil dat een oud-minister zich even koest houdt in de Tweede Kamer', zoals een van de in de Kamer teruggekeerde ministers opmerkte.⁹³ Maar kritiek op de houding van het partijbestuur bleef niet uit. Volgens de journaliste A. Bleich werd in 1981 gesproken van een 'verwording der partijcultuur'. In de jaren tachtig nam de politieke betekenis van het bestuur dan ook af. Men was de overvolle agenda, de langdurige vergaderingen en de geringe invloed beu, met als resultaat dat in 'de relatie tussen amateurs en professionals in de politiek' de laatsten weer duidelijk terrein wonnen.⁹⁴ Tegelijkertijd vervloog de hoop op een progressief meerderheidskabinet. In *Ministerraad 1989*, een verjaarsgeschrift uit 1979 voor Den Uyl door vrienden en partijgenoten, werd nog de komst voorspeld van 'het eerste progressieve meerderheidskabinet', in de zomer van 1985.⁹⁵ Maar Van

Thijn zag al in 1980 geen aanleiding meer om vanuit een 'meerderheidsoptimisme' hoog van de toren te blazen', terwijl WBS-medewerker P. Kalma het geloof van de socialisten in 'de absolute parlementaire meerderheid', later vervangen door de hoop op een 'linkse meerderheid', anno 1982 'wonderlijk' noemde.⁹⁶

De bijbehorende ideeën over de parlementaire democratie waren niet direct verdwenen. *De illusie van de 'democratische staat'* van Kalma had als onderwerp de sociaal-democratische opvatting dat de staat de belangrijkste, zo niet de enige plaats was waar de democratie gestalte kreeg. De auteur had kritiek op dit 'primaat van de politieke democratie' en meende dat de kern van de democratie niet bij de staat lag maar in de samenleving. Zijn pleidooi sloot aan bij de democratie-opvatting die in de jaren zestig en zeventig in bepaalde delen van de PvdA heerste. Dit bleek ook uit zijn stelling dat de democratie weliswaar niet mocht worden gereduceerd tot de sociale strijd, maar dat deze wel de motor vormde van het democratiseringsproces. Impliciet verwoordde Kalma de kritiek op een politiek die alleen en uitsluitend werd uitgeoefend door beroepspolitici, waarbij democratie werd 'gereduceerd tot (de spelregels van) de parlementaire democratie'.⁹⁷ Het streven naar een bredere vorm van democratie bleek echter niet de juiste manier om in de jaren tachtig de aansluiting bij de maatschappelijke ontwikkelingen terug te vinden. Toen in 1986 een vernieuwingsdebat op gang kwam in de PvdA, werd in het rapport *Bewogen beweging* afscheid genomen van sociale bewegingen en een polariserende politieke stijl.⁹⁸ De partij kwam op orde en ging in 1989 onder W. Kok weer deelnemen aan de regering. De ironie wilde dat dit gebeurde onder de confessionele premier R.F.M. Lubbers, voormalig minister in het kabinet-Den Uyl. Het maakte geen einde aan het heimwee naar de tijd dat de PvdA niet alleen in de regering zat, maar ook de regering was.

noten

1. Zie bijvoorbeeld: J. Bosmans, 'De erfenis van Den Uyl', in: J. Ramakers, G. Voerman en R. Zwart, red., *Illusies van Den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen*, Amsterdam, 1998, 96-114; F. Becker, 'De jaren 1970-1994', in: J. Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994*, Amsterdam, 1994, 238-296; P. Bootsma en W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht. Het kabinet-Den Uyl 1973-1977*, Den Haag, 1999.
2. P. de Rooy, *De rode droom. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland*, Den Haag, 1995, 67.
3. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam; partijarchief PvdA M1 1972/1973, brief 11 mei 1973 van H. Ouwerkerk en A. van der Louw aan alle partijgenoten-bewindslieden.
4. Idem, brief 14 mei 1973 van H. Ouwerkerk en A. van der Louw aan alle partijgenoten-bewindslieden.
5. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1973/1974, PB- en fractieweekend 1

- september 1973; Ph. van Praag jr., *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)*, Amsterdam, 1991, 143-144 en 159.
6. IISG; partijarchief PvdA, notulen DB 1973/1974, vergadering 17 oktober 1973.
  7. IISG; archief-Den Uyl, inventarisnummer 803, schema's 25 oktober 1973, 8 november 1973, 15 februari 1974, 22 oktober 1974, 11 september 1975 en 17 september 1976.
  8. Bootsma en Breedveld, *De verbeelding aan de macht*, 49.
  9. Van Praag, *Strategie en illusie*, 159.
  10. L. Casteleijn e.a., *Tekens in de tijd. 65 jaar Joop den Uyl*, Amsterdam, 1984, 254.
  11. IISG; partijarchief PvdA, notulen DB 1973/1974, vergadering 30 januari 1974.
  12. Katholiek Documentatiecentrum (KDC) te Nijmegen; partijarchief KVP, inventarisnummers 178-180 en 182 (stukken betreffende vergaderingen PB) en 241-257 (stukken betreffende vergaderingen DB).
  13. Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDNP) te Amsterdam; partijarchief ARP, personalia AR 28 - doos nr. 10 (Ko-Kw), P.H. Kooymans; notulen en stukken PB en DB, betrekking hebbende op contacten met de bewindslieden: inventarisnummers 1300 (stukken betreffende vergadering DB met bewindslieden 28 mei – 25 juni 1975), 1301 (stukken betreffende vergadering DB met bewindslieden 17 oktober – 2 december 1975), 1392 (uitnodigingen vergaderingen DB, verslag bespreking DB met bewindslieden 9 mei 1974), 1561 (beknopt verslag bespreking DB met bewindslieden 20 juni 1973), 1893 (verslagen vergaderingen DB met bewindslieden 21 oktober en 24 november 1976), 2342 (convocaties besprekingen DB en bewindslieden 22 december 1976 – 17 november 1977), 3300 (verslag gesprek DB met bewindslieden 9 september 1976).
  14. J.F. Glastra van Loon, *Kanalen graven*, Baarn, 1976, 54; V. Vos, *Beeld van een partij. Documentaire geschiedenis van D'66*, Haarlem, 1981, 131; Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) te Groningen; partijarchief D66, vergadering DB 5 april 1973.
  15. DNPP; partijarchief D66, agenda's vergaderingen HB 12 juni 1975 en 3 juli 1975, notulen HB 14 augustus 1975.
  16. KDC; partijarchief PPR, inventarisnummers 1022 (verslagen vergaderingen DB 1974-1977), 1051 (verslag vergadering fractie/bestuur/bewindslieden/themagroepvoorzitters 29 en 30 augustus 1975), 1213 (verslag vergadering bestuursfractie en bewindslieden 21 februari 1974), 1243 (stukken betreffende vergaderingen DB 1973) en 1396 (stukken betreffende vergaderingen DB 1974-1977).

17. Idem, inventarisnummers 1051, 1109 (verslag vergadering bestuur/fracties/kandidaat-ministers 27 mei 1973) en 1242 (stukken betreffende vergaderingen DB 1973); B. de Gaay Fortman, *De kunst van het ivoor draaien. Handleiding voor het politieke ambacht*, Utrecht/Antwerpen, 1979, 28.
18. KDC; partijarchief PPR, inventarisnummer 949 (verslag vergaderingen DB 1975-1976).
19. Idem, inventarisnummer 928 (stukken betreffende het artikel 'Toetsing van het beleid van het kabinet Den Uyl aan de hand van Keerpunt '72', 1975).
20. W. Gortzak, *Alledaags socialisme. Ontwikkelingen in de PvdA*, Amsterdam, 1980, 52-53; idem, 'Tussen regering en achterban', in: *Socialisme en Democratie*, 33 (1976), 7/8 (juli/aug.), 345-359, aldaar 345.
21. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1975/1976, vergadering 3 oktober 1975.
22. Zie ook Van Praag, *Strategie en illusie*, 159.
23. Idem, 143; interview met de PB-leden J. Nagel, W. van der Zandschulp en H. Kombrink, in: *Roos in de vuist*, 5 september 1977, 20-23; Gortzak, 'Tussen regering en achterban', 348.
24. IISG; archief-Den Uyl, inventarisnummer 1090, brief z.d. van W. Meijer aan J.M. den Uyl.
25. *De aanhoudende zorg van Jos van Kemenade. Zijn denkbeelden over onderwijs en onderwijsbeleid, verwoord tijdens kamerbehandelingen, redevoeringen, interviews en dergelijke*, Amsterdam, 1976, 7-8.
26. W. Gortzak, 'De politiek is een beroep geworden', in: *Roos in de vuist*, 5 juli 1975, 7-8.
27. Gortzak, *Alledaags socialisme*, 27.
28. *Demokratisch socialisme in Nederland. Over de beginselen van de PvdA*, Amsterdam, 1977, 236.
29. W. Gortzak, 'Mannetjesputterij - ondemocratische politiek', in: *Roos in de vuist*, 20 december 1976, 21-25.
30. J. Huige en P. Reckman, *Doorn in de vuist. Over democratie, crisis en linkse samenwerking*, Odijk, 1978, 11, 15 en 77.
31. *Demokratisch socialisme in Nederland*, 13.
32. Idem, 119-122.
33. IISG; archief-Den Uyl, inventarisnummer 710, notitie 25 juni 1974 voor J.M. den Uyl.
34. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977 (aug '76 - jan '77), vergadering 18 oktober 1976.
35. J.A. van Kemenade, *Als de smalle weegbree bloeit... Opstellen over onderwijs en onderwijsbeleid*, Amsterdam, 1979, 136-137.
36. B. Boivin, H. Hazelhoff, B. Middel en B. Molenaar, *Een verjongingskuur*

- voor de Partij van de Arbeid. *Opkomst, ontwikkeling en betekenis van Nieuw Links*, Deventer, 1978, 43-44.
37. Interview met PB-leden, in: *Roos in de vuist*, 5 september 1977, 20-23, aldaar 21.
38. *Demokratisch socialisme in Nederland*, 104-105 en 114.
39. Gortzak, 'Tussen regering en achterban', 353; idem, *Alledaags socialisme*, 54.
40. Interview met PB-leden, in: *Roos in de vuist*, 5 september 1977, 20-23, aldaar 22.
41. Gortzak, 'Tussen regering en achterban', 357.
42. Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie*, 253-254 en 247; Van Praag, *Strategie en illusie*, 140-141; IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1972/1973, vergadering 19 april 1973.
43. E. van Thijn, 'Politieke vernieuwing nog steeds aktueel', in: *Roos in de vuist*, 1 oktober 1976, 5.
44. E. van Thijn, 'Het kabinet-Den Uyl en de bierkaai?', in: E. van Thijn, *Democratie als hartstocht. Commentaren en pleidooien 1966-1991*, Amsterdam, 1991, 77-91, aldaar 79-82 (het artikel verscheen oorspronkelijk in *Socialisme en Democratie*, 31 (1974), 2 (feb.), 41-52).
45. Van Praag, *Strategie en illusie*, 147-148.
46. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1973/1974, PB- en fractieweekend 1 september 1973; archief-Van Thijn, inventarisnummer 14, aantekeningen PB- en fractieweekend 18 januari 1974; partijarchief PvdA, notulen PB 1973/1974, PB-weekend 18 en 19 januari 1974; Van Praag, *Strategie en illusie*, 155.
47. Van Thijn, 'Het kabinet-Den Uyl en de bierkaai?', 82 en 90.
48. Van Praag, *Strategie en illusie*, 148 en 158-159; Bootsma en Breedveld, *De verbeelding aan de macht*, 194.
49. Van Praag, *Strategie en illusie*, 160; IISG; archief-Van Thijn, inventarisnummer 107, samenvatting fractieweekend 16 september 1975.
50. Van Praag, *Strategie en illusie*, 165.
51. IISG; archief-Van Thijn, inventarisnummer 91, 'Evaluatie en bijstelling van de hobbelstrategie' door E. van Thijn en T. Pauka okt./nov. 1975; Van Praag, *Strategie en illusie*, 175 en 185.
52. 'Kabinet Den Uyl markeert nieuwe koers in politiek', in: *Roos in de vuist*, 12 maart 1976, 20-21.
53. IISG; archief-Van Thijn, 115, brief 24 april 1976 van J.M. den Uyl aan I. van den Heuvel en E. van Thijn.
54. Van Praag, *Strategie en illusie*, 197; W. Duisenberg, 'We moeten doorgaan als we voorwaarts willen', in: *Roos in de vuist*, 7 mei 1976; idem, 'Een alternatief verkiezingsprogram - verantwoording', in: *Socialisme en Democratie*, 33 (1976), 5 (mei), 211-224, aldaar 220.

55. C. Egas, 'Program Duisenberg ademt regentenmentaliteit', in: *Roos in de vuist*, 27 augustus 1976, 5-8.
56. W. Duisenberg, 'Open discussie of politieke verkettering?', in: *Roos in de vuist*, 10 september 1976, 6-8.
57. IISG; archief-Den Uyl, inventarisnummer 706, brief 4 mei 1976 van E. van Thijn aan J.M. den Uyl.
58. IISG; archief-Den Uyl, inventarisnummer 1165, kopie notulen PB-vergadering 10 september 1976; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977 (aug '76 - jan '77), vergadering 6 september 1976.
59. IISG; archief-Den Uyl, inventarisnummer 1165, toespraak 31 oktober 1976 van PPR-vice-voorzitter J. de Jong. Met een 'rooms-rode coalitie' werd in dit verband een traditioneel coalitiekabinet met één of meerdere confessionele partijen bedoeld.
60. A. Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986*, Amsterdam, 1986, 150.
61. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977 (aug '76 - jan '77), vergadering 6 september 1976.
62. IISG; archief-Den Uyl, inventarisnummer 1165, memo 10 september 1976 voor J.M. den Uyl.
63. Idem, inventarisnummer 1165, kopie PB-vergadering 13 september 1976.
64. E. van Thijn, 'Verkiezingen zijn geen opiniepeilingen', in: *Roos in de vuist*, 29 oktober 1976, 5.
65. J. Jansen van Galen en B. Vuijsje, *Joop den Uyl. Politiek als hartstocht*, Weesp, 1985, 312-313; IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977 (aug '76 - jan '77), vergadering 18 oktober 1976.
66. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977 (aug '76 - jan '77), vergadering 18 oktober 1976.
67. Idem.
68. B. Stermerdink, *Dagboeken*, Amsterdam, 1986, 184-186.
69. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977 (aug '76 - jan '77), vergadering 18 oktober 1976.
70. IISG; archief-Den Uyl, inventarisnummer 1165, brief 28 oktober 1976 van C. Roozmond aan I. van den Heuvel.
71. Van Thijn, 'Verkiezingen zijn geen opiniepeilingen', 5; zie ook: I. van den Heuvel, 'Voorwaarden vooraf', in: *Roos in de vuist*, 29 oktober 1976, 9.
72. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977, vergadering DB, fractie EK en TK en kabinet 1 november 1976; zie ook Van Praag, *Strategie en illusie*, 214; Bootsma en Breedveld, *De verbeelding aan de macht*, 252.
73. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977 (aug '76 - jan '77), vergadering 3 november 1976.

74. Stemerding, *Dagboeken*, 187.
75. Van Praag, *Strategie en illusie*, 216; verklaring gepubliceerd in: *Roos in de vuist*, 12 november 1976, 6-7.
76. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977 (aug '76 - jan '77), vergadering 8 november 1976.
77. E. van Thijn, 'Acht - Acht, Vader, niet meer', in: *Roos in de vuist*, 12 november 1976, 5.
78. E. van Thijn, 'In beroep bij de kiezer' en 'De val van het kabinet Den Uyl', in: *Roos in de vuist*, 4 mei 1977, 3-6.
79. De Gaay Fortman, *De kunst van het ivoor draaien*, 26.
80. M. Mevius, L. Booij en E. van Bruggen, red., *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews*, Amsterdam, 1996, 132-133; IISG; archief-Van Thijn, inventarisnummer 91, 'Enkele waarnemingen van een verlofganger', 16 mei 1980; zie ook Van Thijn, *Democratie als hartstocht*, 18.
81. IISG; archief-Van Thijn, inventarisnummer 91, notitie H. Kombrink, 2-5.
82. Gortzak, *Alledaags socialisme*, 118-119.
83. Bleich, *Een partij in de tijd*, 86.
84. W. Gortzak, red., *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl. Gesprekken met PvdA bewindslieden*, Deventer, 1978, 153, 134 en 137-138.
85. G. de Bruijn, 'Den Uyl II geblokkeerd', in: *Roos in de vuist*, 31 oktober 1977, 4-9, aldaar 6.
86. Interviews met H. Kombrink en M. van Dam, in: *Roos in de vuist*, 31 oktober 1977, 10-11.
87. Huige en Reckman, *Doorn in de vuist*, 30 (interview in *Utrechts Nieuwsblad* 13 januari 1978); P. Reckman, 'Partijdemocratie in gevaar', in: *Roos in de vuist*, 31 oktober 1977, 17.
88. W. Gortzak, 'Over vijf maanden zijn er al weer verkiezingen', in: *Roos in de vuist*, 31 oktober 1977, 13-15, aldaar 14.
89. IISG; archief-Van Thijn, inventarisnummer 91, notitie H. Kombrink, 28.
90. Mevius e.a., *Hier: de Partij van de Arbeid!*, 110-111.
91. *Demokratisch socialisme in Nederland*, 233.
92. Gortzak, *Alledaags socialisme*, 112-113.
93. M. Brandsma en P. Klein, *Jan Pronk. Rebel met een missie*, Utrecht, 1996, 84.
94. Bleich, *Een partij in de tijd*, 182, PB-vergadering 16 februari 1981; Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie*, 272.
95. Schrijvers voor Den Uyl, *Ministerraad 1989. Het derde kabinet-Den Uyl vergadert*, Amsterdam, 1979, 15.
96. IISG; archief-Van Thijn, inventarisnummer 91, 'Enkele waarnemingen van een verlofganger' 16 mei 1980; P. Kalma, De illusie van de 'democratische staat',

Deventer, 1982, 60-61.

97. Kalma, *De illusie van de 'democratische staat'*, 17, 27, 34, 107-108 en 35.

98. Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie*, 287.

DE ALGEMEENE KIESVEREENIGING, 1868-1875

De eerste politieke partij van Nederland

R. de Jong

Inleiding

De Anti-Revolutionaire Partij (ARP) wordt meestal beschouwd als de eerste politieke partij in Nederland. Bij haar oprichting in april 1879 sloten zich iets meer dan twintig kiesverenigingen aan. De afgevaardigden van deze kiesverenigingen, de deputaten, kozen een Centraal Comité dat met de politieke leiding belast was. Daartoe behoorde ook het opstellen van een kandidatenlijst voor de verkiezingen van de Tweede Kamer. De ARP was gebaseerd op een programma, 'Ons Program' geheten, dat op de oprichtingsvergadering was aangenomen. Het was geschreven door de inspirator en leider van de antirevolutionaire beweging, A. Kuyper.¹

Met een permanente organisatie, een programma en het opstellen van een kandidatenlijst voldoet de ARP aan de meeste definities van een politieke partij. Zo omschrijft de politicoloog I. Lipschits een politieke partij als 'een georganiseerde groep, die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezing van een volksvertegenwoordigend lichaam'.² Deze definitie trekt een duidelijke grens tussen de min of meer geheime comités uit de jaren 1850 en 1860 die achter de schermen werkzaam waren en 'als zodanig' geen kandidaten stelden, en de ARP die juist wel kandidaten stelde. Andere definities waarin ook wordt afgezien van functies en (ideële) doelstellingen van een politieke partij sluiten daar meestal bij aan. Zo volgt bijvoorbeeld de politicoloog R. Koole grotendeels Lipschits, al voegt hij er nog de eis van een officiële benaming aan toe.³ Voor de uitkomst is dit verschil onbelangrijk: de ARP is en blijft de eerste politieke partij in Nederland.⁴

Toch is het de vraag of de ARP wel het eerstgeboorterecht toekomt. Merkwaardigerwijs gaan de meeste auteurs namelijk voorbij aan het bestaan van 'de Algemeene Kiesvereniging in Nederland' die in 1868 werd opgericht. Deze op landelijk niveau opererende conservatieve kiesvereniging is natuurlijk niet helemaal onopgemerkt gebleven, maar veel aandacht heeft ze nooit gekregen. Ongetwijfeld heeft dat te maken met haar gebrek aan succes.⁵ De Algemeene Kiesvereniging heeft bij de verkiezingen namelijk alleen maar nederlagen geleden en was al voor de oprichting van de ARP weer ter ziele. De mate van

succes heeft echter weinig te maken met de vraag of de Algemeene Kiesvereniging niet als de eerste politieke partij van Nederland beschouwd moet worden. In dit artikel zal ik deze vraag beantwoorden. In het eerste deel ga ik in op het ontstaan van de Algemeene Kiesvereniging en in het tweede deel zal ik door een vergelijking met de ARP de belangrijkste kenmerken van deze conservatieve kiesvereniging in kaart proberen te brengen.⁶

Circulaire

In november 1868 stuurde een veertiental vooraanstaande heren een vertrouwelijke circulaire rond met de uitnodiging om op 12 december 1868 in Utrecht bijeen te komen om een algemene kiesvereniging voor Nederland op te richten. De aanleiding hiervoor was dat 'in niet weinig kiesdistricten eene goede leiding en voorlichting der kiezers ontbreekt, en hoe daardoor onwaarheid en misleiding ruim spel hebben.' Doordat de gangbare anonieme geschriften eerlijke en gemoedelijke mannen afschrikken om zich met verkiezingen bezig te houden, zullen, zo vreesden de initiatiefnemers 'deze onzedelijke praktijken, naarmate ze goeden uitslag geven, hand over hand toenemen'. De nieuwe kiesvereniging moest deze ontwikkeling tegengaan.⁷

Het was niet de bedoeling van de initiatiefnemers om zich als hoeders van het zedelijk gehalte van de verkiezingen boven de partijen te stellen. Ze kwamen er onbewimpeld voor uit dat ze tot de conservatieve partij behoorden. Hun programma bestond uit: eerlijke naleving van de grondwet, verbetering van de wetgeving en de staatsinstellingen langs wettelijke weg, en volledige handhaving der constitutionele rechten van de koning. Verder wensten de initiatiefnemers een nauwgezet beheer van de overzeese bezittingen in het belang van de Nederlandse natie en de handel en tegelijk eerbiediging van de zeden, instellingen en behoeften van de inlanders. De op te richten kiesvereniging zou deze denkbeelden moeten verspreiden en Tweede-Kamerleden laten kiezen die trouw aan deze denkbeelden waren.⁸

Het is hier niet de plaats om na te gaan hoe typisch conservatief deze beginselen waren. Belangrijker voor een goed begrip van de oprichting van een conservatieve kiesvereniging zijn de politieke ontwikkelingen in de tweede helft van de jaren 1860. De toenemende liberale kritiek op het cultuurstelsel en de opkomst van een georganiseerde conservatieve stroming leidden tijdens het conservatieve kabinet-Van Zuylen-Heemskerk (1866-1868) tot een hevige politieke en electorale strijd tussen enerzijds een coalitie van conservatieve protestanten, antirevolutionairen en conservatieve katholieken, en anderzijds de liberalen. Na twee vergeefse pogingen om door middel van een kamerontbinding de liberale kamermeerderheid te breken, trad het kabinet begin juni 1868 af. Het werd opgevolgd door het liberale kabinet-Van Bosse-Fock.

De sterke polarisering tussen conservatieven en liberalen leidde ertoe dat er al direct na de val van het conservatieve kabinet plannen werden gesmeed om de

liberalen bij de algemene verkiezingen van juni 1869 een fikse nederlaag toe te brengen. Nederland kende destijds een districtenstelsel waarbij de meeste kiesdistricten meervoudig waren. De kiezers van deze districten kozen twee of meer afgevaardigden voor de Tweede Kamer. Elke twee jaar trad de helft van de kamerleden af. Doordat zoals gezegd vrijwel alle kiesdistricten meervoudig waren, konden bijna alle kiesgerechtigden eens per twee jaar een stem uitbrengen.

De conservatieven beschikten met het *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* over een belangrijke krant, maar er bestond ook behoefte aan politieke organisatie. De eerste maal dat de oprichting van een landelijke kiesvereniging bij mijn weten ter sprake kwam, was in de briefwisseling tussen de bekende Amsterdamse schrijver en conservatief J. van Lennep en de redacteur van de conservatieve *Amsterdamsche Courant* A.J. de Bull. Op 13 juli 1868 schreef De Bull aan Van Lennep dat hij graag mee zou doen aan het plan om een centrale kiesvereniging op te richten.⁹ Door Van Lenneps overlijden in augustus 1868 liep de verwezenlijking van het voornemen waarschijnlijk vertraging op. Eind november 1868 zou uiteindelijk, zoals eerder vermeld, de circulaire worden rondgestuurd.

De initiatiefnemers

Aan het conservatieve gehalte van de ondertekenaars van de circulaire hoeft niet getwijfeld te worden. De eerste ondertekenaar was de Arnhemse advocaat J.M. de Kempenaer. Hij was rond 1848 liberaal én groot-protestant. De groot-protestanten kwamen op voor het protestantse karakter van de Nederlandse natie. In het kabinet-Schimmelpenninck was hij vanaf mei 1848 minister van Binnenlandse Zaken. Na het aftreden van G. graaf Schimmelpenninck bleef hij dit departement besturen en werd medenaamgever van het kabinet-Donker Curtius-De Kempenaer. Dit liberale kabinet bezweek in november 1849 onder de toenemende oppositie die ook van de liberale kamerleden afkomstig was. Veel liberalen hadden het de ministers namelijk kwalijk genomen dat de liberale leider J.R. Thorbecke buiten het bewind was gehouden. Ongetwijfeld heeft deze ervaring ertoe bijgedragen dat De Kempenaer zich in conservatieve richting ontwikkelde. In 1853 kwam hij op de golven van de Aprilbeweging terug in Den Haag, als conservatief kamerlid voor Tiel.

Ook twee andere initiatiefnemers waren uit Arnhem afkomstig. Dit waren jhr. H.A. Ridder van Rappard en J. Rau van Gameren. Eerstgenoemde was procureur-generaal en directeur van politie bij het provinciaal gerechtshof in Arnhem. Van 1866 tot 1868 was hij conservatief kamerlid voor Zutphen. Rau van Gameren was van 1845 tot 1862 vice-president van het provinciaal gerechtshof geweest. In 1868 was hij waarschijnlijk ambteloos. Rau van Gameren bezat veel invloed in het Gelderse rivierengebied en vooral de conservatieve kandidaten in de kiesdistricten Tiel en Arnhem maakten regelmatig van zijn diensten gebruik.

Drie andere ondertekenaars waren in Amsterdam woonachtig. Zij waren allen verbonden aan de conservatieve kiesvereniging 'Amsterdam'. Het betrof A. van Lennep, halfbroer van de hierboven reeds genoemde J. van Lennep, W. van der Vliet en J.A. Molster. Van der Vliet en Molster hadden al tijdens de verkiezingen volgend op de kamerontbindingen van 1866 en 1867 nauw samengewerkt met J. van Lennep.

Uit Den Haag waren ook drie initiatiefnemers afkomstig. Dat waren jhr. H.J. van der Heim, lid van Provinciale Staten van Zuid-Holland, D.C.A. graaf van Hogendorp en H.F. baron van Zuylen van Nijevelt. Van Zuylen was lid van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland en president-commissaris van de Billiton-maatschappij. Hij was tevens voorzitter van de Haagse conservatieve kiesvereniging 'Vaderland en Koning'.

De andere ondertekenaars woonden meer verspreid over het land. Tot hen behoorden onder anderen de president van het provinciaal gerechtshof van Zeeland, C.W.E. Vaillant, en de Asser raadsheer W. van Nauta Lemke. De laatste was lid van de plaatselijke conservatieve kiesvereniging 'Koning en Vaderland'. Minder bekend waren de resterende drie initiatiefnemers H.R. Warmolts uit Heerenveen, jhr. P.N. Quarles van Ufford uit Zutphen en R. Crommelin uit Wageningen.

Twee zaken vallen op wanneer de initiatiefnemers onder de loep worden genomen. Allereerst waren er onder hen geen katholieken en geen vertegenwoordigers uit de provincies Noord-Brabant en Limburg. Verschillende conservatieven maakten zich hier zorgen over, omdat het zo wel erg moeilijk werd om een antiliberaal coalitie van conservatieve protestanten, antirevolutionairen en katholieken vorm te geven.¹⁰ Ook volgens Heemskerk was het wenselijk dat een katholiek in het bestuur zitting zou nemen. De voormalige minister van Financiën uit het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk, R.J. graaf Schimmelpenninck, was het helemaal met Heemskerk eens, maar wees erop dat met name Van der Heim dwars zou liggen. Die was volgens Schimmelpenninck behept met 'Papo- en orthodoxophobie'.¹¹

Het tweede kenmerk van de veertien ondertekenaars was dat vijf van hen een adellijke titel droegen. Hiermee dreigde de kiesvereniging een aristocratisch tintje te krijgen en dat zou koren op de molen van de liberalen zijn. Graaf Van Zuylen waarschuwde Heemskerk hier uitdrukkelijk voor. Misschien dat zijn beslissing om niet naar de oprichtingsvergadering te gaan hierdoor beïnvloed was. Zo zouden de liberalen niet onnodig in de kaart worden gespeeld.¹² Ook zijn neef, die grootmeester van Willem III was, bleef thuis. Hij wilde de schijn vermijden dat de oprichting uitging van een camarilla en doordrenkt zou zijn van hofintriges.¹³

Oprichting en ondergang

Hoeveel genodigden er op 12 december 1868 op de vergadering in Utrecht

verschenen, is niet bekend maar afgaande op de berichten viel hun aantal niet tegen.¹⁴ Het enthousiasme van de aanwezigen was zodanig dat de vergadering overging tot de oprichting van de Algemeene Kiesvereniging in Nederland en de initiatiefnemers tot het voorlopig bestuur benoemde. Rau van Gameren werd voorzitter, Van der Heim ondervoorzitter en De Kempnaer eerste secretaris. Drie maanden na de oprichting, in maart 1869, telde de kiesvereniging meer dan vijfhonderd leden.¹⁵

In het *Dagblad van Zuid-Holland*, dat onder redactie stond van I.J. Lion, werd verheugd gereageerd op de oprichting van de conservatieve kiesvereniging. Lion achtte het groot aantal leden betekenisvol in het licht van de Nederlandse zeden van terughoudendheid bij nieuwe initiatieven. Hij was wel van mening dat het voorlopig bestuur niet voldoende representatief was en stelde daarom voor dat het uitgebreid zou worden van veertien tot dertig leden om zo 'de invloedrijkste personen uit de verschillende fractiën der nationale partij' te kunnen opnemen.¹⁶ Voor Lion bestond de nationale partij uit (protestantse) conservatieven, antirevolutionairen en (conservatieve) katholieken.¹⁷

Op de tweede vergadering die op 3 april 1869 in Amsterdam werd gehouden en op de derde vergadering van 15 mei in Utrecht werd het bestuur in twee etappes uitgebreid. Niet tot dertig zoals Lion wenste, maar tot 21. Aangezien Van Rappard, Quarles van Ufford, Van Nauta Lemke en Van der Vliet waren afgetreden, werden er elf nieuwe bestuursleden benoemd, maar van een bredere samenstelling was slechts in beperkte mate sprake. De meeste nieuwe bestuursleden waren, evenals het voorlopig bestuur, conservatieve protestanten. Dit waren conservatieven die veel waarde hechtten aan de eenheid van de natie. Op het kerkelijk vlak hadden sommigen van hen orthodoxe opvattingen, maar die leidden niet tot aansluiting bij de antirevolutionairen omdat die in hun ogen juist een bedreiging voor de eenheid van de natie vormden. Alleen D.J.V. baron van Sytzama uit Friesland kon tot de orthodoxen met antirevolutionaire sympathieën gerekend worden. Deze burgemeester van Dantumadeel werd bij de verkiezingen rond 1870 namelijk regelmatig door antirevolutionaire kiesverenigingen aanbevolen.¹⁸ En met de toetreding van J. Wertheim was het voorlopig bestuur er weliswaar in geslaagd een vertegenwoordiger van het joodse volksdeel binnen te halen, maar de betekenis daarvan mag niet al te hoog worden aangeslagen. De electorale reikwijdte hiervan was immers bijna uitsluitend tot Amsterdam beperkt. Veel belangrijker zou een katholiek bestuurslid zijn geweest, maar het voorlopig bestuur was er blijkbaar niet in geslaagd deze te vinden.

Waarom er in het bestuur van de algemene kiesvereniging geen katholieken zitting hadden, is moeilijk te bepalen. Onder het conservatieve kabinet-Van Zuylen-Heemskerk had immers een toenadering tussen conservatieve protestanten en conservatieve katholieken plaatsgevonden. Het kabinet had een wijziging van de schoolwet toegezegd in ruil voor electorale ondersteuning van de conservatieve kandidaten bij de verkiezingen in het begin van 1868.¹⁹ Het traditionele antipapisme bij de groot-protestanten was daarmee weliswaar niet

verdwenen, maar door de recente toenadering had het toetreden van een of twee katholieken tot het bestuur van de kiesvereniging voor de hand gelegen.

Of er onder de ruim vijfhonderd leden van de Algemeene Kiesvereniging ook katholieken voorkwamen is niet bekend. Over het ledenbestand ontbreken namelijk vrijwel alle gegevens. Slechts van een handvol personen is het lidmaatschap zeer waarschijnlijk. Hiertoe behoorden de conservatieve coryfeeën Heemskerk en graaf Schimmelpenninck. Verder P. Hofstede de Groot, de inspirator en vormgever van de Groninger richting, en J.D.W. Pape, lid van de Hoge Raad. Tot de antirevolutionairen met een sterke conservatieve voorkeur mag A. baron Schimmelpenninck van der Oije worden gerekend.

De algemene verkiezingen van 1869 waren voor de Algemeene Kiesvereniging de vuurproef. Die liep op een grote nederlaag uit. Het aantal liberale afgevaardigden steeg van 38 tot 46 en het aantal conservatieve protestanten daalde van 23 tot achttien. Deze grote nederlaag zou de Algemeene Kiesvereniging niet meer te boven komen. Ook de verkiezingen van 1871, 1873 en 1875 leverden nederlagen op. Wanneer de Algemeene Kiesvereniging werd opgeheven is niet bekend, maar na 1875 werd er weinig meer van vernomen.

De belangrijkste oorzaak voor de snelle ondergang van het protestants conservatisme ligt ongetwijfeld in de electorale samenwerking met de katholieken. Vooral na de publicatie van het onderwijsmandement in 1868 waarin de openbare school bij gebrek aan bijzondere scholen een droevige noodzakelijkheid werd genoemd, profileerden steeds meer liberalen zich als de verdedigers van het openbaar onderwijs en de hoeders van het protestantse vaderland. De conservatieven, die zich juist tot dan toe als de verdedigers van de protestantse natie tegen de ultramontaanse en ultraliberale dreiging hadden opgesteld, kregen nu de rol opgedrongen van handlangers van een antinationale, want uit Rome geleide, beweging. Een ontwikkeling waartegen ze zich door hun electoraal verbond met de katholieken niet konden verweren. Het gevolg was dat het grootste deel van het conservatieve protestantse electoraat naar de liberalen overliep.²⁰

Organisatie en kandidaatstelling

De Algemeene Kiesvereniging was een landelijke organisatie die zich uitsluitend richtte op de verkiezingen voor de Tweede Kamer.²¹ Haar structuur leek het meest op die van een lokale kiesvereniging, maar dan op nationaal niveau. Hiermee week ze duidelijk af van de ARP, de Sociaal-Democratische Bond (1881) en de Liberale Unie (1884), die alle ontstonden uit samenvoegingen van plaatselijke kiesverenigingen.²² Alleen kiesgerechtigden konden lid worden: de Algemeene Kiesvereniging kende geen onderafdelingen en kiesverenigingen konden zich niet aansluiten. Door deze organisatiestructuur, die was gebaseerd op direct individueel lidmaatschap, was het ledental geringer dan wanneer ook kiesverenigingen zich hadden kunnen aansluiten.

Uit de beginjaren van de ARP is bekend dat de aangesloten kiesverenigingen erg bevreesd waren voor het verlies van hun autonomie, vooral bij het stellen van kandidaten voor de verkiezingen. Zo beschikte het Centraal Comité van de ARP tegenover de aangesloten kiesverenigingen alleen over een raadgevende bevoegdheid. Het Centraal Comité had wel de bevoegdheid kandidaten aan te bevelen, maar mocht geen kandidaten stellen tegenover de kandidaten van de kiesvereniging.²³ Zo schreef in mei 1879 B.J.L. baron de Geer van Jutphaas, lid van het Centraal Comité, over de verhouding tot de kiesverenigingen: 'Ook mag niet worden voorbijgegaan, dat onze kiesverenigingen of de lokale tusschenpersonen door een zeer losse band vereenigd zijn die nog zeer versterking en aanhaling nodig heeft, zoodat de districten zelfstandig hunnen keuzen vestigen en hoogstens slechts eene raadgeving, eene vingerwijzing aannemen.'²⁴

Doordat de Algemeene Kiesvereeniging geen bond van lokale kiesverenigingen was, bleef de verhouding tot geestverwante kiesverenigingen enigszins in het ongewisse. In de circulaire van november 1868 stelden de initiatiefnemers dat het doel van de op te richten kiesvereniging was om 'mannen te doen kiezen in 's lands vertegenwoordiging', die aan de conservatieve beginselen trouw zouden zijn.²⁵ Er werd echter niet aangegeven hoe de initiatiefnemers zich voorstelden dat die mannen gekozen zouden worden. Op de oprichtingsvergadering in december 1868 werd in artikel drie van het voorlopig reglement bepaald dat de Algemeene Kiesvereeniging haar doel trachtte te bereiken door de 'aanbeveling van personen door advertentien, of korte vertoogen'.²⁶ In mei 1869 legde de kiesvereniging vervolgens in een brochure een kandidatenlijst aan de kiesgerechtigden voor. Volgens deze brochure, getiteld *Aan de kiezers*, was de kandidatenlijst tot stand gekomen na overleg met verschillende kiesverenigingen.²⁷

De formulering van de wijze waarop de kandidatenlijst voor de algemene verkiezingen van 1869 was opgemaakt, lijkt erop te wijzen dat het primaat van de kandidaatstellingen bij de lokale kiesverenigingen heeft gelegen. Nu is het inderdaad onwaarschijnlijk dat de Algemeene Kiesvereeniging lokale kiesverenigingen gepasseerd zou hebben, maar zo passief als de bovenstaande formulering suggereert, was haar houding ook weer niet. Zo werd tijdens de derde algemene vergadering in mei 1869 wel degelijk over kandidaturen beslist. Volgens de uit Hoorn afkomstige conservatief jhr. P. Opperdoes Alewijn had hij op aandrang van de vergadering zijn kandidaat voor het district Hoorn laten vallen ten gunste van de kandidaat van de vergadering.²⁸ Bij het overleg tussen de Algemeene Kiesvereeniging en de lokale kiesverenigingen was dus geen sprake van eenrichtingsverkeer. Net zoals bij de ARP in haar beginjaren werd de autonomie van de lokale kiesverenigingen zoveel mogelijk ontzien, maar waar nodig werden de afgevaardigden van de kiesverenigingen of de lokale contactpersonen bewerkt om de meest kansrijke personen te kandideren. Tussen de Algemeene Kiesvereeniging en de verwante lokale kiesverenigingen bestond weliswaar geen formele band, in de praktijk waren veel bezoekers van de

algemene vergaderingen aan een kiesvereniging verbonden en traden ze de facto als afgevaardigde op.

Opmerkelijk was dat de initiatiefnemers een kiesvereniging wilden oprichten die alleen kamerleden zou afvaardigen die trouw aan de conservatieve beginselen waren.²⁹ Hiermee werd gebroken met de onder conservatieven en liberalen wijd verspreide opvatting dat de kiezers de kandidaten niet moesten beoordelen op hun partijkleur, maar op hun onafhankelijkheid, talent, aanzien en rechtschapenheid.³⁰ Onder conservatieven was de gebruikelijke afkeer van partijen en partijbinding blijikbaar aan erosie onderhevig.

Propaganda en financiën

De Algemeene Kiesvereniging heeft in haar korte bestaan op grote schaal brochures verstuurd ter ondersteuning van haar kandidaten voor de Tweede Kamer. Dit behoorde ook tot haar taken, want artikel drie van het voorlopig reglement uit december 1868 bepaalde dat de kiesvereniging brochures zou uitgeven of bekostigen.³¹ Zo werden van de brochure *Aan de kiezers* uit mei 1869 25.000 exemplaren verspreid.³² Hierbij moet bedacht worden dat er in dat jaar slechts iets meer dan 100.000 kiesgerechtigden waren. Zelfs in 1875, het laatste jaar waarin de Algemeene Kiesvereniging van zich deed spreken, werden er 30.000 circulaire per post verstuurd. Om al deze circulaire te adresseren en van postzegels te voorzien had de nieuwe voorzitter, C.J. baron van Tuyll van Serooskerken, in de burelen van de *Nieuwe Arnhemsche Courant* een bescheiden partijkantoor ingericht. De redacteuren van deze conservatieve krant werden als onbezoldigde medewerkers ingezet.³³

Om deze circulaire en brochures rond te kunnen zenden, was er geld nodig. Alleen al voor de 30.000 circulaire uit 1875 was er driehonderd gulden aan postzegels benodigd. Van Tuyll van Serooskerken meldde Heemskerk dat de Algemeene Kiesvereniging daardoor krap bij kas zat, ook al omdat de verkiezing van H.A. Ridder van Rappard in september 1874 tot kamerlid voor Tiel 594 gulden had gekost.³⁴ Heemskerk stortte per ommekeer vijfhonderd gulden in de kas.³⁵

Een deel van de onkosten kon door de contributie (die in 1875 vijf gulden per lid bedroeg) bestreden worden, maar om de kosten van een verkiezingscampagne te financieren waren incidentele bijdragen onmisbaar. In ruil voor deze bijdragen kregen de gulle gevers soms enige inspraak bij het opstellen van de kandidatenlijst. Zo liet bijvoorbeeld Heemskerk zijn gift vergezeld gaan van een kandidatenlijstje.³⁶ Dat de verkiezingen vooral gefinancierd werden door kapitaalkrachtige sympathisanten, was in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw de normale gang van zaken. Bij de ARP werden de kosten bestreden door losse bijdragen en vrijwillige, maar regelmatige bijdragen van enkele heren. Voor een heffing van de aangesloten kiesverenigingen voelde men tot in de jaren negentig niets.³⁷

Slot

De ARP geldt algemeen als de eerste politieke partij van Nederland. Die eer moet echter de 'Algemeene Kiesvereniging in Nederland' toekomen. Zo zagen we dat de Algemeene Kiesvereniging over een program beschikte. Hierin week de kiesvereniging dus niet af van de ARP, net zo min als dat het geval was bij het stellen van kandidaten en de financiering van de verkiezingen. Het enige duidelijke verschil had betrekking op de organisatie. De Algemeene Kiesvereniging was een landelijke kiesvereniging, terwijl de ARP een bond van lokale kiesverenigingen was. Zowel na een toetsing aan de definities van een politieke partij van Lipschits en van Koole als na een vergelijking met de ARP kan de conclusie niet anders luiden dan dat 'de Algemeene Kiesvereniging in Nederland' de eerste politieke partij van Nederland was.

Even belangrijk als de vaststelling van het eerstgeboorterecht is de constatering dat de eerste politieke partij uit het oude politieke bestel is voortgekomen. Onder de liberalen en conservatieven die het oude bestel domineerden, bestond een sterke afkeer van partijvorming. Kamerleden moesten onafhankelijk zijn. Alleen een onafhankelijke positie kon ervoor zorgen dat het algemeen belang niet door bijzondere belangen verdrongen werd. Partijbinding bedreigde de onafhankelijkheid en daarmee het algemeen belang.³⁸

Dit ideaalbeeld, dat overigens tijdens verkiezingen al regelmatig geschonden werd, verloor aan geloofwaardigheid toen conservatieven en liberalen elkaar tijdens het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk openlijk in de haren vlogen. De liberalen speelden onbeschroomd in op de antipapistische sentimenten onder de protestantse kiezers, terwijl de conservatieven de liberalen als republikeinen afschilderden en de monarchale gevoelens bespeelden. Veel conservatieven en liberalen lieten de veelgeroemde afstand tot de kiezers varen en begonnen de kiezers als partijgangers aan te spreken.

In dit proces paste de oprichting van de Algemeene Kiesvereniging. Het taboe op partijvorming was immers sterk aan het afnemen. Wel was de Algemeene Kiesvereniging een typische notabelenpartij; een partij die uit de kringen in en rond het parlement was voortgekomen. Hierin verschilde de Algemeene Kiesvereniging duidelijk van de ARP: dat was een massapartij met een charismatisch leider, een leider die bovendien het stemgedrag van de antirevolutionaire kamerleden van buiten de kamer probeerde te sturen. Het waren juist deze factoren die de weerzin van conservatieven en liberalen opriepen. De ARP was duidelijk vreemd aan het politieke wereldbeeld van conservatieve en liberale notabelen, terwijl de Algemeene Kiesvereniging daar nog wel in paste.

noten

1. J.J. de Jong, *Politieke organisatie in West Europa na 1800*, Den Haag, 1951, 296-297.
2. I. Lipschits, *Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen*. Dl. I: *De protestants-christelijke stroming tot 1940*, Deventer, 1977, 10.
3. 'Een politieke partij is een georganiseerde groep, voorzien van een officiële benaming, die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezingen voor openbare functies'; zie R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, Zutphen, 1992, 18.
4. Aan de definities van Koole en Lipschits ontbreekt een geografische dimensie, waardoor er ook veel lokale kiesverenigingen onder vallen. Aan de definitie moet worden toegevoegd dat een politieke partij op een bovenlokaal niveau opereert, daarbij in het midden latend of het optreden zich over het hele land uitstrekt of zich tot een bepaalde regio beperkt. Vooral bij een districtenstelsel is deze toevoeging van belang.
5. J.J. Huizinga, *J. Heemskerk Azn. (1818-1897)* 100; De Jong, *op.cit.*, 284
6. Met dank aan Jaap Talsma die een eerdere versie van commentaar heeft voorzien.
7. Circulaire, in: Algemeen Rijksarchief (ARA), archief J. Heemskerk Azn. (AH), nr. 8.
8. Circulaire, in: ARA-AH, nr. 8.
9. Brief A.J. de Bull aan J. van Lennep, 13 juli 1868, in: Gemeentearchief Amsterdam (GAA), archief J. van Lennep (AvL), inv.nr. 271.
10. Brief D. Koorders aan A. Schimmelpenninck van der Oye, 7 december 1868, in: ARA, archief A. Schimmelpenninck van der Oye (ASO), doos 2.
11. Brief R.J. graaf Schimmelpenninck aan Heemskerk, 18 maart 1869, in: ARA-AH, nr. 6.
12. Brief J.P.J.A. graaf van Zuylen van Nijevelt aan Heemskerk, 9 december 1868, in: ARA-AH, nr. 7.
13. Brief Neef aan J.P.J.A. van Zuylen van Nijevelt, 9 december 1868, in: ARA, collectie J.P.J.A. van Zuylen van Nijevelt (CZN), nr. 116.
14. Brief Neef aan J.P.J.A. van Zuylen van Nijevelt, 25 december 1868, in: ARA-CZN nr. 116.
15. *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* 31 maart 1869.
16. *Ibidem*.
17. R. de Jong, 'Conservatieven en katholieken tijdens het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk, 1866-1868', in: *Jaarboek 1995 Katholiek Documentatie Centrum*, Nijmegen, 1996, 7-26.
18. G. Abma, *Geloof en politiek. Confessionele partijvorming in Friesland*, Leeuwarden, 1980, 356 en 359.
19. De Jong, 'Conservatieven en katholieken', 18-21.
20. R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de*

- Tweede Kamer 1848-1887*, Hilversum, 1999.
21. Circulaire, in: ARA-AH, nr. 8.
  22. Lipschits, *op.cit.*, 14-15.
  23. De Jong, *Politieke organisatie*, 296-297.
  24. Brief B.J.L. baron de Geer van Jutphaas aan W.J.F. Nuyens, 12 mei 1879, in: Archief van de Nederlandse provincie der Jezuïeten (ANJ), archief W.J.F. Nuyens (AN) Q-21.
  25. Circulaire, in: ARA-AH, nr. 8.
  26. *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 31 maart 1869.
  27. *Aan de kiezers*, 3-4.
  28. Brief jhr. P. Opperdoes Alewijn aan W.J.F. Nuyens, 18 mei 1869, in: ANJ-AN, Q-21.
  29. Circulaire, in: ARA-AH, nr. 8.
  30. De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 68.
  31. *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 31 maart 1869.
  32. Brief jhr. H.J. van der Heim aan Heemskerk, 1 juni 1869, in: ARA-AH nr. 3.
  33. Brief C.J. baron van Tuyll van Serooskerken aan Heemskerk, 4 mei 1875, in: ARA-AH, nr. 8.
  34. Brief C.J. baron van Tuyll van Serooskerken aan Heemskerk, 4 mei 1875, in: ARA-AH, nr. 8.
  35. Brief C.J. baron van Tuyll van Serooskerken aan Heemskerk, 6 mei 1875, in: ARA-AH, nr. 8.
  36. Brief C.J. baron van Tuyll van Serooskerken aan Heemskerk, 6 mei 1875, in: ARA-AH, nr. 8.
  37. R. Hagoort, 'Vijftig jaar partijorganisatie', in: *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, 3 (1929), 288-343, aldaar 333.
  38. De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*. Zie ook H. te Velde, 'Constitutionele politiek. De parlementair-politieke praktijk en de grondwet van 1848', in: N.C.F. van Sas en H. te Velde, red., *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland 1798-1917*, Deventer, 1998, 148-181.

AUTEURS

F.R. Ankersmit is als hoogleraar theoretische en intellectuele geschiedenis verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen.

B.H. de Boer is als historicus verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

M. Boogers is als universitair docent verbonden aan het Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering van de Katholieke Universiteit Brabant.

I.M. van den Broek is als promovenda verbonden aan de vakgroep Maatschappijgeschiedenis van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

J.J.M. van Holsteyn is als universitair docent verbonden aan het departement Politieke Wetenschap van de Rijksuniversiteit Leiden.

R. de Jong is freelance historicus.

R.A. Koole is als universitair hoofddocent verbonden aan het departement Politieke Wetenschap van de Rijksuniversiteit Leiden.

A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

R. Nehmelman is als assistent in opleiding verbonden aan de disciplinegroep Staats- en Bestuursrecht van de Rijksuniversiteit Utrecht.

I.M. Noomen is als documentaliste verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

G. Voerman is Hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

S. Ward is Lecturer in Politics, European Studies Research Institute, University of Salford, Engeland.

R. Weterings is als onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering van de Katholieke Universiteit Brabant.